Башкы учитель

2026 / №3

ISSN 3033-5302

Башкыларга эртем-методиктиг сеткүүл

Шулуу Чыргал-оолович Сат – тыва филология, ылаңгыя лексика, фонетика, морфология болгаш синтаксис, стилистика, диалектология талазы-биле улуг эртемден, хөй санныг шинчилел ажылдарының автору, редактору, рецензентизи, тыва эртемниң хөгжүлдезинге болгаш башкы кадрларны белеткээринге шылгараңгай үлүүн киирген, бодунуң соонга балалбас исти, эгээртинмес улуг билигни – эртинени арттырган баштайгы тыва профессор.

Бавуу-Сюрюн М.В.

БАШКЫ Учитель

2026 / №3

ISSN 3033-5302

Башкыларга эртем-методиктиг сеткүүл

№ 3 (144) 2026

1993 чылдың январьда үндүрүп эгелээн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ – **Тыва Республиканың Өөредилге яамызы**

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ – **Национал школа хөгжүдер институт**

КОЛ РЕДАКТОР – *Мааты-оол Ш. А.*

РЕДКОЛЛЕГИЯ: *Монгуш С.В., Ондур С. М., Ооржак Л. А, Донгак Л. Д., Ондар А. У., Монгуш В. В.*

ТУРГУЗУКЧУНУҢ АДРЕЗИ: 667000,
Республика Тыва, Кызыл, Ленин, б.39.
ҮНДҮРҮКЧҮНҮҢ АДРЕЗИ: 667000, Республика Тыва,
Кызыл, Рабочая, б.2
РЕДАКЦИЯНЫҢ E-MAIL: bashkyir@mail.ru

Бүрүткеткен дугаары:
2022.12.15-те ПИ № ТУ *24-01222*

ДОПЧУЗУ

МЕДЭЭЛЕР

Школалар удуртукчулары Москвага болур шуулганга киржир 4
Новосибирскиниң эртемденнери тыва хөөмейниң чажыттарын шинчилээн 4
«Төрээн дыл болгаш төрээн чогаалдың тергиин башкызы» деп мөөрейниң тиилекчилери илереттинген 5

ЧУГУЛА ЧУГАА

Алексей Сазан-оол: «Өөреникчи бүрүзүнүң чедиишкини чугула» 7

ЭРТЕМ

Бавуу-Сюрюн М. В. Ш. Ч. Саттың 100 харлаанынга 11
Серен П. С. Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи 15
Куулар Е. М., Хомушку А. В. Эрзин, Тес-Хем кожууннарже эртем-шинчилел экспедициязының баштайгы түңнелдери 19
Иргит Г. З. Моолдуң тываларында «Алдай» деп билиишкин 25
Хомушку А. В. Тоолдарда Чаңгыс-Карыш деп маадырның овур-хевири 29
Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары 32
Баажай М. С. С.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Кыргыс хүрээзиниң дугайында 39
Олчат-оол С. Б. Лидия Ооржактың «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп чыындызында чааскаанзырал темазы 43
Хомушку Ч. О. Чогаадыг – сургуулдуң бижимел чугаазын сайзырадыр арга 46

БАШКЫЛААШКЫН АЖЫЛЫ

Салчак А. К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри 49
Ондар М. С. Ойтулааштап ойнаалыңар. Шиижиткен көргүзүг 55
Доспан О. К. Феодалдыг Тывага тос эрии-шаажы 58
Сат А. Э. *В* деп үн болгаш *В, в* деп үжүктер 61
Монгуш Д.-Х. С. *Ң* деп үн болгаш *ң* деп үжүк 63
Монгуш А. М. Ойнаар-кыс 65

УРУГЛАР САДТАРЫНГА КИЧЭЭЛДЕР

Талганчык А. М. Өг. Өгнүң тургузуу 67
Кужугет М. А. 6–7 харлыг ургларга төрээн черин карта-биле таныштырар аргалар 69

МЕТОДИКТИГ СҮМЕЛЕР

Салчак А. Д. Тыва логопедияның баштайгы ному 72

ЮБИЛЕЙ

Оюн С. Бай-Хаак ортумак школазының 110 чыл ою 74

ХҮНДҮТКЕЛДИГ БАШКЫЛАР

Иргит Э. И. Башкы мергежилдиг авашкылар 78
Мааты-оол Ш. А. Отукайларның өг-бүлези: «Чыл санында 800–1000 хире чечек болгаш ногаа өзүмнерин тарып турар бис» 80

ЧОГААЛ АРНЫ

Адыгаева А. А. Бөлүк шүлүктер 84
Сылдыс. *Чечен чугаа* 85
Даай-авам. *Чечен чугаа* 86
Коңзай К. К. Чавага. *Чечен чугаа* 87

ШКОЛАЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫ МОСКВАГА БОЛУР ШУУЛГАНГА КИРЖИР

РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы ёзугаар сентябрь 30-ден октябрь 2-ге чедир Москва хоорайга «Россия» аттыг национал төпке школалар удуртукчуларының шуулганы болуп эртер. Аңаа киржири-биле бүгү чурттан 5 муң хире кордакчының аразындан 300 өөредилге черлериниң удуртукчулары шилиттинген. Шуулган – «Аныяктар болгаш ажы-төл» деп национал төлевилелдиң чорудуп турар ажылдарының бирээзи.

Тываның мурнундан шуулганга Кызылдың 9 болгаш 17 дугаарлыг школаларының удуртукчулары Солангы Тамчай биле Ольга Якушева киржир. Кордакчыларны шилиирде эксперттер оларның арга-дуржулгазын, ажылын ыяк билирин өөренип көрген.

Удуртукчуларны өөредиглиг, маргылдаалыг, культурлуг, арга-дуржулга солчур хемчеглер манап турар. Шилилге эртпейн барган кордакчылар шуулганның онлайн хевиринге киржип болур.

НОВОСИБИРСКИНИҢ ЭРТЕМДЕННЕРИ ТЫВА ХӨӨМЕЙНИҢ ЧАЖЫТТАРЫН ШИНЧИЛЭЭН

Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Филология институдунуң эртемденнери, хөөмейжи хөөмейлеп турда, ооң үннериниң онзагайын (артикуляция биле акустика) болгаш тыныш органнарының канчаар ажылдап турарын бүгү талазы-биле өөренип көөр системажыткан аргаларны тургускан.

Хөөмейниң тускайланып турар чүүлү – ырааажының хары угда ийи үннү ажыглаптары.

Тыва хөөмей Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының профессионалдыг ортумак өөредилгезиниң программазынче кирип турар-даа болза, ооң хевирлери (стильдери) эртемде ханы шинчилеттинмээн болуп турар. Хөөмейни чоннуң биліглеринге, хөөмейжилерниң арга-дуржулгазынга даянып өөредип турар.

Эртемденнер хөөмейниң хевирлерин барымдаалааш, сөөлгү үеде үнген техниктиг, тускай херекселдер – үн тырттырар ультразвуктуг аппарат, электроглотограф, аас-думчук органнарын шинчилээр ратиометриктиг система болгаш магниттиг-резонанстыг томограф дузазы-биле хөөмейни күүседип турда, хөөмейжиниң артикуляция системазы, диафрагмазы канчаар ажылдап, шимчеп турарын шинчилеп, тырттырган.

Ооң түңнелинде хөөмейниң үш стили – каргыраа, хөөмей, сыгыт болгаш оларның 16 аңгы аргаларының дугайында эң-не баштайгы шинчилел ажылын кылган, чаа медээлерлиг эртем-шинчилел курлавырын тургускан. Ук бааза этномузыка болгаш ыры-хөгжүм башкылаарынга, хөөмейни улаштыр шинчилээринге ажыктыг.

«Бистиң кылган ажылывыс тускай чүүлдү көргүзүп турар – кижиниң мээзи чугаа-домак аппарадының ажылын хары угда уштап-башкарып шыдаар. Кижиниң мага-боду дээди деңнелдиң ыры-хөгжүм херекселі ышкаш болуру кайгамчык» – деп, уран чүүл эртемнериниң кандидады, Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Филология институдунуң улуг эртем ажылдакчызы Екатерина Тирон демдеглээн.

«ТӨРЭЭН ДЫЛ БОЛГАШ ТӨРЭЭН ЧОГААЛДЫҢ ТЕРГИИН БАШКЫЗЫ» ДЕП МӨӨРЕЙНИҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ ИЛЕРЕТТИНГЕН

Бүгү Россия чергелиг «Төрээн дыл болгаш төрээн чогаалдың тергиин башкызы – 2026» мөөрейниң бүгү-российжи чадазы сентябрь 7-ден 11-ге чедир Липецк хоорайга, 2025 чылдың тиилекчизи орус дыл болгаш литература башкызы Юлия Ситникованың төрээн чуртунга, тус черниң 58 дугаар школазының чаа туттунган оран-савазынга болуп эрткен.

5 чыл дургузунда мөөрей сайзырап, ооң киржикчилериниң саны көвүдээн. Бир дугаар эртип турда, аңаа 68 региондан 69 башкы киришкен болза, бо чылын Россияның 87 регионундан келген киржикчилерниң саны 131 четкен. Баштайгы 5 чылда мөөрейге Россияның чоннарының 47 аңгы-аңгы дылдарының башкылары киржип турган, а бо удаада

оларга *нагайбак* биле *кумык* дылдарның эдилекчилериниң немешкенин мөөрейниң эрттирикчилери онзалап демдеглээн.

Ук мөөрейге бо чылын Тываны Кызылдың 4 дугаар школазының эге класс башкызы Чодураа Ооржак болгаш Тес-Хем кожууннуң Самагалдай суурунуң «Аян» аттыг уруглар садының тыва дыл башкызы Аянмаа Эренчин төлээлеп киришкен. Национал школа хөгжүдер институттуң Тыва филология лабораториязының улуг методизи Аянмаа Салчак болгаш «Аян» уруглар садының эргелекчизи Светлана Кунзет Липецк хоорайже оларны деткип, үдекчилеп чораан.

Салым-чаяанныг башкы Ч. С. Ооржактың ынак кыйгызы (девизи): «Бис шупту: сен, мен, бис – башкылар бис!» Ол «Чүве аттарын оюннар дузазы-биле башкылаары» деп темага кичээлин кончуг эки эрттирген.

А.Ю. Эренчин, Тывада «Чаңгыс дыл – чаңгыс башкы», «Россияның бичии эзирлери – школа назыны четпээн уруглар» деп төлевилелдерни амыдыралда боттандырып турар эксперт бөлүктерниң кежигүнү, Россия чергелиг мөөрейге төлептиг киржип, мергежилинге билдилиин көргүскен.

Мөөрейниң жюризининг ажылынга Тывадан филология эртемнериниң кандидаттары Национал школа хөгжүдер институттуң директору, доцент Елена Куулар болгаш ТывКУ-нуң Кызылдың башкы институдунуң школа назыны четпээн уругларның болгаш эге школаның өөредилгезиниң педагогика болгаш методика кафедразының эргелекчизи, доцент Шенне Азыраа киришкен.

Хемчегниң ажыдыышкынынга Россия Федерациязының Чырыдыышкын сайыды Сергей Кравцов интернет четкизи, видео харылзаа дузазы-биле киржип, сөс алгаш: «Школаларывыста өөредип турар төрээн дылдарның саны 2022 чылда 65 турган болза, 2025 чылда оларның саны 76 апарган. Үш чыл дургузунда төрээн дыл болгаш төрээн чогаал кичээлдеринге ажыглаар кылдыр 38 федералдыг программаны ажылдап кылган. Оларның сези школаларында тус-

тузунда ажыглаттынып эгелээн. Россияның чоннарының 10 дылынга 54 өөредилге номнары бо хүнге чедир белеткеттинген.

Бо чылын мөөрей чуртувуста чарлаттынган Россияның чоннарының чаңгыс аай деминиң болгаш Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң чылында эртип турары-биле ылгалып турар. Мындыг байдал төрээн дылдарның туружун бижыглаарынче кичээнгейни угландырарынга, чуртувустуң янзы-бүрү омак-сөөктүг чоннарының аразынга хүндүткелдиг хамаарылганы бижыглаарынга, россижи хамааты бот-медерелдиг болурунга ургларны школа назыны четпээн үезинден эгелеп кижизидеринге кончуг таарымчалыг. Сентябрь 8-тиң хүнүнде бир дугаар демдеглеп турарывыс Россия Федерациязының чоннарының дылдарының хүнү-биле бо мөөрейниң ажыдыышкынының капсырлажы бергени база онзагай-дыр» – деп чугаалаан.

Сайыт олышкаш чурттуң дыл политиказының үндезиннерин боттандырары-биле кылып чорудар ажылдарының бадылаттынганын, ында Россия Федерациязының составында бактаап турар республикаларның күрүне дылдарынга чаңгыс аай өөредилге номнарын, чоннарның төрээн дылдарын башкылаар методологияны ажылдап кылырының көрдүнгенин дыңнаткан.

Бо чылгы мөөрейниң тиилекчилери – Карелия Республикадан төрээн дыл болгаш төрээн чогаалдың тергиин башкызы Глеб Юрьевич Фомин болгаш Башкортостан Республикадан школа назыны четпээн ургларның төрээн дылын сайзырадыр тергиин башкы Альбина Илдусовна болган.

Тиилекчилерни Липецк облазының губернатору Игорь Артамонов шаңнаан. Губернатор чыылган чонга байыр чедиргеш: «Бис баштайында Липецкиде тергиин төрээн дыл башкызы чурттап турарынга канчаар-даа аажок чоргаарланып турдувус, ам силерни аалчылар кылдыр хүлээп алыр аас-кежиктигдир бис. Силерге бистиң хоорайывыс чараш болганынга, таарзынып турарыңарга база чоргаарланып тур бис» – деп чугаалаан.

Чуруктарны Липецк облазының өөредилге сайзырадыр институдунуң болгаш Национал школа хөгжүдер институттуң архивинден алган.

ТР-ниң Өөредилге сайыды Алексей САЗАН-ООЛ: «ӨӨРЕНИКЧИ БҮРҮЗҮНҮҢ ЧЕДИИШКИНИ ЧУГУЛА»

Алексей Викторович САЗАН-ООЛ Таңды кожуунуң Хову-Аксы суурга 1986 чылдың апрель 18-те төрүттүнген.

Тываның күрүне университединиң «Юриспруденция» (2016), Бурятияның көдээ ажыл-агый академиязының «Зоотехния» (2024) салбырларын дооскан.

2007–2025 чылдарда Чеди-Хөл кожуун чагыргазының амыдырал-хандырылга талазыбиле килдизиниң специализи, Сайлыг ортумак школазының директору, ук кожууннуң өөредилге эргелелиниң, Төлээлекчилер хуралының даргазы, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы болуп ажылдаан. 2025 чылдың февраль айдан эгелеп Таңды кожууннуң чагыргазын даргалап, бодун харыысалгалыг удуртукчу кылдыр көргүскен.

09.2025–12.2025 чч. – Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турган.

12.2025–2026 чч. – Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының оралакчызы болгаш өөредилге сайыды (август 8-те томуйлаттырган) болуп ажылдап чоруур.

Өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг.

– Алексей Викторович, Өөредилге яамызын удуртур мурнунда башкарып, хайгааракчы ажылдарга улуг арга-дуржулганы ап, Тыванын Чазаанда харыысалгалыг албан-дужаалды база ээлеп турар болгай силер. Кайы адырга шиңгээдип алган арга-дуржулгаңар өөредилге шугумун удуртурунга ажыктыг болуп турарыл?

– Ажыл бүрүзү меңээ ажыктыг болган. Кайы-бирээзин онзагайлап, демдеглеп шыдавас мен. Ынчалза-даа чон-биле ажыл, удуртулга дугайында долу билиишкинни Тываның Чазаанга ажылдап тургаш, шиңгээдип алган мен. Ынчан мен өөредилге адырын тускай салбыр кылдыр эвес, а улуг механизмниң кезээ кылдыр көрдүм. Бир адырның шиитпирлээн айтырыглары өскелеринге салдарлыг болур. Ынчангаш меңээ тодаргай апарган: эчис-шынарлыг эртем-билиг чокта, Тываның экономиказы-даа хөгжүвес, ниитилел-даа сайзыравас.

Хайгааракчы ажыл-чорудулга мени айыыл-халапты баш бурунгаар көрүп, болдурбазын кызыдарынга, хыналданы ажылга шаптык катпайн чорудар, а харын-даа удур-дедир дузалажыр системаны тургузарынга өөредип каан. Чаа технологияларны Тывага сайзырадыр ажылдарга киржип тура, мынчаар боданган мен: үениң негелдезинге дүгжүп турар дериг-херекселдер кол сорулга эвес, а үре-түңнелдиг болурунуң аргазы болур. Удуртукчулаары дээрге хүн бүрүде чон-биле ажылдаары, кижилерни дыңнап билири болгаш аңгы-аңгы байдалдарда шиитпирни хүлээп алыры болур.

Ниитизи-биле, бо бүгү арга-дуржулганың дузазы-биле өөредилге адырының ажыл-ижин делгемчидир көөрү – бурунгаар сайзыралды болгаш ооң аңгы-аңгы айтырыгларын чугулага алыры болур.

– Сентябрь 1-де, Билиглер хүнүнде, өөреникчилерге «Чугула чүүлдер дугайында чугаага» киришкен болгай силер. Кандыг айтырыгларже кичээнгейиңерни угландырдыңар?

– Ол меңээ чаңчылчаан кичээл эвес, а уруглар-биле ажык чугаа болду. Эртем-билиг дээрге чүгле билиглер чыындызы эвес, а амыдыралдың өзээ болурун чугааладым. Үш чүүлче кол кичээнгейни салдым. Харыысалга, сонуургаачал чорук, төрээн черин, ук дөзүн хүндүлээри.

Харыысалга – бөгүн канчаар өөренип турар сен, соң даарта кандыг кижи болуруң оон

Сазан-оол А. В. Өөреникчи бүрүзүнүң чедиишкини чугула. №3, 2026, 7–10 ар.

хамааржыр. Делегейде амыдырал хүн бүрүде өскерлип турар болганда, сонуургаачал болуру чугула. Ынчангаш доктаамал өөренириңге чаңчыгары чугула апарган. Төрээн чуртунга хүндүткел кол, чүге дизе бодунуң культуразын, дылын болгаш төөгүзүн билбес болза, күштүг, төлептиг кижи болуру берге. Бистиң чуртувус – Тыва. Ол дээрге бистиң өскелерден ылгалып турар чүүлүвүс, аңаа чоргаарланыр ужурлуг бис.

– *Республикага 2026–2027 чаа өөредилге чылы кандыг чедиишкиннер-биле эгелээнил?*

– Чаа өөредилге чылының эгези бисти эки түңнелдер-биле өөрткен. Шылгалдалар кампаниязы июнь 1-де ажылын эгелээн, аңаа 9, 11 класстың 10178 доозукчулары киришкен. Оларның саны, эрткен чылга бодаарга, 188 кижи хөй болган. Орус дыл шылгалдазын эңне көвей – 2672 доозукчу дужааган.

Сөөлгү ийи чылда ниитилел дугайында билиглер эртеминге (обществознание) шылгалда дужаар күзелдиг школачыларның саны база көвүдээн. Бо чылын ол эртемге шылгалданы 1197 доозукчу дужааган.

100 хуу баллга дужааган доозукчуларлыг школаларны демделекседим:

физикага – Тыва Республиканың күрүне лицейи;

химияга – Кызылдың президентиниң кадет училищези;

чогаалга – Кызыл хоорайның 11 дугаар школазы.

Ол дээрге чүгле саннар эвес-тир. Сан бүрүзүнүң артында башкының, өөреникчиниң хөй чылдарда кады ажылдааны, өг-бүлезиниң деткимчези турар. Ол түңнелдер дээш чоргаарланып, оларны эки угланыышкынның демдээ кылдыр көрүп турар бис.

Албан дужаар күрүне шылгалдары болур орус дыл эртеминге – 5975, математика шылгалдазынга 5984 өөреникчи киришкен. Эңне көвей школачылар шылгалда дужаары-биле информатика (2540 (35,42%), география (2255 (31,3%), ниитилел дугайында билиглер (2134 (29,6%) эртемнерин шилип алганнар.

Шылгалдаларның түңнелдери-биле доозукчуларның билииниң деңнели химия болгаш физика эртемнеринге бедик болган.

Ургуларның көргүзүглери, чедиишкиннери бойдус эртемнеринге сонуургалдың өскенин херечилеп турар. Ол чүүл бистиң чуртувустуң технологтуг бот-башкарылгазынга чугула болур.

– *Хүн бүрүде кылып турар ажылдарыңарга кандыг билиглер, арга-мергежилдер ажыглап чоруур силер?*

– Дыңнап билири болгаш медээни шиңгээдип алыры чадавас. Удуртулга ажылы чүгле саңхөө болгаш отчёттар-биле кызыгаарланы берип болур. Ынчалза-даа сан бүрүзүнүң артында дириг кижилер: чаш ажы-төл, ада-ие, башкылар бар. Шиитпир хүлээп алырда кабинетке эвес, а чогуур черлерге баргаш ажылдаарын кызыдардыр мен.

Ийиде, бүгү чүвени бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг, удур-дедир хамаарылгалыг, тудуш кылдыр көөрү, бодаары. Чидиг айтырыгларны аңгы-аңгы аргалар ажыглап өөренип-шинчилеп чаңчыккан мен. Чижээлээрге, бир эвес өөреникчилерниң шылгалдага кошкак түңнелдиг болганы эртемнерниң дугайында чугаалажып турган болзувусса, ол байдалдың чылдагаанын тывар ужурлуг бис. Башкының белеткелинде бе, өөредилге номнарында бе, өөреникчилерниң тура-сорук чогунда бе, азы школада ниити байдалындан хамааржып турар бе? Аңаа харыы кезээде долу, бот-боттарының аразында харылзаалыг, делгереңгей болур.

Үште, чаа технологияларны ажыглаары. Үениң негелдезинге дүгжүп турар технологиялар башкының ажылын чиигедир болгаш өөреникчилерниң кичээлге сонуургалын оттуруптарын хайгаарап, көрүп чоруур мен.

– *Алексей Викторович, өг-бүлеңер дугайында чугаалап бээр силер бе? Өг-бүле кижиге деткимче берип, сорук киирер болгай. Ургуларыңар-биле кады турар үени тып ап, оларга онаалгазын кылырынга дузалажып турар силер бе?*

– Өг-бүлем – мээң чөленгиижим. Чоок улузумнуң деткимчези чок болза, мындыг албан-хүлээлгени күүседирим-даа берге. Ажылым үе-шак-биле кызыгаарлаттынмаан, улуг харыысалгалыг. Өг-бүлемге мени деткип, дузалажып чорууру дээш четтиргеним илередир-дир мен.

Ийе, ажы-төл-биле кады турар үевис күзээнивис дег көвей эвес. Ынчалза-даа оларның кичээлдээринге дузалажып, чугула үүлдер дугайында кады сүмележир, чанынга

Сазан-оол А. В. Өөреникчи бүрүзүнүң чедиишкини чугула. №3, 2026, 7–10 ар.

турар хостуг үени албан тып алыр-дыр мен. Кажан-даа, кайы-даа үеде эң-не үнелиг чүүл – олар-биле харылзааны тудары. Чүгле дарга эвес, а ажы-төлүмге бүзүрелдиг ада мен деп бодумну миннип чоруурум чугула. Ол чүүл мени херек кырында амыдырал агымынче киирип, чүге бо бүгү харыысалгалыг ажыл-ишти чорудуп турарымны сагындырып кээр.

– Тыванын өөредилге шугумунда кандыг үш эргежок чугула чүүлдү ылгап көрүп турар силер?

– Бирээде, эртем-билигниң шынары. Ол дээрге башкыларны белеткээринден эгелээш, эртемнерниң утка-шынарын, тургузуун чаартырынга чедир бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг ажыл-дыр. Доозукчуларывысты федералдыг деңнелге чедиишкинниг, боттарын төлептиг көргүзүп шыдаар кижилер кылдыр өөредиринче чүткүүр ужурлуг бис.

Ийиде, кижизидилге болгаш үндезин ёзу-чаңчылдарывыстың, уран чүүлүвүстүң бот-тускайлаңын, сүлде-сүзүүн кадагалап-камнаары. Бо чүүл билиглерден дудак чок чугула. Школа чүгле өөредир эвес, төрээн дылын, ёзу-чаңчылдарын, төөгүзүн хүндүлээринге кижизидер ужурлуг. Бис улуг Россияның бир кезээ болганывыста, боттарывыстың тускайланып турар чүүлүвүс бар, ону кадагалап арттырар ужурлуг бис.

Үште, уруг бүрүзүнге билигни чедимчелиг бээри болгаш оларга өөренирингe дең эргелиг таарымчалыг байдалды тургузары. Суур школазы хоорай школазындан кошкак болбас ужурлуг. Кайда-даа чурттап турар уругларның өөренир черинге инфраструктура, кадрлар болгаш сан-чурагайлыг курлавырлар чедимчелиг болзун дээш ажылдаар бис.

– Төрээн дыл болгаш культура — эң-не ханы, нарын айтырыгларның бирээзи. Федералдыг стандарттың болгаш тыва дылды, чаңчылдарны школага кадагалап арттырарының деңзигүүрүн канчаар көрүп турар силер?

– Федералдыг стандарт болгаш төрээн дылды кадагалап арттырары – удурланышкак чүүлдер эвес, а харын-даа оларның бот-боттарынга немелде болуп, удур-дедир дузалажып турарынга бүзүрээр мен. Федералдыг стандарт ниити кызыгаарны айтып, өөредилгениң бүгү чуртка чаңгыс аай болурун хандырып турар. Ынчалза-даа ол чон бүрүзүнүң культуразын болгаш дылын кадагалаар эргезин хажытпайн, а харын-даа деткимчени бээр.

Бо айтырыгже онза кичээнгейни салып турар бис. Национал школа хөгжүдер институт тыва дыл болгаш чогаалга хамаарышкан өөредилге номнарын, методиктиг чүүл-дерни чырыкче үндүрүп турар. Бистиң башкыларывыс Россия чергелиг төрээн дыл башкыларының мөөрейлеринге киржип, арга-мергежилиниң деңнелиниң бедиин бадыткап шыдаарлар. Школаларда төрээн дыл, чогаалды өөредиринден аңгыда, ада-өгбелеривистен дамчып келген ёзу-чаңчылывыс, культуравыс дугайында класстан дашкаар кичээлдерни база эрттирип турар.

Ынчалза-даа эң-не кол чүүл – чүгле кичээлдер, «шактар» эвес. Уруг бодунуң төрээн дылын, культуразын чурттал газының бир кезээ кылдыр билип, миннип чоруурун чедип алыр болзувусса эки. Ынчангаш бис чоннуң чаңчылдарынга, аас чогаалынга, ус-шеверлээр ажылдарынга, уран чүүлүнге хамаарышкан төлевилелдерни деткип турар бис. Бо чүүл биске Россияның хөй янзы омак-сөөктүг чоннарының бир кезии – «тыва чон бис» деп бот-миниишкинни оттуруп турар.

– Сөөлгү чылдарда школаларга сан-чурагайлыг технологиялар дузазы-биле өөредип эгелээриниң дугайында чон чугаалажып турар апарган. Тыванын суурларының школаларында интернет болгаш техника-биле холбашкан айтырыгларга силерниң хамаарылганар кандыг ирги?

– Аңаа хамаарылгам – оваарымчалыг. Бүгү чүүлдү санныг технологияларже шилчидери (цифровизация) дээрге хоорай болгаш суур школаларының аразында ылгалды эвээжидери-дир. Быжыг интернет четкизи, амгы үениң чаа херекселдери болгаш башкыларның белеткели дээн ышкаш үндезин чидиг айтырыгларны шиитпирлептер болзувусса, ол бүгү ажылдар боттаны бээр.

Сан-чурагайлыг чаа технологияларны ажыглалче киирипкеш-ле, хуулгаазын чүве манаары болдунмас. Системалыг ажыл херек. Федералдыг төлевилелдер ачызында школаларда техника дооктамал чаарттынып турар. «Өөредилге» деп национал

төлевилелдиң чорудуп турар ажылдарының бирээзи «Өзүлдениң эгези» («Точка роста») аттыг техниктиг болгаш гуманитарлыг угланыышкынныг төптер суурларда ажылдап турар.

Ынчалза-даа интернет четкизи таварыштыр өөредилге дириг башкыны кажан-даа солуп шыдавас деп онзагайлап демдеглээр-дир мен. Ол чүгле өөредилгеге немелде, дузалал аргалар болур ужурлуг. Суур черде бир башкы аңгы-аңгы эртемнерни хары угда башкылап турар болза, аңаа ол чаа технологияларлыг курлавырлар улуг деткимчени бээр. Ынчалза-даа олар чүгле шынарлыг болгаш чедимчелиг болур болза, үре-түңнелдиг болур.

– *Силерниң бодалыңар-биле ТР-ниң Өөредилге яамызының ажылының чедиишкиннерин канчаар көргүзүп болурул?*

– Меңээ чедиишкинниң кол демдээ өөренікчи бүрүзүнүң чедиишкини болур. Ортумак баллдар азы отчёттар эвес, а школаның доозукчузу амыдыралында бодунуң оруун тып алганы болур. Дээди өөредилге черинче кирип алганы, мергежил чедип алганы, төрээн чуртунче ээп келгеш, ажылдап турары чугула. Бир эвес ада-иелер школага бүзүрээр, башкыларга деткимчени берип турар, а уругларның кичээлдерге сонуургалы улуг болза – шын угланыышкынныг шимчеп бар чыдарывыс ол-дур. Өөредилге дээрге бистиң салгалдарывыстың, Тывавыстың келир үези-дир.

Шончалай Мааты-оол,
Азиана Ондар чугаалашкан

Алгыны эттээри. Идээзи ханган алгыны эттээр мурнунда ыяап-ла чуур, чугган соонда кургадыр. Чуггаш, кургадып каан алгының идээлээн божазын баштай дүжүрүп каапкаш, эдирээ-биле элээн чымчады эттеп чоруй, баартаар. Баартаан алгының эди чымчак, өл-шыкка туруштуг, белен үрелбес, эдилели быжыг болур.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Сазан-оол А. В. Өөренікчи бүрүзүнүң чедиишкини чугула. №3, 2026, 7–10 ар.

Мира Викторовна БАВУУ-СЮРЮН,
Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институдунуң дыл секторунуң кол эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң доктору, профессор, доцент

Ш. Ч. САТТЫҢ 100 ХАРЛААНЫНГА

Тывага эртемниң хөгжүлдезинге болгаш эртемниг башкы кадрларны белеткээринге шылгараңгай үлүүн баштайгы тыва профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат киирген. Ол тыва филология, ылаңгыя лексика, фонетика, морфология болгаш синтаксис, стилистика, диалектология талазы-биле улуг эртемден чораан. Ол – чүс ажыг эртем ажылдарының автору. Ш.Ч. Сат «Тыва-орус словарь» (1955), «Тыва национал литературлуг дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдези» (1973), «Амгы тыва дыл (синтаксис)» (1966, 1983), «Амгы тыва дыл (лексика, фонетика, морфология)» (Е.Б. Салзынмаа-биле кады) (1980), «Тыва диалектология» (1983) чергелиг улуг ажылдарны, педагогика институнга болгаш школага хереглээр программаларны болгаш өөредилге номнарын бижээн.

Намдарындан допчу медээлер, башкылары. 1947–1956 чылдарда Ленинградтың Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң эдилекчизи А. А. Жданов аттыг университеттиң Чөөн чүк факультединге тыва филология талазы-биле эртем кадрлары белеткеттинген. Оларның аразынга Шулуу Чыргал-оолович Сат база өөренип турган. Ол Кызылдың 2 дугаар школазының баштайгы доозукчулары-биле катай билдингир эртемденнер: СССР-ниң Эртемнер Академиязының корреспондент-кежигүнү С. Е. Маловтуң Орхон-Енисейниң бурунгу бижимел тураскаалдарының, академик В. М. Жирмунскийниң чогаал болгаш аас чогаалының, профессорлар А.А. Холодовичиниң дыл дугайында, В. Я. Проптуң аас чогаалының типологиязының дугайында лекцияларны дыңнап, бижыг билиглер-биле чепсегленген. Талантылыг эртемден, тыва бөлүктүң доозукчуларының удуртукчузу, тыва дыл эртеминиң талазы-биле улуг шинчилел ажылдарын чорудуп, дээди өөредилге черинге тыва дылды баштай башкылаан В. М. Наделяевтиң лекцияларын дыңнап чораан. Ленинград университединиң Чөөн чүк факультединиң тыва салбырының студентилери дараазында барып Тываның алдар-сураглыг эртемденнери апарган. Олар дээрге төөгү эртемниериниң докторлары Ю.Л. Аранчын, М. Б. Кенин-Лопсан, филология эртемнериниң кандидады А. К. Калзан, билдингир дыл шинчилекчилери К. Х. Оргу, Е.Б. Салзынмаа дээш оон-даа өскелер. Тыва дыл эртеминиң оон-даа ыңай сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киирип чораан профессор Е. И. Убрятова дээди өөредилге черлеринге дыл талазы-биле кадрларны белеткээринге идепкейлиг киржип турган.

Тыва дылдың теоретиктиг курстарын дээди өөредилге черинге башкылаарының баштайгы базымнары Ленинград университеди-биле, Ада-чурттуң улуг дайынының соонда аңаа башкылап турган Сибирьниң үндезин чоннарының дылдарының фонетиктиг системазының шинчилекчизи, монголовед Владимир Михайлович Наделяевтиң ады-биле холбашкан. Ол баштайгы тыва студентилерниң куратору чораан болгаш оларны эртемче оруктарын курс, диплом ажылдарын удуртуп, углап берген.

Ш. Ч. Сат Ленинград университедин 1952 чылда дооскаш, Тываның дыл, чогаал, төөгүнүң эртем-шинчилел институнга ажылдап эгелээн. Ол дораан-на улуг хемчээлдиг, нарын ажылче шымнып кирген – баштайгы тыва-орус словарь тургузар, аңаа грамматиктиг очерк бижиир онаалга алган. Ук ажылды 1955 чылда доозупкаш, парладып четтиккен. Ынчалза-даа талантылыг аныяк эртемденни 1956 чылда Сарыг-Сеп школазынга тыва дыл

Бавуу-Сюрюн М.В. Ш. Ч. Саттың 100 харлаанынга. №3, 2026, 11–14 ар.

болгаш чогаал башкызы кылдыр ажылдадып чорудупкан. Тыва дылының туружун, келир үезин камгалаан бодалдарын ажык илереткени дээш шак ынчаар репрессияның бир хевиринге таварышканы илдең. 1957 чылда «Тыванын аныяктары» солуннуң редактору бооп ажылдап тургаш, 1958 чылда Национал школалар институдунуң аспирантуразынче кирип алган. Ындыг-даа болза ол бодунуң шилип алганы эртеминден ойталаваан, бүгү назынында аңаа шынчы бооп арткан. 1959 чылдан эгелээш 1988 чылга чедир Кызылда күрүнеңиң башкы институдунга ажылдааш, 1988–1992 чылдарда Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунга ажылдап чораан

1952 чылда Кызылдың күрүнеңиң башкы институдунуң (ККПИ) ажыттынганы-биле чергелештир тыва дыл болгаш литература башкыларын белеткээриниң эгези салдынган. Институттуң тургустунганының баштайгы чылдарында тыва дыл болгаш литератураны К. Х. Оргу башкылап турган. Дараазында чылдарда Е. Б. Салзынмаа, Г. Ф. Бабушкин немежип келген. А 1959 чылдың төнчүзүнден 1964 чылдың эгезинге чедир орус дыл болгаш литература кафедразынга тыва филология секциязы база ажылдап турган.

Тыва дыл болгаш литератураның тускай кафедразын ажытканы (РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң 1963 чылдың февраль 12-ниң хүнүнүң 5–31 дугаарлыг дужаалы, институттуң ректорунуң 1964 чылдың февраль 28-тиң 56 дугаарлыг дужаалын ёзугаар) Кызылда күрүнеңиң педагогика институдунга тыва дылга болгаш чогаалга өөредилге-методиктиг болгаш эртем-шинчилел ажылының, тыва дылды дээди өөредилге черинге башкылаарының чаа үе-чадазын салган. Кафедраның эргелекчизи кылдыр Сат Ш. Ч. ажылдап эгелээн.

Кафедраның башкылары тыва филологияның бүгү-ле адырларының курстарын эрттирип турган: орус болгаш тыва студентилерге тыва дылдың практиктиг курстарын, орус болгаш тыва дылдың деңнелге грамматиказын, тыва дыл болгаш литератураның башкылаарының методиказын, амгы тыва литературлуг дылды, тыва дылдың төөгүзүн болгаш диалектологиязын, тускай курстарны болгаш тускай семинарларны (тыва шүлүк тургузуу, ССРЭ-ниң чоннарының литературазы, тыва дылдың стилистиказы, бурунгу түрк бижиктериң тураскаалдары), тускай практикумнарны болгаш оон-даа өске. Кафедрага «Введение в языкознание», «Общее языкознание», «Орхон-енисей бижимелдериниң дылы», «Тыва диалектология» курстарын база номчуп турар.

Бодунуң соонга балалбас исти, эгээртинмес улуг билигни – эртинени арттырган. Бир эвес Шулуу Чыргал-оолович чүгле дээди өөредилге черииң башкызы, кафедра эргелекчизи эвес, а оон аңгыда хөй санныг эртем ажылдарының автору, редактору, рецензентизи деп чүүлдү оваарып көөр болза, кайы хире күжениишкинниг ажылдап чорааны көскү.

«Тыва-орус словарь», тыва дылдың грамматиктиг очериги.

Ш.Ч.Саттың баштайгы улуг хемчээлдиг, нарын ажылы – 1955 чылда Москвага үнген баштайгы «Тыва-орус словарь», ол-ла ажылга парлаттынган тыва дылдың грамматиктиг очериги. Ук ажылды парлаарынче чөпшээрелди 1955 чылдың июнь айда бергенин база ооң хемчээлин (20 ажыг парламал арын) барымдаалап көөр болза, кончуг кыска хуусааның иштинде ындыг харыысалгалыг ажылды университеттиң доозукчузунга дагзып кааны дээрге, аныяк эртемденниң билииниң быжыынга, харыысалгалыынга бүзүрел улуг турган деп үнелезе чогуур.

Бир дугаар улуг хемчээлдиг тыва-орус словарьны 1955 чылда Дыл, литература болгаш төөгүнүң тыва эртем-шинчилел институду Күрүнеңиң даштыкы болгаш национал словарьлар үндүрер парлалга черииң ССРЭ-ниң улустарының дылдарында словарьларның редакциязының деткимче, дузазы-биле белеткеп кылган.

Словарьга тыва дылдың кол словарь фондузундан болгаш идепкейлиг курлавырның сөстеринден аңгыда, ук үеде ажыглалче кирип эгелеп турган ниитилел-политиктиг терминнер, эртем болгаш техниканың янзы-бүрү адырларынга хамаарышкан кол-кол терминнерни чыгган. Аңаа немей топонимнерни ийи улуг бөлүк кылдыр киирген: 1) Тывадан дашкаар девискээрлерде таваржып турар, идепкейлиг ажыглаттынып турар топонимнер; 2) Тывада черлер аттары. Словарь

тыва литературлуг дылдың нормаларын нептередиринге, тыва, орус дылдарга шын бижилгени чурумчударынга улуг рольду ойнаан. Ол дараазында тыва-орус словарьларга кол оорга бооп артып каанын демдеглезе чогуур.

Тыва-орус словарьны чогаадып тургузарда эвээш эвес бергедээшкиннер тургулаанын Баштайгы сөсте айыткан [ТОС 1955: 12-13]. Грамматиктиг очеркке тайылбырларга, чамдык сөстерниң янзы-бүрү грамматиктиг хевирлерин словарь статьяларынче канчаар киирерин шиитпирлээринге билдинмес чүүлдер хөй санныг турганы билдингир. Бергедээшкиннерниң тыптып турганының эң кол чылдагааны – ол үеде тыва дылды шинчилээри чаа-ла эгелеп турганы-биле холбашкан. Тыва дылдың эртемниг грамматиказын тургузар ажыл чаа-ла эгелеп, ону ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Дыл эртеминиң институду биле Тыва эртем-шинчилел институду ол грамматиканы чүгле 1954 чылда чогаадып эгелээн турган.

Словарьны тургузарынга ол-ла институттуң эртем ажылдакчылары А. А. Пальмбах, В.Ч. Очур, Ю. Л. Аранчын, А. К. Калзаң, Л.В. Гребнев болгаш база О. В. Головкина, М. Д. Биче-оол, Р. Р. Бегзи, К. К. Коңга киришкен [ТОС 1955: 13].

Словарьның бижимел төлевилелин чугаалажырынга болгаш рецензиялаарынга партия болгаш совет ажылдакчылары, парлалга ажылдакчылары, башкылар, чогаалчылар киришкеннер. Бо бүгү хөй талалыг ажылды кол редактор А. А. Пальмбах удуртуп турган.

Словарьга кончуг солун хайгааралдарны, дыл материалдарын киирген турган. Моон алгаш көөрге, университетке өөренип турала, эртем-шинчилел ажылынга эң чугула шынар – дылдың материалынга даянып ажылдаарын бодунуң диплом ажылының удуртукчузу Е. И. Убрятовадан шиңгээдип алганы илдең. Елизавета Ивановнаның «Следуйте за материалом, язык сам подскажет» деп чагыын Новосибирскиге аспирантурага өөренип тургаш, өске аспирант эштерим-биле кады дыңнаар турган бис. Башкызының чагыын хажытпайн чорааны Шулуу Чыргал-ооловичиниң шупту ажылдарындан көстүп турар. Ынчангаш-ла боор, ол бодунуң «Тыва дылга йөрээлин» анаа эвес арттырып каан.

Даар наклонение дугайында статьязында ол тыва дылдың төөгүзүү болгаш төөгүлүг грамматика талазы-биле кылган солун хайгааралдарын бижээн.

Тыва дылдың орус, алтай, моол дылдар-биле харылзаазы.

Хөй талалыг, сонуургалы делгем эртемден. Тыва дылдың фонетиказының, морфологиязының, сөс чогаадылгазының, синтаксизиниң айтырыгларын шыңгыы шинчилеп чорааны ооң бижээн статьяларындан, монографияларындан көстүп турар.

Өөредилге ному кылдыр арттырып кааны ажыл – тыва дылдың синтаксистиг тургузуунуң дугайында системниг билиглерни чаңчылчаан дыл эртеминиң структура-семантиктиг туружундан бижээн эң долу ажыл бооп артып каан. Ук билиглер тыва дылдың пунктуациязының дүрүмнериниң быжыг таваа болган. Номнуң статузун өөредилге ному кылдыр тодаратса-даа, тыва дыл эртеминде ам-даа бодунуң шинчилекчизин манап турар айтырыгларга эң баштайгы билиглерни, хайгааралдарны киирген эртем ажылы бооп артпышаан. Чижээлээрге, период, айтырыг домактарының янзыларының, оларның тургустунар аргаларының дугайы. Бо одуругларның автору Е. Б. Салзынмаа, Ю. Л. Аранчынның хууда архивинде артып каан кафедра хуралының протоколунуң бир хоолгазы-биле танышкан. Оон билдинип турары-биле алырга, Ш. Ч. Саттың бо ажылы ооң доктор диссертациязының бижимели болур турган. Дараазында билдинмес чылдагааннар-биле ук ажылды өөредилге ному кылдыр парлап үндүрген. А сөөлүнде доктор диссертациязын Ш. Ч. Сат тыва национал литературлуг дылдың тыптып, быжыгып, сайзырап келгени деп темага бижээн (1973).

Шулуу Чыргал-оловичиниң тургусканы программалар, өөредилге номнары школаларга болгаш дээди өөредилге черинге тыва дылды башкылаарының быжыг таваан салган. Эң ылаңгыя дээди өөредилге номнары чартык чүс чыл чыгыы тыва дыл башкыларының, эртемденнерниң холдан салбас номнары болуп артпышаан.

Литература

Сат Ш.Ч. Тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзүнүң очериги. – Кызыл: ТНУЧ, 1964. – 114 ар.

Монгуш Д.А. Сат Ш.Ч. Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези – Кызыл, 1967. – 78-81 ар.

Монгуш З.М. Профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат. /под. ред. Д.А.Монгуша, П.С.Серен. Кызыл, 2001. 36 с.

Сат Ш. Ч. Формирование и развитие тувинского национального литературного языка. – Кызыл: тув. книжн. изд-во, 1973.– 194 с.

Сат Ш.Ч. Салзыңмаа Е.Б. Амгы тыва литературлуг дыл. Лексика, фонетика, морфология. – Кызыл: ТНУЧ, 1980.– 258 ар.

Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис. – Кызыл: ТНУЧ, 1983.–141 с.

Сат Ш.Ч. Тыва диалектология.– Кызыл: ТНУЧ, 1983.–104 с.

Сат Ш.Ч. Тыва дыл. 2-ги класстың өөредилге ному, 3-кү үндүргени.Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын Министерствозу бадылаан. – Кызыл, ТНУЧ, 1975.–152 ар.

Ыяш хумуң. Ыяш хумуңну аныяк теректен чазаар. Теректен чазаар деп турар хумуңнуң чоон, чиңге, узун, кысказын бодай кезип алгаш, иштин хетпе, тыртпа деп херекселдер-биле хозап кааптар. Ыяш хумуңга ооң эриин барымдаалавайн, теректен чазаан калбак ыяш-биле ооң адаан дүптээр. Ону дүптээрде, инек-харагандан ыяш кадаглар чазап алгаш, кадаар. Ыяш хумуңну теректен чазаар ужуру болза, терек дыт дег чарлыычал эвес. Эдилели эки, быжыг.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Полина Сергеевна СЕРЕН,
Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг шинчилелдер институдунуң сөстүктер секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады

ТЫВА ДЫЛДЫҢ БАШТАЙГЫ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Кижиниң төрээн дылын төрээн дыл, иезиниң дылы деп санап турар. Ынчангаш бистер, тывалар, төрээн дылывыска – хайыралдыг дылывыска – ёзулуг ынак болур ужурлуг бис.
Ш. Ч. Сат

Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи, филология эртемнериниң доктору, профессор, РСФСР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Шулуу Чыргал-оолович Сат бо чылдың сентябрьда мугур 100 харлаанын демдеглеп эрттирер турган.

Ш. Ч. Сат – билдингир тыва эртемденнерниң бирээзи. Чонунга, национал культуразынга ынакшылды, төрээн дылынга камныг хамаарылганы, аңаа хүндүткелдиг болурун суртаалдап, кижизидип чораан төрээн дылывыстың баштайгы шинчилекчизи.

Билигже чүткүл. Ол бичиизинден тура-ла эртем-билигге сундулуг чораан. Ооң бир дугаар өөренип эгелээн школазы – Чаа-Хөлде Чиңге хемниң бажында чайлаг школазы. 1938 чыл. Ынчан он ийи харлыг турган. 1930 чылдарда, Тыва Арат Республика үезинде, чайгы үеде чайлаг школалары тыва уругларны бижикке өөредип турганы ол. Чайлаг школазын дооскаш, дараазында Шагаан-Арыгның чеди чыл школазынга өөренип киргеш, ону 1944 чылда дооскан. Өөредилгезин уламчылаарыбиле Кызылга келгеш, Кызылдың тыва ортумак школазынга (амгы үеде Кызылдың № 2 школазы) өөренип кирип алган. Өөредилгеге кызымак, эртем бүрүзүн сонуургаар турган. Ылаңгыя орус дылды шиңгээдип алырынга сундулуг турган деп чаңгыс классчызы, хоочун башкы Е. Б. Салзынмаа сактып бижээн.

1947 чылда ук школаны дооскан он тос баштайгы доозукчуларының бирээзи болган. Доозукчуларның аразындан тергиинниң аразынче ооң ады кирген. Шулуу Сат, Александр Тогуй-оол школаны мөңгүн медаль-биле доосканнар. Ооң соонда дээди эртем чедип алыры-биле чуртувустуң база бир кол дээди өөредилге чери – А.А. Жданов аттыг Ленинградтың Күрүне университединиң чөөн чүк факультединче кады школа дооскан эштери-биле өөренип кирип алганнар. Өөренип турар чылдарында-ла эртем-шинчилел ажылын сонуургап, А.Н. Кононовтуң удуртканы түрк дылдар кафдеразының эрттирип турганы семинарларынга, симпозиумнарынга дыңнадыг, илеткелдерни кылып турган деп ооң кады өөренип чораан эштери сактып чугаалаарлар. 1952 чылдың апрель 1-де чөөн чүк факультединиң деканының ат салганы үнелелде «Эртем-шинчилел ажылынга сонуургалдыг, эки өөредилгелиг студент. Ооң бижээни эртем ажылы хоорайның көрүлдезинге эң-не эки эртем ажылы деп үнелеткен, хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан» деп бижээн. Ооң эртем ажылынга сонуургалы студент чылдарында-ла эгелээн турганы ол.

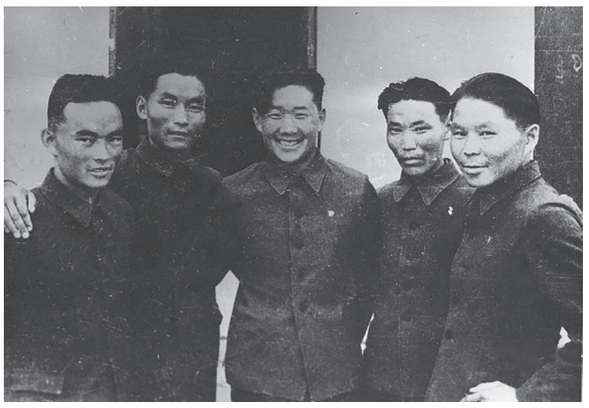

Ш. Ч. Сат чаңгыс курсчулары-биле Ленинград университедин доозупкаш, Тывазынче

Серен П. С. Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи. №3, 2026, 15–18 ар.

чанып келгеш, 1952 чылда Тыванын дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга (амгы үеде ТГТШИ) эртем ажылдакчызы болуп ажылдап эгелээннер. Олар Тыванын баштайгы эртемденнери болганнар. Ол дээрге ооң кады дооскан эштери – төөгү эртемнериниң доктору Ю.Л. Аранчын, академик, хамнаашкынныңдириг эртинези, чогаалчы М.Б. Кенин-Лопсан, А.К. Делгер-оол-дур.

ТДЛТЭШИ-ге ажылдап тура, элээн каш эртем ажылдарын кылырынга киржип, хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг болуп, тыва дыл база культура дугайында тайылбыр, суртаал ажылын чорудуп, бижип, солуннарга парладып турган. Ш.Ч. Саттың солуннарга бижээни кезек чүүлдери ону нарын байдалдарга база чедирген.

Бергедээшкиннерге торулбазы. 1956 чылда Владимир Очур биле Шулуу Сат «Шын» солунга тыва чаңчылчаан культураның чидип бар чыдарын демдеглеп, айтырыг көдүрүп, удаа-дараа статьяларны бижээш, парлаткан турганнар. Аңаа харыы кылдыр СЭКП Тыва обкомунуң секретары С.К. Тока солунга чүүл бижип, бурунгаар сайзыралга шаптыктап, эргиниң артынчызын мактап турар деп сойгалап, шүгүмчүлээш, ийи аныяк эртемденни районнарга баргаш, чоннуң амыдыралын эки билип алыр кылдыр башкыладып чорудупкан. Аныяк эртемденнерни шак ынчаар төпте амыдыралдан кызыгаарлап, эртем ажылы кылыр арга чок болдуруп турганы ол.

Сат Ш.Ч. Каа-Хем районга ажылдап, чурттап тура, эртем-шинчилел ажылын уламчылап кылып, диалект материалдарын, тыва дылдың сөс курлавырын демдеглеп, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарының дугайында материалдарны чыып турган. Эртемде бо айтырыглар амдыгаа чедир онза чугула болуп артпышаан.

Аңаа ынчаар ажылдап тургаш, Кызылче дедир чедип келгени база солун. Бир-ле дугаарында, ооң бодунуң кызымаккай тура-соруктуу, эртемге херек чүүлдерни чыып, эртем ажылын уламчылааны Кызылга дедир чедип кээп, ажылдаарынга улуг дуза, барымдаа болган. Каа-Хем районга шинчилеп кылып турган эртем ажылдарының үре-түннелдиин ТДЛТЭШИ-ниң удуртукчулары көргеш, ону ажылга катап база хүлээп алганнар. Ийи дугаарында, Борис Исакович Долоновтуң аныяк эртемденнерни камгалап, оларга дузалааны. Ол ынчан Тыва автономнуг областтың күүсекчи комитединиң социал хандырылга килдизиниң удуртукчузу турган. Борис Исакович Долоновтуң аныяк эртемденнерни камгалап, оларга дузалажып, организастыг айтырыгларын шиитпирлеп бергени улуг идиг болган.

Каа-Хем райондан чедип келген соонда-даа, Ш.Ч. Сат бодунуң үзел-бодалдарындан ойталавайн, чаныш-сыныш чок артып каап, эртем ажылын уламчылап тыва эртемниң сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киирген.

Эртем ажылдары. Ш.Ч. Саттың билии делгем, ханы болганындан ооң эртем талазы-биле сонуургалдары хөй талалыг турган. Ол тыва дылдың грамматика биле синтаксизинге, фонетика, лексикография, диалектология, дылдың, бижиктиң төөгүзү, стилистика, аңгы-аңгы дылдарның аразынга харылзаазының талазы-биле шинчилел ажылдарын чорудуп кылган улуг эртемден.

Ол 1962 чылда Педагогика эртемнериниң Академиязының национал школа институдунуң аспирантуразын бот-өөредилге-биле дооскаш, «Тыва дылда причастие» («Причастие в тувинском языке») деп темага кандидат диссертациязын, а 1973 чылда «Тыва литературлуг дылдың хевирлеттингени болгаш сайзыралы» («Формирование и развитие тувинского национального литературного языка») деп темага доктор диссертациязын чедиишкинниг камгалаан.

Амгы үеде ооң эртем ажылдарының ниити саны 178 хире. Улуг хемчээлдиг ажылдары – «Тыва дылда причастиелерниң синтаксистиг хүлээлгелери» («Синтактические функции причастий в тувинском языке» (1960ч.), «Тыва дылдың шинчилеп келгениниң төөгүзүнүң очериги» («Очерк истории исследования тувинского языка» (1964 ч.), Д.А. Монгуш-биле белеткээн «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези» («Развитие тувинского языка в советское время» (1967 ч.).

Ол ышкаш дээди өөредилге черинге, школаларга ажыглаар өөредилге номнарының, программаларның тургузукчузу чораан. Каш

Серен П. С. Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи. №3, 2026, 15–18 ар.

чижектен көрүп көрээлиңер. Дээди өөредилге черинге чугула херектиг өөредилге номнары: «Амгы тыва литературлуг дыл: синтаксис» (1966 ч.), Е.Б. Салзынмаа-биле кады тургусканы «Амгы тыва литературлуг дыл. Лексика, фонетика, морфология» (1980 ч.), «Тыва диалектология» (1987 ч.). Олар сургуулдарның бо хүннерге чедир үргүлчү ажыглап турары кол өөредилге номнары болуп артпышаан, үнелелин ам-даа чидирбээн.

Ш.Ч. Саттың бижээни эртем ажылдары филология эртеминиң хөгжүлдезинге улуг салыышкын болуп, көскү черни ээлеп турар. Бо бүгү Башкывыстың чырык угаанының, үре-түңнелдиг ажылының херечизи.

Өөреникчилери. Кызылдың күргүнениң башкы институдунуң тыва дыл болгаш төрээн чогаал кафедразынга башкылап ажылдап тургаш, аныяк башкыларга дуржулгазын дамчыдып берип, кады ажылдап чораан эш-өөрүн, өөреникчилерин деткип, Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарынга тыва дыл эртемин башкылаар тускай мергежилдиглерни белеткээринге улуг үлүг-хуузун киирип чораан. Ооң хөй санныг өөреникчилериниң аразында чонга билдингир, бедик мергежилдиг ажылдакчылар, алдарлыг башкылар, эртемденнер бар. Өөреникчилериниң эртем-шинчилел ажылынга сонуургалын оттуруп, эртем ажылынче углап-баштап чораан хүндүлүг башкыларның бирээзи. Ооң өөреникчилери – амгы үеде чонга билдингир эртемденнер: К.Б. Март-оол, М.В. Бавуу-Сюрюн, М.Б. Кунгаа, К.Б. Доржу, Б.К Ондар, Е.М. Куулар болгаш өскелер-даа.

Баштайгы өөреникчилерниң бирээзи – педагогика эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың Улустуң башкызы К.Б. Март-оол. Ол Кызылдың күргүнениң башкы институдун дооскаш, школага башкылап ажылдап турда, Ш.Ч. Сат улаштыр өөренип алырын сүмелээн. Башкызының сүмези-биле К.Б. Март-оол аспирантураже өөренип киргеш, кандидат диссертациязын чедиишкинниг камгалап алгаш, башкызы-биле Кызылдың башкы институнга чаңгыс кафедрага барык чээрби чыл ажыг кады ажылдап чорааннар. Ол дугайын К.Б. Март-оол: «Делгем ханы билиглиг, биче сеткилдиг бөдүүн башкым-биле кады ажылдап чораан чылдарымны салым-чолумнуң меңээ белээдир деп билип, үнелеп чоруур мен» – деп сактып чугаалап чораан.

Бо дээрге профессор Ш.Ч. Саттың эртем талазы-биле байлак дуржулгазын, бодунуң билиин, салым-чаянын өөреникчилеринге дамчыдып берип, үлежип билириниң херечизи-дир.

Хөй-ниитичи. Ш.Ч. Сат хөй-ниити ажылынга база идепкейлии-биле киржип чораан. Школага өөренип тургаш-ла пионержи хана солуннуң редактору, пионерлерниң вожатыйы, дружина штавының даргазы турган.

Студентилеп турар чылдарында база-ла хөй-ниити ажылынга идепкейин кошкатпаан. Ленинградтың күргүне университединге өөренип тургаш, сургуулдарның профэвилел эге организациязының болгаш эртем бөлгүмүнүң даргазы турган. Доозуп турда, ук өөредилге чери «даалгаларны ак сеткилдии-биле, шынчызы-биле күүседир, салым-чаянныг сургуул» деп үнелелди берген.

Идепкейжи болганындан 1942 чылда Тыванының революстуг эвилелиниң кежигүнүнге кирген, 1945 чылда комсомолчу апарган.

ТДЛТЭШИ-ге ажылдап турган үезинде, 1952–1954 чылдарда, профэвилел эге организациязының даргазынга томуйладып, 1953–1955 чылдарда комсомол комитединиң бюро кежигүнү болуп ажылдаан. Ол-ла чылдарда Кызылдың хоорай совединиң депутадынга соңгуткан. 1966–1970 чылдарда Кызылдың күргүнениң башкы институдунуң профэвилел эге организациязының база «Билиг» ниитилелиниң баштаар черииң даргазы турган.

Серен П. С. Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи. №3, 2026, 15–18 ар.

1954 чылдан тура Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү чораан.

Өг-бүлези. 1952 чылда Ленинградка хол-биле бижээни бот-намдарында ТАР-ның Улуг-Хемде (амгы үеде Чаа-Хөл кожууннуң девискээри) Кашпалдың Хереме сумузунда Ак-Чурт деп черге 1926 чылдың сентябрь 15-те малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген деп демдеглээн.

Адазы – Сат Чыргал-оол Тарийги оглу. Аңчы, малчын. Тыва улусчу-революстуг партияның, ооң соонда Бүгү-эвилелдиң Коммунистиг (большевиктер) партиязының кежигүнү чораан. Авазын Сат Сержинмаа Дандар кызы дээр. Ш.Ч. Саттың ада-иези ТАО-нуң Улуг-Хем кожууннуң «Тиилелге» колхозунга ажылдап, чурттап чорааннар. Чыргал-оол Тарийги оглу биле Сержинмаа Дандар кызы Саттар тос ажы-төлдүг. Ооң ийи улуг угбазы ол-ла колхозка ажылдап турарын, а бичии дуңмалары школачылар дээрзин бот-намдарында бижээн.

Ш.Ч. Сат – өг-бүлезинге үлегерлиг, уруглары-биле чоок харылзаалыг, сагыш човаачал ада. Дөрт кыстарының эргим адазы. Олар шупту дээди өөредилге черлерин доосканнар. Уруглары адазы дег салым-чаяанныг, онзагай кижилер болган. Ол ышкаш билдингир хөгжүмчү Альберт Доржунуң азырап каан адазы болур.

Профессор Ш.Ч. Саттың өөредилге адырынга база тыва эртемниң хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузу улуг болгаш көскү. Хөй чылдарның дургузунда башкылаашкын ажылынга, дээди эртемни сайзырадырынга, кадрлар белеткээринге база тыва дыл шинчилелинге үнелиг ажыл-ижи дээш «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээ, «Күш-ажылдың хоочуну» болгаш Н.К. Крупская аттыг медальдар-биле база хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Ол ышкаш ооң ады «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда кирген.

Ш.Ч. Саттың эртем ажылдары амгы үеде көскү черни ээлеп, келир үениң салгалдарынга өртээ турбас өнчү болуп артар.

Хөй санныг эртемденнер, чогаалчылар, башкылар Шулуу Чыргал-оолович Сатты чылыы-биле сактып, улуг Башкывыс дижип, ооң чырык адынга мөгейип чоруур!

* * *

Ш. Ч. Саттың мерген угаадыглары

Дыл – ниити сайзыралдың бир үндезини. Ол кижиниң эртем-билиин, культуразын чугаалап турар. Дылга быжыг билиглиг өөреникчи өске эртемнерге база эки боор деп бадыткал бар.

Дыл дээрге кижилерниң хуу-салымын, төөгүзүн, чаагай чаңчылдарын салгалдан салгалче дамчыдар аргазы болгай. Кижиниң төрээн дылын төрээн дыл, иезиниң дылы деп санап турар. Ынчангаш бистер, тывалар, төрээн дылывыска – хайыралдыг дылывыска – ёзулуг ынак болур ужурлуг бис.

Уругларны төрээн дылынга өөредирин болгаш кижизидерин ада-иелерниң хүлээлгези деп көөр. Орус болгаш өске-даа дылдарга өөредирин деткиир.

Ада-ие, долгандыр турар улуг кижилер уругларга улуг салдарлыг. Бир-ле дугаарында уруглар оларның чугаазын өттүнер.

Улус мурнунга чүве чугаалап турар кижилер – лекторлар, чогаалчылар, журналистер чугаа культуразын экижидер дээш туржур болза эки. Олар чугаазы-биле база улусту кижизидип турар болгай.

Дыка хөй сөстерни ажыглавайн турар бис. Бүгү сөстерни ажыглаар, дылывысты улам байыдар болгаш улам сайзырадыр, өске дылдарның деңнелинче чедирер ужурлуг бис.

Орфоэпия дүрүмнерин хажыдар, диалектизмнер ажыглаар, орус дыл-биле холуй чугаалаар, бок сөстерден, катаптаашкыннардан чайлап шыдавас четпестеривис бар.

Литература:

1. Бавуу-Сюрюн М.В. Баштайгы тыва профессор // Эртем ажылдарының чыындызы, Кызыл: ТКУ, 2006.– А.6-12.

2. Март-оол К.Б. Башкым дугайында (профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың 80 харлаанынга), «Шын». 2006, сентябрь 15.

3. ТГТШИ-ниң эртем архиви. – Бижимелдер фондузу. Д. 1-6. – Д. 2. – А. 108.

4. Сат Ш.Ч. Эртем ажылдарының чыындызы, Кызыл: ТКУ, 2006.– А. 142.

5. Сат Шулуу Чыргал-оолович (допчу намдары) // Эртем ажылдарының чыындызы, Кызыл: ТКУ, 2006. – А.4-6.

6. Сат, Шулуу Чыргал-оолович [Электронный ресурс] // Википедия: свободная энциклопедия. – (дата обращения: 24.08.2026).

Серен П. С. Тыва дылдың баштайгы шинчилекчизи. №3, 2026, 15–18 ар.

Елена Мандан-ооловна КУУЛАР,
Национал школа хөгжүдер институттуң директору,
филология эртемнериниң кандидады, доцент

Аңчы Васильевич ХОМУШКУ,
Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология
лабораториязының башкарыкчы эртем ажылдакчызы

ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМ КОЖУУННАРЖЕ ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛ ЭКСПЕДИЦИЯЗЫНЫҢ БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕРИ

(диалект болгаш аас чогаал талазы-биле)

Аннотация. Ук чүүлде Эрзин, Тес-Хем кожууннарже эртем-шинчилел экспедициязының баштайгы түңнелдерин каксы таныштырган. Шинчилел ажылының түңнелинде мал ажыл-агыйы кылып чоруур улустуң чугаазында ажыглаттынып турар фонетиктиг, грамматиктиг диалектизмнерни, теве ажыл-агыйынга хамаарышкан лексиканың амгы үеде байдалының дугайында медээлерни чырыткан. Аас чогаалының нептереңгей жанры – кожамыктарның темалыг бөлүктээшкинин болгаш кожамыктаар чаңчылдың амгы үеде байдалын тодараткан.

Дүлгүүр сөстер: мурнуу-чөөн диалект, диалект сөстер, теве ажылының лексиказы, аас чогаалы, кожамыктар, чаңчылдар

Тыва дылдың мурнуу-чөөн диалектизинге Тес-Хем, Эрзин кожууннарының девискээринде чурттап чоруур улустуң чугаазы хамааржыр. XX чүс чылдың 1950 чылдарындан бээр чоокку үелерге чедир тус черниң үндезин чурттакчыларының чугаазын эртемденнер кичээнгейге ап, ол-бо талазындан шинчилеп, аңгы-аңгы бөлүктээшкиннерни саналдап келген: А.Ч. Кунаа [1974], З.Б. Арагачы [1964], Ш.Ч. Сат [1963], Е.М. Куулар [2013], М.В. Бавуу-Сюрюн [2018].

Бодунуң хайгааралдарынга болгаш өске эртемденнерниң шинчилел ажылдарының түңнелинде бижээни чүүлдерге даянып, тыва дылдың баштайгы дыл эртемдени, филология эртемниринің доктору, профессор Шулуу Сат дээди өөредилге черииң студентилеринге өөредилге ному болур «Тыва диалектология» деп ажылын парлаткан. Ында тыва дыл дөрт диалектилиг болгаш ийи холушкак аялгалыг деп айыткан [9, А. 23]. Бо ажыл бөгүнге чедир бодунуң чугулазын чидирбээн, тыва дылдың диалектилерин шинчилээринге, ооң бөлүктээшкинин тодарадырынга өзек ажыл болур.

Бо 2026 чылдың сентябрьның 15-тиң хүнүнде тууралан эртемден, Тываның баштайгы профессору, филология эртемниринің доктору Шулуу Чыргал-оолович Саттың төрүттүнгенинден бээр мугур 100 харлаанын республикага демдеглеп эрттирген. Улуг Башкывыс Кызылда күрүнеңиң педагогика институдунуң филология факультединиң тыва дыл кафедразын тургузуп, 20 ажыг чыл дургузунда ону удуртуп, эртемден, башкы кадрларны белеткээринге улуг үлүг-хуузун киирген. Бөгүнгү хүнде республикада болгаш оон дашкаар-даа билдингир тыва дыл эртемденнерин, улуг Башкывыстың соон салгаан өөреникчилерин М.В. Бавуу-

Сюрюнну, Ч.М. Доржуну, Б.К. Ондарны, К.Б. Доржуну, М.Б. Кунгааны болгаш өскелернидаа чоргаарал-биле адап болур.

Ш.Ч. Саттың амга чедир бодунуң үнезин чидирбээн «Тыва диалектология» деп өөредилге номунда диалектилерниң ажылчын бөлүктээшкини-биле алырга, мурнуу-чөөн диалект *таңды* болгаш *эрзин-тес-хем* деп ийи аялгалыг [9, А. 23-26]. Диалектиниң онзагай чүүлдери амгы үеге чедир чоннуң чугаазында дылдың дириг хевири бооп ажыглаттынып турар.

Уруглар садтарынга, школага тыва дыл, чогаал болгаш өске-даа эртемнерни башкылар тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр өөредип турар. Ындыг-даа болза амга чедир ол-бо диалектилерниң эдилекчилери өгбелеринден, ада-иезинден боттарының дыңнап өзүп келгени аас чугааның аянын салбайн, чамдык диалект сөстерни бөгүнгү чугаазында ол-ла хевээр ажыглап чоруурун Национал школа хөгжүдер институттуң кыска хуусаалыг (2 хонук) эртем-шинчилел экспедициязының киржикчилериниң аалдап чедип чорааны тевежилериниң, малчыннарының чугаазы бадыткап турар.

Хөй эвес санныг информантылардан чыгдынган материалдарны дылдың адырларының аайы-биле бөлүктеп болур.

Фонетиктиг диалектизмнер

1. Литературлуг дылда өк-биле адавас сөстерни өк-биле адаар: *аъчам* лит. *ачам, эъмчи* лит. *эмчи, эъки лит. эки, въске* лит. өске.

2. Литературлуг дылда ийи ажык үн аразынга кошкак азы аяар ажык эвес үн чиде бээрге, узун ажык үн тыптып келир, а бо аялгада шак бо үн болуушкуну өскерлиишкинге таварышпайн турар: ынча диген лит. *ынча дээн, малга сиген берер* лит. *малга сиген бээр, таңма көрер лит. таңма көөр.*

3. Сөс эгезинге күштүг ажык эвес үннүң ажыглалының онзагайы: *Т'е(ъ)с, т'айга* – тыва литературлуг дылда бо сөстерниң эгезинде ажык эвес үн чаңчыл ёзугаар кошкак, тыныш чок адаттынар. Ындыг-даа болза чамдык сөстерниң эгезинге литературлуг дылда күштүг адаттынар үннерни кошкак кылдыр адап турар: *даваржыр* лит. *таваржыр, даалың лит. таалың.*

4. Дылдың эртеги хевиринге ажыглаттынып турган думчук-биле адаар аяар ажык эвес *й* деп үннүң орнунга думчук-биле адаар *нь* деп ажык эвес үн кадагалаттынып артып калган: *иньи* лит. *ийи, ньаш лит. ыяш*.

5. Моол дылдың салдары-биле чамдык сөстерниң эгезинге с//з деп ажык эвес үннерниң солчулгазы болуп турар: *зогар* лит. *согар, задыг лит. садыг, зылдыс лит. сылдыс.* Тыва дылда сөс эгезинге з деп ажык эвес үнден эгелээн сөстер чок.

6. Протеза – сөс эгезинге немелде үннүң тыптып келири: *һурук* лит. *урук, һаргыжар* лит. *аргыжар*.

7. Чамдык сөстерде үннерниң азы үннер каттыжыышкыннарының чиде бээри эскертинген: *нек* лит. *инек, шор лит. шору, маяк лит. ырмажок, холзаа* лит. *холуксаа* (мүнге холуур рожки, лапша чижектиг чүүлдер).

8. Метатеза болуушкунунга хамаарыштыр алырга, сөс иштинге аразы чоок турар ажык эвес үннерниң солчулгазы таваржып турар: *шугбанчы* лит. *шуваганчы, нагбас* лит. *ынавас*.

9. Тыва дылда ударение доктаамал, ол колдуунда сөстүң сөөлгү слогунга таваржыр, а эрзин-тес-хем аялгазында кылыг сөзүнүң дараазында хевирлеринге ударение сөстүң бирги слогунга өскерилге чокка хевээр артып каар:

а) чаңгыс слогтуг дазылга кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа немешкенде – *келбээн, турбаан* (удареииени 1-ги слогка салыр).

б) эрткен деепричастие кожумаа немешкенде – *чылгы хойгаш, малды сүргеш, кулурну ургаш* лит. *далганны ургаш* (удареииени 1-ги слогка салыр).

в) болбас деепричастие кожумаа немешкенде: *билбейн, сагбайн* (удареииени 1-ги слогка салыр).

Грамматиктиг диалектизмнер

1. Аттыг чугаа кезектери-биле кады ажыглаттынар *-биле* деп эдеринчиниң соонга *к* деп ажык эвес үн, а ооң соонга хамаарыштырарының падежиниң кожумааның немежири литературлуг дылдан болгаш өске диалектилерден ылгалдыг: *тевем-билек* лит. *тевем-биле, ийи-үш-билек* лит. *ийи-үжү-биле* (теве чоруур), *аъчам-билектиң* лит. *ачам-биле* (теве кадарар), *хөйү-билектиң* лит. *хөйү-биле*.

2. Хөйнүң санында арынның, айтылганың ат оруннарынга хөйнүң санының *-лар/…* кожумааның немежири онзагай: *бистерлер* лит. *бис, силерлер* лит. *силер, оларлар* лит. *олар, болар* лит. *боларлар*.

3. Ол, бо деп айтылганың ат оруннарынга үнериниң падежиниң кожумаа немежирге, оларның кызырылбаан хевирлери ажыглаттынып турар: *онуун* лит. *оон, монуун* лит. *моон, дуу* (о) *нуун* лит. *дуу оон*.

4. Кылыг сөзүнүң эрткен деепричастие кожумааның соонга хамаарыштырарының падежиниң кожумаа немежир: *хойгаштың* лит. *хойгаш, бергештиң* лит. *бергеш, бөлгештиң* лит. *бөлгеш, эккээштиң* лит. *эккелгеш, туткаштың* лит. *туткаш*.

Чамдык сөстерниң грамматика талазыбиле өскерлири литературлуг дылдан черле ылгалдыг: *чедир өөреттинмээн* (бодаган) лит. *чедир өөретпээн, кара талыгыр* лит. *дыка ырак, чүү-даа турбас – чүү-даа артпас, бертинип-бежелир* лит. *бертик-межел апаар* (бодаган), *эгел / эге-ле – чаа-ла*.

Теве ажыл-агыйының лексиказы

Теве ажыл-агыйы – көшкүн амыдыралдыг тыва улустуң бурун шагдан бээр кылып келген ажыл-агыйының бир адыры. Теве тываларның чеди чүзүн азырал малының бирээзи кылдыр санаттынар.

Тыва Республиканың Эрзин кожуунунуң Бай-Даг сумузунуң девискээринде ийи мөгенниг тевелерни шагдан тура малдап келген. Малдың баш саны чылдан чылче эвээжеп турар-даа болза, сумуда тевени азырап-өстүрүп турар улус бар. Ынчалдыр ол черниң тевежилериниң чугаазында теве ажыл-агыйынга хамаарышкан сөстер, терминнер мурнуу-чөөн диалектиниң лексика талазы-биле онзагайын көргүзүп турар.

Тыва дылда *теве* деп сөске эртеги түрк дылда тебе, теве, хакас дылда *тибе*, а моол дылда *темээ(н)* деп сөстер дүгжүп турар. Улуг назылыг тевежилерниң чугаазында эртеги моол дылдың *темеген* деп хевири ийи-чаңгыс ажыглаттынып турарын информантывыс сактып чугаалап турар. *Темеген* деп сөстүң тывылганынга хамаарыштыр эртемденнерниң бодалы база чаңгыс аай эвес болуп турар. Чижээлээрге, А.М. Щербактың бодалыбиле алырга, бо сөстүң түрк дылдарда ажыглаттынып турар хевирлери дылдың эртеги үезинге хамааржыр. Моол дылдың *темеген* деп сөзү түрк дылдардан үлегерлеттинген деп санап турза-даа, *теве* деп сөске хамаарышкан сөстер, терминнер түрк болгаш моол дылдарда бот-боттарынга дүгжүп турар деп бижээн: «Почти все термины, обозначающие понятие «верблюд», в тюркских и монгольских языках совпадают. Все же можно предположить, что многие домашние животные, в частности верблюд, стали известны монголам через тюрков, следовательно, тюркскими могли быть и их наименования» [11, А. 109].

Мурнуу-чөөн диалектиде теве ажыл-агыйынга хамаарышкан терминнерни моол дылдан үлегерлеттинген лексикага хамаарыштырып турар, ынчангаш сөстерниң тывылган угунга хамаарыштыр бо ажылды улаштыр шинчилээри негеттинип турар.

Чыгдынган хөй эвес сөстерни дараазында лексика-семантиктиг бөлүктерге чарып болур.

Тевелерниң **эр-кызының, назы-харының** аайы-биле аттары:

Адан (моол. ат(а)н) – чазап каан теве.

Буура (моол. бугура / буур) – тевениң бугазы.

Иңген / эңгин (моол. ингэ(н)) – төрүпкен, бодаганныг теве.

Бодаган / бодуган / бодук (моол. ботго) тевениң 1 хар чедир назылыг төлүг.

Торум / тормак (моол. торум) – 2 харга чедир назылыг бодаган.

Тайлак / тайлык (моол. тайлаг) 2 хардан улуг чазаттынмаан теве.

Сарыг шилбе / сарыг-шилби (моол. шар шилбэ – 2 харлыг теве) – 3 харлыг теве.

Теве ажыл-агыйынга хамааржыр **өске сөстер:**

Чогдур – тевениң моюн кезээнде дүгү.

Матпаңгай – мербегей, дуюгнуң соонда дашты мыйысталчак ийи борбакчыгаш.

Буйлаа – тевени мунуп алгаш, ону башкарарынга ажыглаар херексел.

Хурук – урук, дезиг аът тударынга хереглээр, бажында муңгаш баг бижыглаан узун хаак.

Пөктүрүг – тевениң эзеринге артып алыр чүък.

Чиикгээр лит. *чазаар* (эр малды).

Долгадыр – төрүүр дей берген иңгенниң аарыыры.

Аңгы-аңгы сөстер:

Хаалда – өгнүң эжии.

Бут аптыраазы – орун биле үлгүүр аразынга салыр бичежек аптара.

Удуму – өгбези.

Ире – өөнүң ээзиниң ачазы, лит. бег.

Када – өөнүң ээзиниң авазы, лит. кунчуг.

Санаар-тудар чүве (эвфемизм) – акша-көпеек.

Бе хымызынга хамаарышкан сөстер:

Чаш хымыс – чедир бышпаан хымыс.

Ортумак дыңзыг хымыс – ортумак, амданы шору үнүп келген хымыс.

Дыңзыг хымыс – амданы эки, эки шынарлыг хымыс.

Үстүнде бердинген сөстер колдуунда тева болгаш чылгы мал тудуп чоруур улустуң чугаазында хөйү-биле ажыглаттынып турарын айыткан болгай бис. Ук сөстерниң чамдыызы бөгүнгү хүнде амыдыралдан уттундуруп, чидип, эргижиреп бар чыдар сөстерниң курлавырынче кирип эгелеп турары дүвүрелди оттуруп турар.

Ниитизи-биле түңнеп чугаалааарга, мурнуу-чөөн диалектиниң эрзин-тес-хем аялгазының теве, чылгы малдап чоруур улузунуң чугаазында мал ажыл-агыйының онзагай сөстери, терминнер делгереңгей ажыглаттынып турар. Ук сөстерниң чамдыызы амгы үеде чидериниң кырында келген, ынчангаш оларны чыып, дыл словарьлары тургузар ажылга кииришти-рери чугула.

Сөстерниң тывылган угун барымдаалап көөрге, олар колдуунда моол дылдан үлегерлеттингеш, тыва дылдың үн тургузуунга таарыштыр тываҗыды адаттынып турар апарган. Бо чижектиг сөстерниң тывылган угун (түрк азы моол уктуг бе дээрзин) тодарадыры дараазында шинчилел ажылының чугула объектизи болур ужурлуг.

Аас чогаал чыыр талазы-биле ажыл база чоруттунган. Бир эвес Тываның мурнуу-чөөн кезээнде чыдар кожууннарга ук ажылдың кылдынып турганының төөгүзүн көөр болза, тыва чоннуң аас чогаалының шинчилекчизи Д.С. Куулар мынча деп демдеглээн: «1960 чылда Тес-Хем биле Тере-Хөл кожууннарга бир дугаар аас чогаал экспедициязы болгулаан. Чыып бижиир ажылга аңгы-аңгы жанрларга хамааржыр аас чогаалы кирген. Тес-Хем кожуундан, өске бүгү жанрлардан аңгыда, 20 тоолду бижидип алган. Олар дээрге мөгелиг, хуулгаазын, анаа, дириг амытаннар дугайында база дистинчек болгаш өске-даа тоолдар болгулаан» [5, А. 260]. Эрзин кожуунуң аас чогаалының амгы үеде байдалын комплекстиг, калбаа-биле шинчилеп таныштырган «Эрзин чонунуң салгал дамчаан культуразының девискээр аайы-биле онзагайлары» [12, А. 2018] деп чыындыны айытса чогуур.

Куулар Е.М., Хомушку А.В. Эрзин, Тес-Хем кожууннарже эртем-шинчилел экспедициязының.... №3, 2026, 19–24 ар.

Аас чогаал талазы-биле ук черниң чурттакчыларының чугаазындан бижиткен чижектерни көрээлиңер. Экспедицияның кыска хуусаалыг болганының харааздындан медээ берикчилери эвээш санныг база оларның чугаалап бергени аас чогаалының хевирлери көвей эвес болганын айтыр ужурлуг бис. Ындыг-даа болза август 28-те Ак-Кежиг чайлаанга (Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа сумузу) эртип турган хымыс байырлалынга кожамык мөөрейинге материалдарны бижидип алган бис. Кожамыктар аас чогаалының нептереңгей жанры дээрзин тыва улустуң хөгжүм культуразының шинчилекчизи В.Ю. Сузукей база демдеглээн: «Хөгжүм херекселинге ойнап билбезе-даа, тыва чоннуң культуразының эдилекчизи кижи бүрүзү, ылаңгыя аныяанда, ырларны, кожамыктарны ырлап чораан. Улуг назылыг кижилерден болганчок-ла мындыг чугаа дыңнап болур: “Шаанда улус аксын ажарга-ла, ыры-хөгжүм төктүп кээр турганы”» [10, А. 12]. Ук мөөрейге ырлаан кожамыктардан утказының талазы-биле чедимчелиг, сөзү тода, катаптаттынмайн турарларынга доктаалыңар.

Чер-чурт дугайында кожамыктар:

Агар-Арзын көрүп челер
Ак-ла-Борам, Көк-ле-Борам оо-оой!
(улаштыр 2 одуруу демдеглеттинмээн)

Кызыл-Чыраа сумузунда Агар сынның ары талазы ырда кирген. Ак-Эрик суур ары талазында болза, өвүр талазында Шара-Нуур хөл бар. Тус черниң чурттакчылары ары талазын «Агар-Арзы» деп адаарлар.

Агарымны, Агарымны
Ак-ла-даштыг Агарымны.
Авайымны-авайымны
Ак-ла баштыг авайымны.

Буга, буура бустап турар
Бурун Дугай чуртумайны.
Анай-хур[а]ган алгырышкан
Агар-Арзы кыштаамайны.

Ак-Эрик чонунуң ыры, кожамыктарында кол черни Агар-Ар[ы]зын (азы Агар сыны) ээлеп турар. Бичиизинден улуунга чедир ырлажып турарлар.

Бедик-бедик аттар турар,
Берт-Даг суурнуң аттары бе?
Берге-берге кыстар орар,
Берт-Даг суурнуң кыстары бе?

Ала-шокар аттар турар,
Ак-Эрик суур аттары бе?
Аажок онза эрлер орар,
Ак-Эрик суур оолдары бе?

Чүгле Тес-Хемни кежир чыдар, өске сумуларга бодаарга, кожалар деп болур ийи сумуну ырлаан. Берт-Даг сумузундан киржип келген Валентина Оюн ийи сумуну кожааттап ырлап берген.

Ак-Эрикче бадаалам, бадаалам,
Агым суунга эштиилем, эштиилем.
Акааларның шайындан, шайындан
Аартап каап ораалам, ораалам.
Чодурааже бараалам, бараалам,
Чоннуң арнын көрээлем, көрээлем.
Чоргаар диген оолдарын, оолдарын
Сорунзалап алыылам, алыылам.

Халдып-халдып хая көөрге,
Хараганныг Шара-Нуурум.
Тепсеп-тепсеп хая көөрге,
Терезинниг Шара-Нуурум.

Ук кожамыкта Кызыл-Чыраа сумузунуң, акааларның (лит. акы) база бир онзагай чери – Шара-Нуур хөлдү ырлаан. Үстүнде кожамыкта *«хараганныг», «терезинниг»* деп эпитеттер-биле чер-чуртун чураан.

Баштак кожамыктар тыва улустуң аас чогаалында база эң нептереңгей черни ээлеп чораан, чоруур-даа. Ук бөлүкте *«чаңы багай кадайы», «акааларның ургуларын кудалааш черле алыр»* дээн одуруглар баштак кожамыкты улам каастап, дыңнакчыларга каткы-хөгнү оттурган.

Кара-Талдың баарында
Кара-баарзык уязы бар, оо-оой!
Карманымның иштинейде
Кадайымның чуруу-ла бар, оо-оой!

Чортуп-чортуп орарымга,
Чоруу чоржаң аттыг болдум, оо-оой!
Чоогунче чагдап болбас
Чаңы багай кадайымны, оо-оой!

Агар сынның баарынга
Кудук касса, черле ижер.
Акааларның ол бир кызын
Кудалаза, черле алыр.

Төрел-бөлүктер дугайында кожамыктар эвээш-даа болза, черле бар. Тес-Хем кожууннуң Кызыл-Чыраа сумузунуң чурттакчыларының

кол нуруузу *сояннар* болганда (чогум фамилиялары өскээр бижиттинген дээрзин айытса чогуур), ук төрел аймак дугайында кожамыктар колдап турар:

Арбын соян, көвей соян
Аралашкан көвей соян.
Көвей соян, арбын соян
Хөөрешкен көвей соян.

Сояннар биле кады кожа чурттап чоруур төрел аймактарның бирээзи – *оюннар.* Дыл шинчилекчилери эртемденнер Л.С. Кара-оол, И.В. Кормушинниң «Тываларның төрел аймактарының аттары» деп чүүлүнде эрги Тываның Оюннар кожуунунуң төрел аймактарынче (төрел аймактар суму аайы-биле тургустунган турган – Е.К., А.Х.) сояннар биле оюннар база кирип турган деп бижээн [7, А. 12].

Ойнуң-чиктиң оъдун оъттаар
Оюм-даа бар, доруум-даа бар.
Оюннарның чуртун чурттаар
Оглум-даа бар, кызым-даа бар.

Мөөрейге ырлашкан кожамыктарның кол-кол темалыг бөлүктээшкини кылдынган. Чер-чурт темазынга ырларда *«Агар-Арзы», «Агар сыны», «Бурун Дугай», «Кара-Тал», «Шара-Нуур», «Ак-Эрик суур», «Берт-Даг суур»* дээн черлер аттары колдап турар. Олар Кызыл-Чыраа, Берт-Даг сумуларны долгандыр турар, тус черниң чонунуң төөгүден бээр чурттап келген черлери болур. Чон ындыг черлерни «ыры-шоорда алгаттырган», «ырда кирген» деп макталдыг сөстер-биле адаар. Төрел аймактар дугайында кожамыктар, хөй эвес бижиттинген-даа болза, сөзүнүң чечен-мергени-биле черле онзаланып турар. Ук кожамыктарда сояннар *«арбын», «көвей», «аралашкан», «хөөрешкен»* деп эпитеттер-биле чуруттунуп, кожамыктың сөзүн улам каастаан. Баштак кожамыктарда *«чаңы берге кадайымны», «чоруу чоржаң аът», «акааларның ол бир кызы»* дээн сөстер кол черни ээлеп турар.

Ниитизи-биле чугаалааарга, тус черниң кожамыктарының сөзү чечен-мерген, ыр-шоор дузазы-биле чер-чуртун, чонун алгап-мактаар чаңчыл чон аразында уламчылап турар. База бир демдеглексенчиг чүүл – чижип кожамыктажыр чорук мөөрейлерде, хүн бүрүнүң амыдыралында уттундуруп бар чыдар болгаш, киржикчилерге арай берге болган.

Литература:

1. Арагачы З.Б. Тес-Хемский говор // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. XI. Кызыл, 1964. – С. 325-331.

2. Бавуу-Сюрюн М.В. История формирования диалектов и говоров тувинского языка. Автореф. дис. доктора филол. Наук. Новосибирск, 2018. – 50 с.

3. Кан-оол А.Х. Песенная традиция тувинцев Эрзинского кожууна в начале XXI века. Автореферат диссертации канд. искусствоведения. Новосибирск, 2020. – 313 с.

4. Кунаа А.Ч. О фонетических особенностях речи населения Эрзинского района // УЗ ТНИИЯЛИ, вып.XIV. Кызыл, 1974. – С. 151-153.

5. Куулар Д.С. Фольклор Тес-Хема // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. IX. Кызыл, 1961. – С. 260-263.

6. Куулар Е.М. Юго-восточный диалект тувинского языка. Кызыл, 2013. – 229 с.

7. Мой род – моя гордость. Откуда мы родом?: коллективная монография / составитель Л.С. Кара-оол. Кызыл: изд-во «ПрофЛидер», 2024. – 262 с.

8. Сат Ш.Ч. Материалы по тандинскому говору // Труды Кызылского педагогического института, вып. 3. Кызыл, 1963. – С. 56-77.

9. Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл, 1987. – 104 с.

10. Сузукей В.Ю. Проблема лада в тувинской народной музыке: теоретические и практические аспекты / ред. К.А. Бичелдей. Кызыл, 1989. – 66 с.

11. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. – 204 с.

12. Эрзин чонунуң салгал дамчаан культуразының девискээр аайы-биле онзагайлары / Тург. Б. Баярсайхан, А. Донгак. Кызыл, 2018. – 392 ар.

Информантылар:

Назын Буянды Николаевич, 1970 ч.т., тевежи. Бай-Даг сумузу;

Ланаа Күр-Дагба Хорлай-оолович, 1982 ч.т., чылгычы. Ак-Эрик сумузу;

Ланаа Салбакай Тихоновна, 1984 ч.т., Ак-Эрик сумузу.

Кожамык мөөрейиниң киржикчилери: Соян Раиса, Кыргыс Антон, Оюн Валентина, Соян Эрес болгаш өскелер-даа.

(Материалдарны Е.М. Куулар, А.В. Хомушку 2026 чылдың август 27–28 хүннеринде чыып бижээн)

Золбаяр Гагаа оглу ИРГИТ,
Моолдуң Эртемнер Академиязының Философия институдунуң Баян-Өлгий аймакта салбырының башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады

МООЛДУҢ ТЫВАЛАРЫНДА «АЛДАЙ» ДЕП БИЛИИШКИН

Амгы үеде делегейде чурттап чоруур чоннар ие бойдузунуң бурунгу хевирин кадагалап, долгандыр турар ниитилелдиң амыр-тайбың байдалын, ооң иштинде хем-сугларын, үнүштерин, амылыг дириг амытаннарны камгалаары-биле шагдан тура дамчып келген улусчу чаагай чаңчылдарын сагывышаан, боттарының угаан-билиин ажыглап, амыдыралынга боттандырып чоруурлар. Оларның бирээзинге тываларны хамаарыштырып болур.

Чаңчылчаан бурунгу чүдүлгелерниң билиглери чон бүрүзүнге аңгы-аңгы хевирлерлиг дамчып келген болгаш бурун шагдан тура хам чүдүлгелиг чон өртемчейниң бүгү болуушкуннарын чер саптыы кылдыр ожаап билип, дээр, чер, даг, суг, үнүш, дириг амытанга чүдүүр чорук көшкүн чоннуң чүдүлгезиниң бир хевири апарган. Тываларның чүдүлгезинге бо чүүл база ханы утканы арттырганы оларның ёзу-чаңчылдарында, ажыл-агыйында, ужурларында көстүп турар. Ылаңгыя бойдуска чүдүүр чорук дыка хөй сагылгаларны, хоругларны тургускан болуп турар. Ынчангаш чаңчылчаан чүдүлге дугайында билиг боду дыка ханы, делгем болур. Алдай сыннарында чурттап чоруур моол тываларының чүдүлгезиниң бир хевиринге Алтай деп тоолчургу овур-хевирниң дугайында шинчилеп, ону улам хандыр өөренири эргежок чугула болуп турар. Алтай тываларының тоолчургу билиглеринде нарын, бир тускайлаң тургузуглуг бо шинчилел ажылы баштайгы чадазында деп санап болур. Ол тоолчургу чугаазын эң-не баштай немец эртемден Эрика Таубе[1] шинчилеп, аңгы-аңгы эртем сеткүүлдеринде парлаткан. Ооң эртем ажылдарында аас чогаалдың «Алдай мактаалы» деп кезектеринден киирген болуп турар[2].

Тыва улустуң аас чогаалында чиңгине миф жанрынга хамааржыр чогаалдар бар, харындаа олар аңгы жанр системазын тургузуп болур хире долу утка-шынарлыг мифологтуг сюжеттер-биле долу дээрзин бадыткап турар болгаш немец эртемден Э.Таубениң тодаратканы ёзугаар Барыын Моолдуң сенгел тывалары мифти «домак» деп адаар деп тодарадылганы берип турар. Моон алгаш көөрге, тыва болгаш моол дылдарда «домак» деп сөс чаңгыс бурунгу дазылдан үнген чадавас деп санап турар. Улусчу билигге даянып база ол ышкаш тыва аас чогаалында турумчуй берген тоолчургу чугаа /легенда/, төөгү чугаа /предание/, солун чугаа /устный рассказ/ деп терминнерге чүүлдештир мифти «бурунгу чугаа» деп адап болур деп эртемден З.Б. Самдан бодунуң ажылында демдеглеп турар.[3]

Бурунгу тоолчургу чугааны эң-не баштай шинчилээр оралдажыышкынны Доржи Банзаров кылган. Д. Банзаров «Монголчуудын харын шүтлэг буюу бөө мөргөл» (Моолдарның кара чүдүлгези болгаш хам чүдүлге)[4] деп эртем ажылында моолдарның бурунгу чүдүлгези болур хам чүдүлгениң тывылган угун, ооң сайзыралын, эрткен төөгүзүн өөренмишаан, өртемчей, сылдыстар, бойдустуң болуушкуннары, ниитилел-биле харылзааларының дугайында бурунгу билиглерни, тоолчургу чугааларны, хам чүдүлгезиниң кол-кол билиишкиннерин элээн хандыр шинчилээн. Оон дараазында

[1] Taube. E TuwinischeVolksmarchen. Берлин. 1978.

[2] Эрика Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев. М: 1994. с. 54

[3] Самдан З.Б. Чылбыга айны канчап сыырыпканыл. Кызыл. 2004. а.11.

[4] Банзаров Д. Черная вера или шаманство монголов. Собр. соч. М.,1955, с.4 8-100.

Иргит З. Г. Моолдуң тываларында «Алдай» деп билиишкин. №3, 2026, 25–28. ар.

орус эртемден, Төп Азияның шинчилекчизи Г.Н. Потанин улуг үлүг-хуузун киирген. Г.Н. Потанинниң «Баруун хойт Монголын тухай найруулал» («Барыын-Соңгу Моолдуң дугайында очерк») /СПб 1881–1883/[5] ажылында элээн хөй тоолчургу чугааларны, тоолдарны кииргени-биле тыва эртемге улуг ужур-дузалыг болган. Орус эртемден Г.Е. Грумм-Гржимайло «Западная Монголия и Урянхайский край»[6] деп номда тыва улустуң төөгү болгаш улустуң аас чугааларын чыып бижиир, шинчилээр ажылдың эгезин салган. Совет эртемден Г.Д. Санжеев «Дархад аялгуу ба аман зохиол» /1931/ номунда[7] моолдарның аразында тарай берген «Долоон бурхан» («Чеди-Хаан») сылдыстың бурят хевирин «Алха мэргэн» деп аттыг таваржып турарын тодарадып, шинчилээни солун болуп турар. Ооң-биле чергелештир шинчилекчи Г.И. Михайлов «Монголчуудын утга зохиолын өв» («Моолдарның чечен чогаалының байлактары») деп чогаалында моолдарның бурунгу поэзиязының бурунгу чугаалары моол чогаалдың эге таваан салганын бадыткаар сорулганы салып, өртемчейниң тыптып келгениниң дугайында даап бодаашкыннар, чамдык овур-хевирлерниң тывылганы болгаш ооң сайзыралының дугайында шинчилээн. Профессор Н.О. Шаракшинова төөгү шыгжамырларынга даянып, «Буриадын домог» /1980/ («Бурят бурунгу чугаалар») деп аттыг номну парлатканы[8] өске моол уктуг чоннарның бурунгу чугаалары-биле деңнээн улуг ажыл болган. Доктор, профессор С. Дулам 1989 чылда баштайгы парлатканы, оон 2001, 2012 чылдарда эдилгелиг 3-кү парлалгазы болур «Монгол домог зүйн дүр»[9] («Моол бурунгу чугааларның овур-хевири») чогаалы моол бурунгу чугааларның билиишкиннерин каттыштырып, ону бүгү талалыг түңнеп көрген чогаал болган болгаш бурунгу чугааларның терминнери, даап бодаашкыннары, эртем талазы-биле тайылбырларлыг чаа көрүш-биле түңнеп көргүскен. 1996 чылда «Кыс халыыр»[10] деп чогаалда тыва бурунгу чугааларны чыып тургускаш, ону эртем ёзузу-биле шинчилээн.

Сенгел тываларының үдүлгезинде «Алдай ээзи» деп билиишкин ханы утканы илередип турар. Ооң дугайында дыка хөй бурунгу чугаалардан, ёзу-чаңчылдардан эскерип болур. Алдай ээзи деп билиишкин сенгел тываларының бурунгу чугааларында дыка улуг черни ээлеп турар. Моол эртемден С. Дулам чоннуң аас чогаалында, ужур-чаңчылдарында бо хүнге чедир кадагалаттынып келген чогаалдарны 1) Бурунгу поэзия, бурунгу чугааларлыг чогаалдар; 2) Бурунгу чугаа хевирлиг ёзу-чаңчылдар, ужур-чаңчылдар деп бөлүктеп болур[11] дээрзин айыткан.

Аас дамчаан ужур-чаңчылдар дугайында ажылдарны кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрге, бойдустуң, ниитилел болуушкуннарының ужур-утказын тайылбырлаан аянныг, колдуунда бурунгу чугааларның маадырлары[12] ээлеп турарын бурунгу тоолчургу чугааларның билиишкиннерниң хевирлери тодаргай көстүп турар. Сенгел тывалары кандыг-даа үүлдү ээлиг деп санаар. Аңаа Алдай деп улуг овур-хевирни тургузуп, бойдустуң болуушкуннарын диргизер, кижи кылдыр санаар овур-хевирге чер, делегейниң ээзи Алдай деп дыка улуг овур-хевирни хамаарыштырып болур. Тывалар бүгү-ле үүлдүң, болуушкуннуң ужур-утказын Алдай ээзи кылдыр угаан-бодалынга хевирлеп дүрзүлээр болгаш ону албан Алдай ээзи-биле холбап тайылбырлаар.

Алдай эдер. Дээр диңмирээн санындала, «Ээ бай Алдайым! Өршээ-өвүре, азыраавыра!» деп чалбарып, өөнүң өрегезин муңгаштап, сайгылгаан-биле тыртыжып болур хире үүлдерни чажырып, өөнүң иштинге улуг дааш-шимээн үндүрбейн, чалбарар. Дээр диңмирээнин «Алдай эдер», «Алдай дагжаар», «Алдай чыдыраар» деп ойзу адаар. Алдай эдер (диңмирээр) үеде өөнден үш базым черге саңын салып, артыш кыпсып, чажыын чажар болгаш ооң соонда өгнүң ханаларының баштарынга барыын талазындан эгелээш, хүн аай долгандыр сүт дамдыладыр. Часкы үеде баштайгы дээр

[5]Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 2. СПб 1881, 1883.

[6]Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край., СПб 1926-1930.

[7]Санжеев Г.Д. Дархатский говор и фольклор / ред. Б.Я. Владимирцов, Л.: Изд-во АН СССР, 1331.

[8]Шаракшинова Н.О. Мифы бурят. Иркутск: Восточно-Сибирское кн. изд. 1980. 167 с.

[9]Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Улаанбаатар. 2012.

[10]Кыс халыыр / ред. Д.С. Куулар. Кызыл: ТывНҮЧ. 1996.

[11]Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Улаанбаатар. 2012.

[12]Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Улаанбаатар. 2012.

диңмирээнде, хамык багай чүүлдерни базып турар деп бүзүреп, ак чем, оът-сиген эки үнерин оштап, чажыын чажып, өөн хүн аай долгандыр сүт дамдыладыр чаңчылды ам-даа сагып чоруурлар.

Алдай азыраар. Сенгел тывалары, ылаңгыя чаш ажы-төлдүг улус «Ээ, бай Алдайым», «Алдай азыраар болзун!» деп ажы-төлүн чассыдып адаарлар. Бичии уруглар аспырарга, тыва кижи бүрүзү «Алдай азыразын, курмусту өршээзин!» деп йөрээл сөстерни албан чугаалаар, кижи бүрүзү хүн бүрүде «Алдай азыразын!» деп сөс каттыжыышкынын үргүлчү адап, чалбарып чугаалаары Алдай ээзинге алыс сеткилинден чүдүп, чалбарып чоруурунуң бир чижээ болур.

Алдай таңды, оран делегей. Алдай деп билиишкин кызыгаар чок күш-шыдалдыг бурунгу чүдүлге деп чүүлдү дараазында чижектер-биле тайылбырлап болур. Оваа дагылгазы болгаш өске-даа байырлалдарда эң-не баштай Алдай, Таңды, оран-делегейин алгап мактап, чалбарар. Ол чалбарыг ниитизи-биле Алдайга чалбарыг болур:

Ээй, бай Алдайым
Сөөк, Харлыг Хайыраканым,
Сөөк, Хаай-Оруум, Кара-Хөлүм,
Шуутунуп бүткен хорум дагларым,
Сундунуп аккан кара сугларым,
Хомду бажы Хураган-Хөлүм,
Кожарлажып бүткен Кодан-Хөлүм,
Сунуп аккан узун хемнерим,
Сууртунуп үнген чаш ыяштарым, сөөк Хайыракан!

Мугур бажы муңгаш хөөм,
Ак-Хем бажы алгыг хөөм,
Хорум аразындан аккан,
Хомду кадын ием,
Ажы-төлүңерни өршээп өвүреп,
Азырап авырап,
Көрүп хайырлап чоргар!
Хорум эдектиг, хоргулчун баштыг
Бай Алдайым!
Доңгулаанга бүдүртпегер,
Калбаанга тайыспагар,
Алдын орайлыг,
Мөңгүн курлуг,
Чес эдектиг Бай Алдайым!
Эмии сүттүг,
Эдээ алгыг бай Алдайым!
Ала меңги бедик хөөлерим,
Артыш пөштен шыптынган,
Авыралдыг Бай Алдайым!
Аң-куштуң дүнээ болган хая даштарым,
Ала-шокар чечектиг Бай Алдайым!
Ада өгбемниң алдын оваазының саптыы байсазын!

Алдын хүн, мөңгүн айымга
Артыш биле саң каап,
Калбак эдээм чадып,
Кара бажым мөгейтип,
Дээдизим демир көк ыдыы
Оваамның ак көк ыдыы
Ажы-төлүм, кожуун чуртумнуң
Алдын тынын дааткап,
Арыглап, ыдыктап тур бис!
Хомду бажы Кодан хөлүм
Кожа чыткан Хураан хөлүм! чижектиг чалбарыг сөстер-биле алгап-мактаарга, овааның саптыы, Алдай ээзи деңге өөрүп-амыраар деп санаарлар. Алдай деп овур-хевирни эң баштайында алгап-мактаар, йөрээр, күзел-бодалын дамчыдар боттуг овур-хевири деп санап болур.

Алдай өршээзин. Тываларның угаан-медерелинде Алдай дээр овур-хевир хевирлеттинерде, Дээди, Ортаа, Адаккы оран деп билиг күүседип турар. Өскээр чугаалаарга, үш аңгы өртемчейниң дугайында билиишкинниң эң-не дээди чадазы Алдай деп овур-хевир дыка хөй чижектер-биле көргүскен. Шинчилел ажылывыста Бүгү чүүлдүң ээзи Алдай болур дээрзи илереттинген. Алдай мактаалын сенгел тывалары Алдай ээзинге тураскаадып чалбарып чугаалаар. Кандыг-бир хай-халап, багай чүүлдер таваржы бээрге, Алдай ээзи килеңнеп, ооң күзели-биле болуп турар деп бүзүреп, боттарының талазындан улуг дүвүрээзин үндүрбейн, амыр-тайбың болурун кызыдып, Алдай ээзин улам алгап-мактап, ооң авыралында эки чоруурун дыңнадып, «Алдай өршээзин!» деп билиишкинни улам күштелдирип, шайының дээжизин хүн бүрүде чажып чалбарар.

Алдай ыды. Бөрүнү тывалар дорт адын адавас, ойзу адаар. Ойзу адаар адалгалар иштинде «Алдай ыды», «Чер ыды» сөс каттыжыышкыннар үргүлчү таваржып турар. Бөрү кончуг хей-аъттыг амытан деп ыдыктап, аңаа чүдүүр. «Моолдуң чажыт төөгүзүнде» бөрү азы «бөртэ чино» деп сөс 1-ги бөлүктүң 1-ги

Иргит З. Г. Моолдуң тываларында «Алдай» деп билиишкин. №3, 2026, 25–28. ар.

кезээнде демдеглеттингени анаа-ла таварылга эвес. Моол уктуг чоннуң эң-не билдингир бижимел төөгүзүнүң бирээзи болур бо чогаалда бөрүнү анаа душ болуп демдеглевээн. Тывалар боттарының өгбелери бөрүден укталган деп санап, хөй сүлде-сүзүктүг, хей-аъттыг[13] чораан болгаш Бөртэ Чино-Гоо Марал, Дува сохор болгаш Алун-Гоонуң дугайында тоолчургу чугааларны моолдарның тывылган өгбелери деп шагдан тура аас дамчып чугаалажып келгени ужурлуг. Моолдуң чажыт төөгүзү[14] дег бурунгу бижимел тураскаалда өртемчей, кижи төрелгетенниң тывылганының дугайында тоолчургу чугааларны төөгүп турар. Ынчангаш тыва тоолчургу чугааларда бөрүнү чүдүп, сүзүглеп, адын адавайн «Алдай ыды» деп ойзу адап турганы өске-даа хөй-хөй саптыктар-биле сырый харылзаалыг төөгү бижимелдеринде киргени чадавас.

Алдай тываларның угаан-медерелинде сиңниккен билиишкининде бүгү чүүлдүң ээзи саптык-биле харылзаалыг, тодаргайлаарга, чер, дириг амытан, оът-сиген, үнүш, бойдустуң болуушкуннары бо хүнге чедир хөй-хөй үе-шагны тодарадыры-биле «бурун шагның үелерин»[15] хаара тутканы сонуургалды оттуруп турар. Алдай ээзин «карак чивеш дээр аразында очалаңны үш дескинип келир, делегейни дескиндир, очалаңны ораай чоруур ак шарылыг ашак» азы «Шивээти-Хайыраканның ээзи ногаан тоннуг, чараш херээжен кижи», «Харлыг хайыраканның ээзи ак салдыг ашак» дээн чижектиг чүүл бүрүзү ээлиг кылдыр даап бодап, тодаргай овур-хевирни тургускан.

Алдай ээзинге бүзүрел тоол аянныг болгаш өгбелерниң мерген угааны, чаңчылчаан ужурларга кадагалаттынып келген болур. Бурун шагда бир ядыы эр аңнап чорааш, олча-омакка таварышпайн, муңгарап-кударааш, дошпулдуурун ойнай берген. Дошпулдуурунуң аялгазынга арга-эзимниң хамык аңнары чыглып, өөрүп-амыраанар. Аңчы эр дошпулдуурун ойнап ора, аай-дедир бүдүү топтап көөрге, хамык аң-мең чыглып, те-чуңма думчуунуң дужунда аай-дедир халдып турар болган. Аңчы эр уйгузунга алыскаш, удуй берип-тир. Эртен оттуп келирге, дошпулдуурун куспактап алган удуп чыткан болган. Эрткен дүненiң болуушкуну дүжү бе, болган болуушкун бе, ылгап чадап кааш, улаштыр аңнап чорупкаш, кончуг дээн те-чуңманы адып ап-тыр. Моон алгаш көөрге, Алдай ээзи деп билиг бо чүүлдү улам бадыткап турар.

Түңнел. Сенгел тываларының угаан-сагыжында «Алдай» деп овур-хевирниң дугайында кыска чүүлүвүсте чүгле кезек чамдыызын көргүзерин оралдаштывыс. Мооң-биле кызыгаарланмайн, шинчилел ажылын бүгү талалыг уламчылаары күзенчиг.

Литература:

Банзаров Д. Черная вера или шаманство монголов. Собр. соч. М., 1955. с.48-100.

Ванчикова Ц.П. Чаган тэукэ – «Белая история» – монгольский историко-правовой памятник XIII–XVI вв. Изд-во БНЦ СО РАН. Улан-Удэ, 2001. – 370 с.

Грумм-Гржимойло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. СПб, 1926-1930. – 412 с.

Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Улаанбаатар, 2012. – 192 т.

Кыс Халыыр / ред. Д.С. Куулар. Кызыл: ТывНҮЧ., 1996. – 164 с.

Моолдуң чажыт төөгүзү. Новосибирск. «Наука», 2003.

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 2. СПб, 1881, 1883. 1026 с.

Самдан З.Б. Чылбыга айны канчап сыырыпканыл. Тыва улустуң бурун чугаалары. Кызыл: ТывНҮЧ., 2005. – 258 с.

Санжеев Г.Д. Дархатский говор и фольклор / ред. Б.Я.Владимирцов. Ленинград: Изд-во АН СССР., 1931. – 112 с.

Taube E. TuwinischeVolksmarchen. Leinen: Akademie Verlag. 1978, – 136 p.

Таубе Э. Сказки и предания алтайских тувинцев. М.: Издательская фирма. 1994. – 382 с.

Шаракшинова Н.О. Мифы бурят. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издание. 1980. – 167 с.

[13]Ванчикова Ц.П. Чаган тэукэ – «Белая история» – монгольский историко-правовой памятник XIII–XVI вв. Улан-Удэ. 2001. 199 с.

[14]Моолдун чажыт төөгүзү. Новосибирск: «Наука». 2003.

[15]Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Улаанбаатар. 2012.

Аңчы Васильевич ХОМУШКУ,
Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология лабораториязының башкарыкчы эртем ажылдакчызы

ТООЛДАРДА ЧАҢГЫС-КАРЫШ ДЕП МААДЫРНЫҢ ОВУР-ХЕВИРИ

Аннотация. Бо чүүлде тыва улустуң маадырлыг тоолдарында, анаа-даа тоолдарында байлак овур-хевирлерниң бирээзи – чаңгыс карыш боттуг Чаңгыс-Карыштың овур-хевирин ажыдар дээш оралдашкан бис. Ук овур-хевир моол, калмык чоннарның аас чогаалында бар болганда, оларның-биле деңнелге каксы кылдынган. Чаңгыс-Карыш деп овур-хевир маадырлыг тоолдардан эгелээш бар, ында база эпиктиг чогаалдың дүрүмнери ёзугаар чуруттунган.

Тыва улустуң тоолдарында овур-хевирлер аажок байлак. Олар дээрге экер-эрес маадырлар, айның-хүннүң сергемчизин базып турар алдын даңгыналар, шивишкин кадай, Эгер, Казар ыттар, тайга дег улуг сыындан эгелээш довук ышкаш, эргек ышкаш боттуг Эргекпен, Бараскан-оол, Балдыр-Бээжек дээш Чаңгыс-Карышка чедир. Улустуң байлак аас чогаалында оларның аразындан чаптанчыг овур-хевирлиг Чаңгыс-Карышка доктаап көрээлиңер. Чамдык тоолдарның аттары «Чаңгыс-Харыш» деп бижиттинген болгулаар. Чүге дизе фольклористиканың сөөлгү үеде негелдезинде медээ берикчизиниң (тоолчунуң) адап берген аайы-биле бижиир болур. Ынчангаш маадырларның аттары, черлер аттары дээш оон-даа өске сөстерниң фонетиктиг вариантылары туруп болур.

Кол маадыры Чаңгыс-Карыш деп аттыг маадырлыг, хуулгаазын, анаа-даа тоолдар улустуң аас чогаалында бар. Аңгы-аңгы чылдарда үнгүлээн тоолдар чыындыларында ук тоолдар парлаттынгылаан. «Сибирьниң болгаш Ыраккы чөөн чүктүң аас чогаал тураскаалдары» деп серияның 1993 чылда үнген (тургузукчузу З.Б. Самдан) «Тыва улустуң тоолдары» деп томунда Каваакай Саттың ытканы «Чаңгыс-Карыш» деп тоолун киирген. Ук номнуң иштинде тыва тоолдарның эң-не чечен-мерген, овур-хевирлери байлак, сюжеди долу шилиттинген тоолдар кирип турар. Бистиң көрүп турар маадырывыс кирген тоолдарның аттары, өске-даа таварылгалар дег, база-ла кол маадырның ады-биле адаттынган болгулаар. Маадырлыг тоолдарның аттары чурум ёзугаар аъдының ады-биле катай адаттынар: «Чаваа-Кылбаң аъттыг Чаңгыс-Карыш», «Хартыга-Бора аъттыг Чаңгыс-Карыш» дээш оон-даа өске. Ук тоолдар Тыванның улуг тоолчулары, эпиктиг ыраажылар Баазаңай Түлүш, Маңнай Ооржак сугларның репертуарында база кирип турар.

Тоол маадырларының овур-хевирлериниң, ооң иштинде Чаңгыс-Карыштың дугайында тыва фольклористиканың сураглыг эртемдени З.Б. Самдан мынча дээн: «Тыва хуулгаазын тоолдарның маадырлары – кайгамчык күштүг күчүтеннер (Ыйгылак-Кара, Алдай-Мерген, чеди алышкы) база буруу чокка базындырып чоруур кээргенчиг, хензиг маадырлар (Чаңгыс-Карыш, Балдыр-Бээжек, Бараскан-оол, Эргекпен болгаш о.ө.)» [4. А. 19] (очулга бистии). Тоолдарның овур-хевирлер системазының иштинде Чаңгыс-Карыштың адаттынып турарын демеглевишаан, чогум чүгле аңаа тураскааткан ажылдарның чогун демдеглекседивис. Ук персонажты сайгарып көөрү дээрге-ле байлак аас чогаалында овур-хевирлерни системажыдар ажылга дөгүм болдурары.

Тыва аас чогаалында персонажтарның дугайында ажылдарны аңгы-аңгы чылдарда тыва эртемденнерден Л.В. Гребнев, А.К. Калзан, Д.С. Куулар, С.М. Орус-оол, З.Б. Самдан, М.Б. Кунгаа, А.С. Доңгак болгаш өскелер-даа бижип турганнар. Чаңгыс-Карыш

Хомушку А. В. Тоолдарда Чаңгыс-Карыш деп маадырның овур-хевири. №3, 2026, 29–31 ар.

деп маадырның адындан-на ооң даштыкы хевири онзаланып, тускайланып көстүп келир. Ылаңгыя бичии чаштарның кичээнгейин дораан хаара туда бээр. Өске-даа чоннарның, моолдарның, калмыктарның – тоолдарында шак мындыг маадырлар бар. Ук тоолдарны база каксы көөр бис.

Улуг тоолчу, Улуг-Хемниң Торгалыг чурттуг Түлүш Баазаңайның ытканы «Чаваа-Кылбаң аттыг Чаңгыс-Карыш» деп улуг эвес хемчээлдиг маадырлыг тоолунда ооң кол маадыры Чаңгыс-Карыш мынчаар чуруттунган: *«Каргыраа-Караңгат хемниң бажынга карата-тараа тарыыр, Коргураа-Короңгот хемниң бажынга хоо-тараа тарыыр, Теве-Ногаан деп кадынныг, Чаваа-Кылбаң аттыг, Эгер, Казар ийи ыттыг Чаңгыс-Карыш дээр эрниң эрези эр чурттап чораан чүвең-даа иргин.*

Чаваа-Кылбаң аттыг Чаңгыс-Карыш дээрзи черниң аңын черинге кырар, сугнуң аңын сугга кырар, Каргыраа-Караңгат бажында кара-тараазы кара-ой чорда, мурнай чулуп ажаар, Коргураа-Короңгот бажында хоо-тараазы коңгарлап быжып чорда, чулуп ажаагаш, Чаваа-Кылбаң адынга дөгерезин хары угда артып алгаш чанып келир эр-даа чүвең иргин». Мында база бир демдеглексенчиг чүүл – маадырлыг тоолдарда чаңчылчаан аң, мал ажыл-агыйындан аңгыда, кол маадырның тараа тарып, ону ажаап амыдырап турары солун. Харын-даа ук одуругларда тоол дылының тургустунар негелделери-биле тараа ажыл-агыйын чечен-мерген көргүскен.

Кол удурланыкчызы Көгелдей-Мерген чеде халып келгеш, Чаваа-Кылбаңның узун-дынындан алгаш, үш ораай тырткаш, төрепчилеп келгеш: *«Хүрежир дээрге хүрежим четпес, тудар дээрге тудум четпес, азарганчыг кулугур»* – деп сөглээр. *«Чаа, кижини ынчаар дорамчылап бастырга кайын боор. Иениң төрээн оглу болганда, ийи дең болур чүве ыйнаан, аданың төрүткен оглу болганда, ачыр-дачыр болур чүвези ыйнаан»* деп харыылааш, Чаңгыс-Карыш херли-херли келирге, тейи булуттарга чедип турар апаар. Бо маадырлыг тоолда Чаңгыс-Карыш, өске-даа тоолдарда «бичии күчүтеннер» дег, удурланыкчызын тиилеп алыр. Чаңгыс-Карыштың аңдының адында «чаваа» деп компонент кирип турар. Маадырлыг тоолдарның аттары колдуунда чедишкен аът кылдыр билдинип чоруур болур. Чижээ: Даш-Хүрең, Каңгай-Кара дээн ышкаш. Бо таварылгада чаңгыс карыш кижиниң аңды чаваа болганы тоолдуң маадырының овур-хевирин ажыдарынга улам-на дөгүм болуп турар деп санап болур.

База-ла Улуг-Хемниң тоолчулар школазының төлээзи Сүрүң-оол Долаанның ытканы «Чаңгыс-Харыш» деп маадырлыг тоолу үстүнде чижекке кирген тоолдуң вариантызы (хевири) болур. Тоолдуң эгези мындыг сөстер-биле эгелээр: *«Чаңгыс харыш боттуг, Чаваа-Хылбаң аттыг, Дээр кызы Тевене-Ногаан-Чаагай кадынныг эр чүвең иргин. Бир хүндүс аңын аңнаар, бир хүндүс малын малдаар эрлиг эрестиг эр чүвең иргин аан. Бир хүндүс уйгузун удуур, бир айда чылгызын [чылгылаар] эр чүвези иргин. Эгиннигге кагдырбас, эриннигге сөглетпес, чарынныгга кагдырбас, чаактыгга сөглетпес эрлиг эрестиг эр чүвең иргин аан. Бажын ашкан малдыг, эктин ашкан эттиг эр чүвең иргин».* Бо чижекте база-ла маадырлыг тоолдуң эгелээр дүрүмү бүрүн сагыттынган, каас-чараш эпитеттер, гиперболалар ажыглаттынган.

Каваакай Саттың ытканы «Чаңгыс-Карыш» деп тоолда Чаңгыс-Карыш Ийи-Карыш, Үш-Карыш деп акыларлыг. Бо тоол калмык улустуң «Чаңгыс карыш хеймер оол» деп тоолу-биле чоок. Ында база-ла үш карыш, ийи карыш, чаңгыс карыш алышкылар бар. Тыва тоолда алышкылар Караты-Хаандан диленип чиир дээш (калмык тоолда байга ажылдап бергеш, аъш-чем тып чиир дээш) чаңгыстап бар чыдарга, шивишкиннер «иеден төрээ-ле үш/ийи/чаңгыс карыш кижи кылаштап олур» деп айыткаарлар. Хаан оларны «чүвээ чединмес бак чүвелер» деп сөглээр. Ийи-Карыш, Үш-Карыш акылары Караты-Хаанның бора иртинге күш чедип чадап каар, Эгер, Казар ийи ытка үзе соктуруп чиртип каарлар. Оларның дуңмазы Чаңгыс-Карыш хаанның бора иртин ойтур октааш өзептер, ийи ыттың кулактарындан туткаш, баштарын чара үскүлештириптер мөге-шыырак кижи болур. Хырында чөкпек иштинче кире бергеш, кажар арга-биле хаанны чок кылыр. Сагынгыр-тывынгыр маадыр болуп турар.

База бир Чаңгыс-Карыш деп тоолдуң эгезинде мындыг одуруглар бар: *«Ийи оолдуг ашак чоруп-тур. Оглунуң бирээзи бир карыш чүвең*

иргин. Бирээзи анаа кижи-дир». Бо чижектен алгаш көөрге, Чаңгыс-Карыштың акы-дуңмазы албан-на бичии (ийи карыш, үш карыш) эвес, анаа кижи болуп болур-дур.

Бо тоолда Чаңгыс-Карыш база-ла акызының өжээнин негеп, алгырар сарыг оолдуг магачын кадайга баар. Магачынның шивишкини *«үш кулаш чаныы туткан чаңгыс карыш кижи чоруп олур. Ызырар калдар ыт кудуруун мунуп алган ээрип тур»* деп медээлеп кээр. Тоолдарда күчү-күштүг маадыр кижилерни ыттар эндевес, кудуруун мунупканын бо-ла көрүп болур. Бо таварылгада Чаңгыс-Карышты маадыр кижи дег көргүскен.

«Чаңгыс карыш боттуг, ийи карыш салдыг Тежикпен ашак» деп тоолда маадырны «Көргүрээ-Хөлдүң аксын чурттаан, чаңгыс карыш боттуг, ийи карыш салдыг, буга-хөлге мыйыстыг, үүс теве кежи чанчыктыг» деп тоол эгелээр. Караты-Хаанга бараалгаар дээш бааргa, «чаңгыс карыш дурттуг кижи ажыдып, эргинин артап кирер арга чок, хола-сарыг хаалга бооп-тур. Тежикпен боданып тургаш, хаанның эргининиң адаандан кастынып кире берип-тир». Бо овур-хевирни улам каастап, тодарадып турар чүүл, маадырның бодундан ийи катап улуг хемчээлдиг салы болур. База бир чижек: «Хаанның ийи хаазы бир карыш боттуг Тежикпенниң ийи карыш салындан аргажып алгаш, хой аразынче киир шывадапкан чүвең иргин». Моол чоннуң «Чаңгыс карыш боттуг, ийи карыш салдыг ашак» (чамдык таварылгаларда дөрт карыш салдыг деп тоолунда) ашактың салының дугайында чүгле тоолдуң эгезинде (зачин) айыткан. Ук тоол моол дылдан орус дылче кызыра очулдуртунган болганда, кол маадырның овур-хевири-биле четче, долу таныжар арга чок болганы хомуданчыг.

Тыва чоннуң ынак тоол маадырларының бирээзи Чаңгыс-Карыштың, оон аңгыда, ады өске-даа болза, чаңгыс карыш боттуг маадырларның овур-хевирин ажыдар дээш оралдаштывыс. Үстүнде чижектерде кирген тоолдардан алгаш көөрге, Чаңгыс-Карыш чолдаанга чалынмас, мөге-шыырак удурланыкчыларын кыңчыктырбас маадыр болур. Маадыр кижиниң бүгү шынарлары бар: хыл, чөвүрээ көвүрүглерден кежип шыдаар; олче ыттар кудуруун мунуп алгаш ээрер; оруунга моондак болуп келген ийи ытты өлүргеш, ийи башка октаптар; сүрүп бар чыдар дайзынын уран арга-биле четкеш, эр кижиниң үш адаанының бирээзи – хүрешке тиилээр дээш оон-даа өске. Кады төрээн акыларынга бодаарга, сеткили биче, сагынгыр-тывынгыр, мөге-шыырак. Иштики делегейи, даштыкы овур-хевири кайгамчык солун маадырны ам-даа хандыр шинчилээр ажылды чорудуп болур. «Чаңгыс-Карыш» деп аттыг тоолдарның чыындызын үндүрер болза, шинчилел ажылынга дөгүм болур.

Литература:

1. Баазаңайның тоолдары / Тург. О.К.-Ч. Дарыма. – Кызыл: ТНҮЧ. – 1980., ар. 82-97;

2. Матпаадыр / Тург. С. Орус-оол, Р. Чакар. – Кызыл: ТНҮЧ. – 1991;

3. ТГТШИ-ниң Эртем архиви. Т. 230, х. 929, ар.1-26;

4. Тувинские народные сказки / Сост. З.Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма. – 1994. – 460с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока);

5. Тыва улустуң аас чогаалы. – Кызыл: ТНҮЧ. – 1976;

Электроннуг ресурстар:

1. «Младший брат ростом в одну пядь» https://scylax.one/narodnye/kalmyczkie-skazki/mladshij-brat-rostom-v-odnu-pyad/ (медээ алган хүнү 2026 чылдың 8 айның 10)

2. «Старичок ростом в пядь» https://ruskazki.com/starichok-rostom-v-pyad/ (медээ алган хүнү 2026 чылдың 8 айның 10)

Радион Маадыр-оолович ДОНГАК,
Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институдунуң чечен чогаал шинчилелиниң секторунуң кол специализи

ЭДУАРД ДОНГАКТЫҢ АМЫ-ХУУ БОЛГАШ ЧОГААДЫКЧЫ НАМДАРЫ

(чогаалчының төрүттүнгенинден бээр 85 харлаанынга)

Тыва чечен чогаалды тургузуп, сайзырадып, хөгжүдүп келген өгбе чогаалчыларывыстың изеп каан кокпа оруун улам калбартып, бай-байлак чогаадыкчы өнчүнү, ховар тывыштарны чонувуска арттырган чогаалчыларывыс кайы көвей. Оларның бирээзи тыва проза чогаалынга, ооң барык бүгү жанрларынга дүжүткүр ажылдаан чогаалчы – Эдуард Люндупович Донгак 2026 чылдың март 1-де 85 харлаар турган. Ол – тыва чогаалчыларның үшкү салгалынга хамааржыр прозачы, публицист, драматург, очулдурукчу, журналист, Россияның чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү (1993), ССРЭ-ниң журналистер Эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (2001).

Чогаадыкчы кижи хенертен хевирлеттинип келбес, ооң эртер оруктары бөлүк барымдаалардан хамааржыр: өг-бүлезиниң тускай онза байдалдарындан, географтыг болгаш культурлуг хүрээлелинден, өөредилгезинден, амыдыралчы арга-дуржулгазындан, харын-даа дорт дагдыныкчыларындан дээн ышкаш. Эдуард Люндупович Донгак 1941 чылдың март 1-де Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем (амгы Өвүр) кожуунунуң Торгалыг сумузунуң Чоза деп хемге чурттап чораан арат өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы Донгак Самдан оглу Люндуп ам Моол девискээринде апарган Торгалыгның Успа-Хөлче кирген аксынга кыштаар, чазын дүктүг арбай тарып чурттап чораан малчын, тараачын. Ада-иезиниң Шагааны эки уткуп, ужур-утка оштаан Чылан чылының башкы айында төрүттүнүп келген оглунга эргеледип-чассыткан Эзир-оол деп эргелиг адын ол чогаал ажылынче шымнып киргижеге чедир эдилеп, чаа Эдуард деп база бир чогаалчы адынга бүгү назынында төлептиг бооп, чонунга улуг чогаадыкчы өнчүнү ол арттырган.

«Шору чүве билир апарганымда, төрелдерим ачам дугайында сактып чугаалаарлар. Орлан, эрес, дурт-сыны делгем, эзерге олурупканда, эзир-биле адааннажыр кижи дээр. Ырлап-шоорлап турда, мырыңай янзы-бүрү аялгаларлыг, сөстерлиг кожаңнар бадырар кижи чораан дээр. Ачам дугайында билир-ле чүвем ол» – деп, Эдуард Донгак сактыышкыннарында бижээн.

Эдуард Донгак 1948 чылда Торгалыг ортумак школазының 1-ги клазынче киргеш, 1957 чылда ук школаның 7-ги клазын дооскан *(ынчан Торгалыг школазы 7 чыл өөренир турган)*. Ол-ла чылын улаштыр Кызылдың башкы училищезинче дужаап кирип алгаш, ону 1961 чылда дооскан. 1964–1965 чылдарда Торгалыг школазынга тыва дыл, чогаал башкызы болуп ажылдаан. Дараазында чылдарда Тес-Хем кожууннуң Самагалдай, Чыргаланды, Берт-Даг школаларынга тыва дыл, чогаал, күш-культура, ыр-хөгжүм башкылап, ол-ла кожууннуң Күрүне камгаладылгазының (Госстрах) даргазы кылдыр ажылдаан. Ажыл-амыдыралының аайы-биле Сүт-Хөлге башкылап, Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туругга профэвилел даргалаан. 1978–1981 чылдарда Хабаровскунуң СЭКП ТК-ның партияның Дээди школазынга өөренген.

Чоорту парлалга ажылынче шилчип, «Тываның аныяктары», «Шын» солун-нарга, «Тыва» телерадиокомпанияга кор-респондентилеп, Республиканың Чогаалчылар эвилелинге чогаал консультантызы, чоорту ук организацияның харыысалгалыг секретары бооп ажылдап, дараазында чылдарда Тыванның

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. ***№3, 2026, 32–38 ар.***

ном үндүрер черинге үр эвес үе иштинде кол редакторлап, оон редактор болуп, чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдап келген.

Эдуард Донгактың чогаалчы болуп хевирлеттинеринге бот-намдар барымдааларының онзагайларын көрүп тура, ооң улуг даайы болур Тыванын Улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң дугайында чугаалавайн барып шыдавас бис. Эдуард Донгактың авазы дээрге С.А. Сарыг-оолдуң кады төрээн хеймер кыс дуңмазы – Түлүш (Кыргыс) Ханды Агбааановна (*чонда ады – Өшкү-Саар, чогаалда ады – Ужуктаар*). Оларның ук-ызыгуурунуң, төрел харылзааларының дугайын база С.А. Сарыг-оолдуң салым-чаяанының үнген дөстерин эртемден З.Б. Самданның [5, А. 106–108] «Өскүс оолдан Сарыг-оолга чедир...» деп бижээни чүүлүнден таныжып, төрел аймактың дугайында тургусканы таблицазындан тодаргайы-биле көрүп болур бис. Ук таблицаны чогаал шинчилекчизи В.С. Салчак чогаалчы Эдуард Донгактың тодаратканы-биле немей ажылдап кылган [4, А. 14].

Филология эртемнериниң кандидады, чогаал шинчилекчизи З.Б. Самданның С.А. Сарыг-оолдуң амыдырал-чуртталгазының оруктарын шинчилеп тура: *«Хан төрел кижилерниң чаяан-дөзү уктуг-ызыгуурлуг» деп чугаазының бир бадыткалы С. Сарыг-оолдуң төрелдеринге дорт хамааржыр. Өвүр-Торгалыгны, Ары-Торгалыгны дургаар чурттаан Дус-Дагның Улуг Түлүштериниң ук-ызыгуурундан элээн хөй чогаалчылар үнген. Оларның улуг өгбези С.А. Сарыг-оол ол болган»* – деп демдеглээни чөп. Шынап-ла, В.Ш. Көк-оолдан, С.А. Сарыг-оолдан эгелээш, Өвүр-Торгалыгның төрел аймактарындан үнген чогаалчыларга Донгак Калзан Одай-Сүрүңович, Донгак Бегзи Одай-Сүрүңович, Түлүш Кызыл-оол Дадар-оолович, Донгак Эдуард Люндупович, Серен-оол Владимир Седипович, Серенот Нина Даш-ооловна, Куулар Николай Шагдыр-оолович, Донгак Сылдыс Баазаңович, Мижит-Доржу Любовь Кара-ооловна (Балчый Кыргыс), Донгак Эрик Олегович, чогаалчының адазы Лүндүптүң талазындан Санчы Кызыл-оол Донгакович, Санчы Деспил-оол Донгакович дээш өскелернидаа адап болур.

Бот-намдар барымдааларының салдарының дугайында демдеглеп тура, Өвүрнүң Дус-Даг чурттуг шүлүкчүнүң, Тыванын Улустуң чогаалчызы Николай Кууларның Эдуард Донгак дугайында ооң «Кежик-кыс» деп номунуң төнчү сөзүнге киирген бодалы, үнелели кончуг тодаргай: *«Эдуард Люндупович Донгак – шылгараңгай тыва чогаалчы, проза жанрының, уруглар чогаалының тергиннериниң бирээзи деп билир бис. Бичии Эзир-оол (төрүттүнүп келгенде-даа, аныяанда-даа чаңгыс чер чурттуглары ону ынчаар адаар турган, Эдуард деп ат сөөлзүреди күштүг апарган) угундан-на чогаалчы төрелдерлиг оол болган: Тыванын улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол ооң төрээн даайы, авазының акызы, тыва сатира, юморнуң үндезилекчизи Түлүш Кызыл-оол (Степан Сарыг-оолдуң акызының оглу) база-ла чоок төрели. Ынчап кээрге, ол Өвүр Дус-Дааның төрел салгал чогаалчыларының аразынга өскен. Амыдыралга-даа, чогаалга-даа бодунуң тускайлаң оруун изээрин оралдажып келгеш, шынап-ла, ол чогаалчы деп атка төлептиг болуп, улуг даайының адын сыкпаан»* [3, А. 203-204].

Эдуард Донгактың Торгалыг школазынга кады өөренип турган чаңгыс классчызы Сара Андреевна Балдаңның сактыышкыннарында ооң чоорту чогаадыкчы хевирлээшкинине, баштайгы чогаал билиглерин шиңгээдип алырынга улуг салдар чедирген башкызының дугайында медээ бар: «... «*Эзир-оол (Эдуард) черле школага-ла талантылыг турган. 7-ги класска өөренип турувуста, биске А.Даржаа деп башкы Торгалыг школазынга ажылдап чедип келген. Ол башкы Эзир-оолдуң (Эдуард Донгактың) чогаадыкчы оруун ажыткан кижи ол деп бодаар чордум. Башкы литературлуг бөлгүмге келген оолдарның кым кандыг салымныын дыка эки тодарадып алыр турган. Оон аңгыда, бистен бир класс бичии, 6-гы класска өөренип турган Владимир Серен-оол суглар бо оолдарны шуптузун аңгы класска башкы кежээ чыып алгаш, бөлгүмнү эрттирер турду. Башкының чогаал талазы-биле кичээлдерин олар шыырак шиңгээдип алган болгаш, чогаалчы апарганнар боор деп бодаар мен»* [1, информант Балдан С.А.].

Ынчап кээрге, Эдуард Донгактың чогаалчы болуп хевирлеттинеринге бот-намдар барымдааларының салдары улуг болганы тодаргай. Ооң чоорту чогаалчы апаарынга ону долганган салым-чаяанныг

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. **№3, 2026, 32–38 ар.**

төрел-аймаа, талантылыг өг-бүлези, өскен-төрээн Торгалыының арат чону, Өвүр черииң кайгамчык чараш бойдузу, бай-байлак аас чогаалы, ыры-хөгжүмү поэтиктиг сонуургалын оттурарынга идиглиг болган. Ооң кырындан «чаңгыс аалдың чогаалчылары», төрел аймааның чогаадыкчы улуг төлээлери – В.Ш. Көк-оол, С.А. Сарыг-оол, Д.О.-С. Бегзи дээш өскелериң-даа чогаадыкчы ажылы аңаа үлегер бооп келгени тодаргай.

Эдуард Донгак чогаал ажылынче 1965 чылдан эгелеп кирген. Ооң баштайгы ному 1978 чылда «Талыгырда чаңгы» деп аттыг үнген (катап үндүрүлгези – 2025 ч.). Дараазында чылдарда прозачының «Чолдак-Аңчының чугаалары» (1982), «Эрги хонаштар» (1983 ч., катап үндүрүлгези – 2025 ч.), «Сыын чады» (1986), «Хөлегеден дескеш» (1990), «Бүрен ховузунуң чажыды» (1990), «Салымның шаажызы» (1995), «Эрлик оран киргеш келдим» (1997), «Көдээлейни көргенимде» (1992), «Кулузун шынаазы чурттуг оолдар» (2006), «Четкерлерге чагааларым» (2008), «Меңниг-Сегел» (2008), «Хөгжүмчү бора-хирилээлер» (2008), «Оспаксыралдың тоожулалы» (2008), «Кежик-кыс» (2010), «Э.Л. Донгак. Роман, тоожу» (2019), «Койгун-Хам» (2022) деп номнары үнген. Ол ниитизи-биле 16 проза номнарының болгаш «Салымның шаажылалы» (1995) деп шии номунуң автору.

Э. Донгак чогаал бижиир ажыл-биле чергелештир очулга ажылынга база күжүн шенээн. А.П. Чеховтуң «Хамелеон», «Эмин эрттирипкен», «Мезил», «Хомудалдар дептери», «О, херээженнер, херээженнер», «Шынзыдылга», «Каржы оол», «Өөрүшкү» деп чогаалдарын база «Араатан» деп чаңгыс актылыг баштактаныг шиизин тыва дылче очулдурган. Ук очулгалар 1983 чылда «Хомудалдар дептери» деп очулга номунга парлаттынган [10, А. 21-59].

Эдуард Люндупович чогаадыкчы салгал дугайында база сагыш салып, «Ак-көк хемнер-2» (1993), «Хек-даван» (2001) деп чыындыларны редакторлап үндүрүп, аныяк чогаалчыларга арга-сүмезин доктаамал берип чораан. Ук чыындыларже Артур Хертектиң, репрессияга таваржып чораан Монгуш Идам-Сүрүңнүң чечен чугаалары база Арина Дугаржаптың, Зоя Донгактың, Нина Эртинениң, хоочун башкы Осур-оол Монгуштуң, Сылдыс Донгактың дээш өске-даа аныяк шүлүкчүлерниң шүлүктери кирген.

Э. Донгак – «Чалым-Хая» деп аттыг чаңгыс актылыг шиилер номунуң (1984), «Алдар-ат – ажыл-иште» деп очерктер чыындызының (1988) тургузукчузу. Оон аңгыда ол Степан Сарыг-оолдуң «Алдан дургун» деп чедир доостунмаан романын чырыкче белеткеп үндүрген.

Э. Донгактың шии бижиир талазы-биле сонуургалы 1970 чылдарда-ла илереп, «Буянныг араатаннар» деп Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, үш көжегелиг кыска шиизи «Талыгырда чаңгы» деп проза чыындызынга 1978 чылда парлаттынган. Чоорту ол «Келди» деп чаңгыс кезектиг, үш көргүзүглүг комедия («Чалым-Хая» деп чыындыда, 1984 ч.), «Солуттунмас Соян Кечил» деп чаңгыс кезектиг шиини («Улуг-Хем» сеткүүлдүң № 48), төтчеглекчилер дугайында тос көргүзүглүг шиини, «Хоочуннуң сүмези» деп баштактаныгны («Хөлегеден дескеш» деп чыындыда, 1990 ч.) парлаткан.

Прозачы «Өң-баазын чечектер» деп тоожузун шии кылдыр эде бижээш, «Салымның шаажылалы» деп аттыг ийи кезектиг, хөй көргүзүглүг трагедияны аңгы чыынды кылдыр 1995 чылда үндүрген. Ук ном Э. Донгактың шии жанрынга тускай парлаткан ажылы болган.

Э. Донгактың чогаалдарынга аныяк салгалдың чогаалчыларындан сонуургал улуг бооп келген. 2020 чылда аныяк автор Кежик Конзай Э. Донгактың «Сыгаан» деп чечен чугаазын драма кылдыр шиижидип бижээн. Ону Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг Национал театрынга көргүскен: режиссёр-тургузукчузу Марина Идам, чурук кааспалгазы Начын Шалык, рольдарны артистер Шораан Кужаан, Орлан Оюн, Ачыты Салчак, Салбак Лапчар олар күүсеткеннер. «Сыгаан» деп драма көрүкчүлерниң сонуургалын оттурган.

Эдуард Донгак проза жанрынга ажылдаар бетинде «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарынга журналист болуп, бодунуң арга-мергежилин публицистикага оранчок бедиткен. Ооң очерктериниң, уран-чечен чурумалдарының болгаш репортажтарының маадырлары күш-ажылдың бөдүүн кижилери, оларның салым-чолу болгаш күзел-бодалдары болган. Публицистикага уран мергежилин ылап

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. №3, 2026, 32–38 ар.

быжыглап, бедиткеш, чоорту чогаал ажылынче көвүрүгнү ол дидими-биле салып алганы үстүнде барымдаалардан тодаргай көскү.

Солун-сеткүүлдерге 1965–1978 чылдарда парлаттынган чогаалдарындан ап көөрге, Эдуард Донгак, бодунуң бирги проза номунуң үнер мурнунда, прозаның биче жанрлары: очерк, уран чечен чурумалдар, чечен чугаалар, ооң иштинде сатириктиг болгаш баштак чечен чугаалар дээн ышкаш хевирлеринге ажылдап турганы көскү, а кол-ла чүве прозаның ортумак жанры – тоожуга.

Эдуард Донгактың 1970 чылда бижээни «Ээр-дагыр оруктар» деп чечен чугаазы 1972 чылда «Шын» солунга, 1974 чылда «Улуг-Хем» альманагынга парлаттынган. Ийи кижиниң салым-чолунга хамаарышкан теманы Эдуард Донгак фотокорреспондент Омактың болгаш чолаачы кыс Азиймааның овур-хевирлерин чуруп тургаш, чогаалынга илереткени солун. Бо чечен чугаадан эгелеп, салым-чол темазы Э. Донгактың барык шупту чогаалдарының өзек темазы деп прозачының үндүргени номнарындан билдинип, маадырларның төөгүзүн тургузарынга кол быра болган деп чугаалап болур.

Эдуард Донгактың калбак чогаалдың ортумак хевири тоожу жанрынга бижээни «Талыгырда чаңгы» деп чогаалы ооң бирги чыындызының ады болган. Ук тоожунуң үзүндүзү баштай «Тываның аныяктары» солунга 1977 чылдың май 8-те парлаттынган. Долузу-биле 1978 чылда үнген «Талыгырда чаңгы» деп чыындының кол чогаалы болуп, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва аалдың амыдырал-чуртталгазының база араттарның фронтуга дузалажып турганының дугайында төөгүп турар. Оон аңгыда ук чыындыже «Хаварыктар», «Ийи чагаа», «Ээр-дагыр оруктар», «Далай эриинге», «Сайзанак» база «Эртенги дүвүрээзин» деп чечен чугаалары кирген. «Талыгырда чаңгы» – Эдуард Доңгактың бирги тоожузу.

«Эдуард Донгактың ургларга чогаалдарының тематиказы» деп филология эртемнериниң кандидады Е.Т. Чамзырыңның база Чойнхор-Чаглак Салчактың демнежилге ажылында чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үнген дөстерин, ургларга чогаалдарының тематиказын, сюжеттиң хөгжүлдезин, овур-хевирлерин ханы шинчилеп көргеннер [11]. Э. Донгактың ургларга бижээни «Талыгырда чаңгы» (1978), «Чолдак-Аңчының чугаалары» (1982), «Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар» (2006), «Четкерлерге чагааларым» (2006), «Меңниг-Сегел» (2008), «Хөгжүмчү бора-хирилээлер» (2008), «Койгун-Хам» (2022) деп номнарындан бичии чаштарның-даа, элээдилерниң-даа, улуг улустуң-даа психологиязын эки билир, оларның хар-назынының аайы-биле сонуургалдарынга дүүштүр бижип шыдаан чогаалчы деп билдинип турар. Ургларга бижиттинген ук чогаалдарында төрээн чурт, кижи болгаш бойдус, ава, күш-ажыл, дайын, мөзү-шынар, ынакшыл темазын улустуң аас чогаал жанрларының аңгы-аңгы хевирлерин, этнографтыг детальдарны ажыглавышаан, сагыш-сеткилдиң илерээшкиннерин, аажы-чаңнарын, тыва кижиниң бот-медерелин чечен чугааларының, тоожуларының маадырларын дамчыштыр Э. Донгак номчукчуларынга чедирген. Прозачының тургусканы овур-хевирлерин бичиилер, улуг кижилер болгаш дириг амытаннар деп бөлүктерге чарып болурун үстүнде авторлар база айтып турарлар.

1982 чылда аңгы чыынды кылдыр үнген «Чолдак-Аңчының чугаалары» деп номунда хоочун аңчының овур-хевирин, ооң дириг амытаннар, бойдус дугайында угаадыглыг чугааларындан Кижи, Бойдус база Чер-чурт деп чарылбас билиишкинни автор ургларга чедимчелиг дамчыткан. Номнуң төнчүзүнде киргени «Буянныг араатаннар» деп Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, үш көргүзүглүг шиизи оран-чурт камгалалының темазынга бижиттинген, чечен чогаалдың кижизидикчи талазы ында онза чырыттынган.

Проза жанрының ортумак хевиринге – *тоожуга* – Э. Донгактың киирген үлүг-хуузу улуг. Чогаалчының ук жанрга бижээни чогаалдары номчукчуларның сагыш-сеткилин доюлдуруп, боттарының хамаарылгазын солун-сеткүүл-даа арыннарынга илередип турганнар. «Хөлегеден дескеш» (1990), *«Эрлик оран киргеш келдим»* (1997 г.), *«Оспаксыралдың тоожулалы»* (2008), *«Четкерлерге чагааларым»* (2006) дээн ышкаш тоожулар номнарында тыва чечен чогаалга мооң мурнунда эки чырыттынмайн турган темалар, аян-сырыннар, сюжеттер көстүп келген.

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. **№3, 2026, 32–38 ар.**

Маадырларның салым-чолунуң, амыдырал-чуртталгазының берге байдалдарынга келгеш, белен эвес шиитпирлерин, частырыгларын, ону шыдажып эртер дээш муңчулугларын Э. Донгак тоожуларында илереткен. Улусчу чаңчылдардан хоорлуп, арагалаашкынның багай салдарындан, кем-херек үүлгедиглери дээш хоойлу мурнунга-даа, ал-боттуң-даа ялазынга онаашкан маадырларын чогаалчы нүүрүнден Э. Донгак ханы шинчилеп, овур-хевирлерни чедимчелиг ажыдып шыдаан.

Э. Донгак тыва роман жанрының хөгжүлдезинге улуг үлүүн киирген. Ооң *«Эрги хонаштар»* (1983), *«Сыын чады»* (1986) база *«Кежик-кыс»* (доостунмаан роман, 2010) деп романнары тыва литературада онзагай туружун тып, проза жанрының дээди хевирин чаа-чаа темалар, бир тускай овур-хевирлер, чидиг социал айтырыгларны көдүргени-биле байыткан. Роман жанрынга ажылдап келген бирги салгалдың С. Тока, С. Сарыг-оол, О.Сагаан-оол, ийиги салгалдың М. Кенин-Лопсан, К.-Э. Кудажы, С. Сюрюн-оолдуң соон дарый үшкү салгалдың төлээлекчилериниң – роман бижикчилериниң аразындан 1970–1980 чылдарда «Эрги хонаштар», «Сыын чады» деп романнары-биле Э. Донгак мурнуку шугумунче үнүп келген. Критиктиг үнелээшкинни база ол үеде алган. Чогаалчының «Эрги хонаштар» деп романының дугайында бодалдарын эртемден З.Б. Самдан «Попытки диалога» [6, С. 3], «Эрги хонаштарны» чаа көрүш-биле...» [7, А. 35-41] деп критиктиг допчулалдарында, филология эртемнериниң кандидады С.С. Комбу «Аас чогаал кавайынга өскен» [2, А. 3], Ч. Серен-оол «Эрги хонаштардан эскериглерим» [8, А. 35-41] деп чүүлдеринде илереткеннер.

Сураглыг критик А.К. Калзаң «Өзүлдениң демдектери» деп номунда тыва прозачыларның кезек чогаалдарының тематиказынга хамаарыштыр чижектерни киирип тура, Э. Донгактың «Эрги хонаштарын» база демдеглеп, төөгү темазы тыва прозада кол черни ээлеп турарын демдеглээн: «Төөгү – анаа-ла эрткен-барган чуртталга эвес. Ол бодунуң соонда үелер-биле, илчирбениң дээрбектери дег, салдынмас баглашкак болгаш чаа салдарны чедирип турар...» [1, А. 18-19]. Билдингир чогаал шинчилекчизи А.К. Калзаңның үстүнде адаттынган ажылының «Прозаның ниити байдалы» деп допчулалында Э. Донгактың «Сыын чады» деп чогаалын өске кезек тыва чогаалчыларның номнарын чижек кылдыр киирип тура, *«Чүнүң-даа мурнунда бистиң үениң прозазы амыдыралдың изиг тыныжындан чыдып кагбайн, шуут амгы шагны көргүзүп турар»* деп бодалды илереткен. Критиктиң бодап турары-биле, *«... чеденги-сезенги чылдарның прозазы мурнуку хөгжүлдениң анаа-ла уланчызы эвес. Ооң утказы-даа, стили-даа чаа шынарлыг, онзагай демдектерлиг»* деп демдеглеп турары чөптүг [1, А. 15-16]. Эртемден З.Б. Самдан: *«Эрги хонаштарда» Амырыңның, Хой-Саарның, Долзаңның овур-хевирлери амыдыралга чоок, бүзүренчиг кылдыр тургустунган»* – деп үнелээн. – Ындыг турбуже, *«Сыын чады» шынап-ла, «Эрги хонаштарга» бодаарга, кошкак, далаш бижиттинген. Сагыш-сеткилди онза дүвүредиптер овур-хевирлер чок»* [7, А. 156] – деп, чогаал шинчилекчизи түңнээн.

«Эрги хонаштарны» *төөгү-амыдыралчы*, «Сыын чадын» төөгү-философчу романнар жанрынга хамаарыштырып турарын критик Д.С. Куулар илереткен [7, А. 156]. *«Бо ийи чогаал – бот-тускайлаң чогаалдар, аразында харылзаалыг. Автор тыва литературага элээн чаа чүүлдерни киирген. 1930 чылдарда хуу быдаргай тыва улустуң кады ажылдажылгаже шилчээнин эки көргүскен»* – деп, Д.С. Куулар санап турар.

Филология эртемниериниң кандидады М.А. Хадаханэ С. Токаның болгаш С. Сарыг-оолдуң эгелээни бот-намдарлыг төөгү-революстуг тема тыва чогаалчыларның сагыш-сеткилин дүвүредип турарын демдеглеп, ук *төөгү тоожулалдыг чаңчылды* Э. Донгак «Эрги хонаштарында» уламчылап турарын бодунуң ажылында бижип турар [9, А. 119-121]. Чогаалдың чедиишкини национал аян-хөөннүүнде, уран-чечен детальдарны ажыглаанында, тыва үе хемчээлдерин көргүскени номчукчуларга солун болганын, аас чогаал дылының үлегерлери үлегер домактарда, ырлар, кожамыктарда илереттингенин чогаал шинчилекчизи онзалап демдеглээн. Романның четпес талаларын М.А. Хадаханэ база айтып турар: диалогтарның хөйү, чамдык овур-хевирлерни аңгылап, тускай кылдыр чуруваанын, сюжеттиг шугумнарны чаңгыс аай кылдыр чыыра тыртып шыдавайн,

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. **№3, 2026, 32–38 ар.**

маадырларның эрткен болгаш амгы байдалдарын чергелештирбейн турарындан катаптаашкыннар тыптып кээрин шинчилекчи айтып турар.

«Эрги хонаштарның» ийиги ному чырык көрбейн барган. Ынчалза-даа 1985 чылда «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган кезек эгелеринден болуушкуннар Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде болуп, ында тыва эки турачыларның киржип турарын, ылаңгыя Амырыңның овур-хевирин дамчыштыр дайынның даржыктыг уржуктарын, өлүм-чидимни, онза айыылдыг байдалдарны оон билип ап болур бис. Оозун бодаарга, Э. Донгак Амырыңның оолдарының салым-чолун таварыштыр Тываның база бир төөгүлүг үезин, байдалдарын көргүзер планныг турганын ук эгелерден тодарадып ап болур.

«Эрги хонаштарның» бирги номунда Алексей Селиверстов деп маадыр парлаттынмаан ийиги номнуң эгелеринде өскерликчи дайзын апарган, фашистерниң кээргел чок дужаалдарын күүседип, бодунуң-на чонун кыргып-хыдып турар, харын-даа Нүүрүптүң салым-чолун, амытынын шиитпирлээр кижи кылдыр чогаалчы көргүзүп турар. База бир солун үүлдерниң бирээзи – чогаалчының «Талыгырда чаңгы» деп тоожузунда (1978) киржип турар кол маадыр Седен-оол база ооң Дус-Дагдан эки турачы чаңгыс чер чурттуу Мунзук суглар ында көстүп кээр. Оон алгаш көөрге, Э. Донгак ук тоожуну улаштыр роман хемчээлдиг ажылдап, овур-хевирлерниң сайзыралын «Эрги хонаштарның» ийиги номунга көргүзер үзелдиг турганы илдең. Ооң романнары тыва литератураның сөөлгү чылдарда элээн улуг чогаалдарынга хамааржыр.

Ниитизи-биле Эдуард Донгактың чогаал бижиир аянының чамдык онзагайларынга дараазында үүлдерни айтып болур бис:

– Аас чогаалы-биле чогаалдарының сырый харылзаалыы. Чогаалдарының барык шуптузунда аас чогаал үлегерлерин чогаалчының ажыглап турары тодаргай, бети дизе аас чогаалының кыска хевирлери – үлегер домактар, чечен сөстер база ырлар, кожамыктар ооң чогаалдарында албан кирип, оларны байыдып турар;

– Долу социал шинчилээшкин. Чогаалчы кижи биле ниитилелдиң аразында харылзааларының янзы-бүрү талаларын дамчыдып турары илдең;

– Маадырларның сагыш-сеткилин бирден бирээ чокка ажыдары. Э. Донгактың чогаалдарында, чижээ, «Эрги хонаштар» деп романында, «Хөлегеден дескеш», «Көвей-Аттыг», «Талыгырда чаңгы» деп тоожуларында маадырларының сагыш-сеткили тодаргай илереттинген;

– Хүн бүрүнүң айтырыгларын тургузарынче чүткүл. Амыдыралдың «дошкун шынын» чугаалап, үежилеринге мөзү-шынар кичээлдерин бээри – чогаалчының ёзулуг хүлээлгези деп Э. Донгактың чогаалдарындан көстүп турар;

– Сатириктиг жанрларны ажыглаары. Чогаалчы бодунуң үезиниң хүн бүрүнүң чидиг айтырыгларын көдүрүп, арагалаашкын, чоннуң мөзү-шынар чаңчылдарын хажыдары, ону сагывазы дээн ышкаш багай чүүлдерни чидии-биле көдүрүп келген;

– Сайгарылгалыг угаан. Чамдыкта Э. Донгакка уран-чечен тоожуушкуннуң хемчээли кызыы ышкаш сагындырар апаарга, ол бодунуң чугаазын ажыт-чажыт чок аткаарлаашкыннар-биле үзе кирип, ында болуп турар чүүлдерни тайылбырлап, тодарадып турар.

Эдуард Донгактың чогаадылгазынга социал айтырыглар, кижиниң болгаш ниитилелдиң хамаарылгаларының аңгы-аңгы талаларынга ханы сонуургал, чогаалдарының чөрүшкектиг угланыышкыны болгаш түңнелдериниң тускайы хамааржыр. Э.Л. Донгак – өске чогаалчыларның оюп эртип турганы амыдыралдың чөрүшкектиг талаларын, үндезиннерин база чылдагааннарын тодарадып, чогаалдарынга оларны ажыдып, дидими-биле чырыдарынга эгелекчи базымны кылган чогаалчы.

Э.Л. Донгак 2008 чылдың сентябрь 16-да аар аарыгдан аарааш, Кызыл хоорайга мөчээн. Ооң төрүттүнгеш, өскен чери Дус-Даг суурда «Чогаалчылар сесерлиинде» самбыраже Э.Л. Донгактың адын мөңгежидип, алдын үжүктер-биле киир бижээн, амгы үеде чогаалчының хөрек тураскаалын төрээн суурунга байырлыг байдалда ажыдар белеткел ажылдары чоруп турар.

Тыва чогаалга база культурага киирген ачы-хавыяазы дээш Эдуард Донгак «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атка төлептиг болган (2001). «М.А. Шолоховтуң 100 харлаанынга» деп медаль-биле 2005 чылда шаңнаткан.

Донгак Р. М. Эдуард Донгактың амы-хуу болгаш чогаадыкчы намдары. №3, 2026, 32–38 ар.

Литература:

1. Калзан А.К. Өзүлдениң демдектери: литература-критиктиг чүүлдер. – Кызыл: ТНҮЧ, 1991. – А. 18-19.

2. Комбу С.С. Аас чогаал кавайынга өскен // Шын. – 2001. – Апрель 19. – А. 3.

3. Куулар Н.Ш. Кежиктиг оруктуң хилинчектиг дилээшкиннери / Э. Донгак. Кежиккыс. – Кызыл: ТНҮЧ, 2010. – А. 203-204.

4. Самдан З.Б. С.А. Сарыг-оол – выразитель народного духа / О творческом наследии С.А. Сарыг-оола. Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию Народного писателя Тувы С.А. Сарыг-оола. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2010. – С. 14.

5. Самдан З.Б. Өскүс оолдан Сарыг-оолга чедир... / Тыва чогаалдың кокпалары-биле: эртемденниң демдеглелдери. – Кызыл, 2005. – А. 106-108. – Таблица 1.

6. Самдан З. Б. Попытка диалога: писатель и время // Молодёжь Тувы. – 1988. – № 35. – 20 марта. – С. 3

7. Самдан З. Б. «Эрги хонаштарны» чаа көрүш-биле...: критиктиг допчулал / Улуг-Хем. – 1989. – № 70. – А. 152-156.

8. Серен-оол Ч. С. «Эрги хонаштардан» эскериглерим / Чыргал Серен-оол. Чогаал дугайында демдеглелдер (Литературные заметки). – Кызыл: ТНҮЧ. – А. 35-41.

9. Хадаханэ М.А. Становление романа / Хадаханэ М.А. Литературная Тува: статьи разных лет [также о романе «Старые стойбища»]. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1986. – С. 119-121.

10. Хомудалдар дептери. Шоодуглар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1983. – А. 21-59.

11. Чамзырын Е.Т., Салчак Чойнхор-Чаглак. Эдуард Донгактың уругларга чогаалдарының тематиказы. Кызыл, 2020. – 62 а. / tuvgurep.elpub.ru›xmlui/bitstream/handle/…

Алгыны баартаары. Дүлген баарны сүтке хоюткаш, ооң-биле шала эттээн алгыны база катап идээлеп каар. 1–2 хонганда, кандыг-даа хыналда чокка баарын сүвүрүп каапкаш, кургааже чедир эдирээлээр база хол биле ууштаар.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Мила Кара-ооловна БААЖАЙ,
Эрзин кожууннуң Мөрен ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы

С. САРЫГ-ООЛДУҢ «АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУНДА» КЫРГЫС ХҮРЭЭЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыванып Улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузун» номчуваан, ону билбес кижи ховар. Ол тыва чоннуң этнографиязын, эрткен төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, сагыш-хөңнүн илереткен онзагай, көскү чогаалдарның бирээзи.

Чогаалдың эге бүрүзү бодунуу-биле тускайлаң темаларлыг. Ында Тыванып Кыдатка чагыртып чораан үелери, алдан-маадырларның тура халыышкыны, тыва чоннуң моол, орус, казах чоннар-биле харылзаазы, найыралы, орус чуртунда өөскүп үнген хувискаал, Тыванып бот-догуннаан күрүне болуп хевирлеттинип эгелээни, Бора-Шай үймээни, баштайгы орус, тыва интеллигенция, эрги-чаа чазак-чагырганың хоойлу-дүрүмнери, шажын-чүдүлге дугайында болгаш ол бүгүге чоннуң хамаарылгазы дээн чижектиг дыка хөй төөгүлүг болуушкуннарны чогаалчы кол маадырының «караа-биле көрүп», «кежинге эрткени-биле» бижип турары солун.

Чогаалдың «Хүрээге чорааным» деп эгези шагдан тура бистиң сонуургалывысты хаара тудуп, бодандырып келген. Мөрен школазының музейинде Кыргыс (Эрзин) хүрээзиниң дугайында улуг назылыгларның сактыышкыннарынга үндезилеп бижиттинген материалдар, М.В. Монгуштуң «Ламаизм в Туве» деп ному болгаш оон-даа өске эртем ажылдары бо чүүлүвүстү шинчилээринге идиг болган.

«Хүрээге чорааным» деп эгеде онзагай, солун чүүл Аңгыр-оолдуң кыргыстар хүрээзиниң Майдыр эргилдезинге чорааны болур. Бо чүүлүвүске «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» авторнуң чуруп көргүскени кыргыс хүрээзи дээрге-ле амгы үеде Эрзинниң Мөрен сумузунуң девискээринге 1772 чылда Тывага эң баштай туттунган турган Кыргыс хүрээзи-дир дээрзин бадыткаарын оралдаштывыс.

С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» шажын-чүдүлге темазы чогаалдың эгезинден төнчүзүнге чедир кирген. Чамдык эгелерде ол тодаргай, чамдык эгелерде каксы көргүстүнген, ооң дугайында чүгле чугаа чоруп турар болур.

«Хүрээге чорааным» деп эге мындыг киирилдеден эгелээн:

«Ынчан черле шажын-чүдүлге деп чүвени билир-даа, билбес-даа эр-херээжен чоннуң хүрээ-хиттиң дагылгазы – эргил-найырже барыксаары мырыңай өөнээ чүве боор» [3, А. 177]. Моон ап көөрүвүске, ол үеде чон аразынга шажын-чүдүлгениң аажок нептереңгей турганы, чоннуң аңаа хамаарылгазы билдинип келир.

Аңгыр-оолдуң *«Бо-ла улустуң мындыг «эргил», «мөргүл» дээш мурнун былаажып, ыглажып-сыктажып турар чүзүл, кырган-авай?»* [3, А. 183] деп айтырыынга *«Чамбыдип кырында чаа-чалбак боон, шаг-төре кежээлеп, шаажы кадыырап турар апарган чүве ышкаш, Шамбыланың дайыны ол чүве ийикпе, чер-черде аш-чут-даа боон-ла турар, аарыг-аржык, өлүм-чидим-даа боон-ла турар чүве-дир ийин. ...Ынчангаш чон өлүг-диришиниң соңгу-мурнуку назынын бодап, хай-бачыдын арыдып, бурганның мурнунга буян, хилинчээн авыралдап, тейлеп алырын кызыдып ап турары ол-дур»* деп, кырган-авазының сарыг шажын өөредииниң дугайында харыылап берип орары – чоннуң шажын дугайын канчаар билип турганын херечилеп турар [3, А.181].

Дарааазында хүрээниң эргил байырлалы чылдың кандыг үезинде болуп турганын көрээлиңер: *«Аалдар чайлаглардан батпаан. Кыргыстар хүрээзиниң эргили болур четкен дижип, улус ында-мында чүгүрүк аъттар-даа соодуп, үзүүргедип турар, мөгелер-даа белеткенип турар»* [3, А. 183].

Баажай М.К. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Кыргыс хүрээзиниң дугайында. №3, 2026, 39–42 ар.

Аалдар чайлаглардан батпаан үе дээрге чеди ай төнчүзү, сес ай эгези болур. Чүге дизе аалдар чайлагларындан агаар-бойдус сериидеп эгелээрге, сес ай ортан үезинден бээр көжүп кээп эгелээр болгай.

Аңгыр-оол бир хүн хүрээ найырынга чарыштырар аттар үзүүргедиинге таварышкаш, аныяк кожайның Аскымнаар-Бора деп аъдын эрттир мунгаш келир. Кожай аңаа өөрээш, Аңгыр-оолга аъдын хүрээ найырынга баарда мунуп алырын чөпшээрээр. *«Кыргыстар хүрээзиниң эргилинге баарым ол»* – деп, ол кырган-авазынга өөрүшкүлүг чугаалап турар [3, А. 185].

Аңгыр-оол кыргыстар хүрээзиниң найырынче чоруп турган үезинде каш харлыг турганыл? Шаандан бээр тыва улус чарыш аъдын элээди оолдарга мундуруп чораан. «Хүрээге чорааным» деп эгениң соонда «Балыктап-ла чоруур мен» деп эгеде Аңгыр-оол паш оорлаан деп шамга киргеш, байысаадып турар. Ынчан ол 15 харлыг. Ынчангаш Аңгыр-оол кыргыс хүрээзинче 13–14 харлыг тургаш чораан деп даап бодап болур.

Чогаалда кыргыс хүрээзи деп турар хүрээ херек кырында каяа турганыл? Ону тодарадырын оралдажып көрээлиңер. М.В. Монгуштуң «Ламаизм в Туве» деп номунда 1772 чылда Оюннар кожуунунга кыргыс хүрээзи, 1773 чылда Самагалдай хүрээзи туттунган деп бижип турар [1, А. 35].

Аңгыр-оолдуң *«Улуг-Хүрээ, Кандан хүрээзи, Улаан-Кум, Хендерге, Чадаана, Самагалдай хүрээзи дижир черлери кайы хире ырак чүвел, авай?»* деп айтырыынга кырган-авазы: *«Самагалдай хүрээзи дээрге башкы амбын хүрээзи, Чадаана хүрээзи дээрге, Буурул ноян чагыргазында Даа, Бээзи кожуннар хүрээзи чүве дижик»* – деп харыылап берип турар [3, А. 182].

Чогаалда кыргыстар хүрээзи чогум кайда, кайы кожуунда деп чүвени тодаргай айытпайн турар. *«Кандыг-кандыг арттар ажып, хемнер кешпедивис дээр, кандыг эзим-аргалар эртпедивис дээр ону!»* – деп, Аңгыр-оолдуң чугаалап турарындан оларның Өвүрден элээнне ырак черже бар чорууру илереп кээр [3, А. 186]. *«Улустуң чугаазындан алырга, хүрээге чедир хүннүк, дүштүк, шай хайындырым, сүт хөөредим дишкен тудум-на, оруктуң солуну дам барып, чүректиң кыйбыңнаары-даа дендээн»* деп бижээнинден мөргүлчүлерниң хүрээге чедир элээн каш хонук чоруп келгени билдинип турар [3, А.186].

Кыргыс хүрээзиниң турар черин, даштыкы хевирин, кааспалгазын, майдыр эргили канчаар болуп эртип турганын чогаалда канчаар көргүскенин көрээлиңер.

«Бир арыгны кеже хонуп кээривиске, ооң мурнунда черле көрүп көрбээним эң кыры дооржак-даа ышкаш, бир-бир көөрге, дүжүметтерниң чиңзелиг бөргү-даа янзылыг тейиниң кырында хола чиңзелиг, азыглар баштарында база-ла хола-хола чиңзелер кадаан куу ыяштан туткан кончуг улуг саскалар көстүп келдилер.

– Хүрээ деп чүве ол бе, акым? [3, А. 185].

– Бо-ла бүгү бажыңнар болгаш дуганнар катай-хаара хүрээ бо-дур. Мында хамык-ла лама, хууракгарның үнүп-кирип чурттап турар өглери, бажыңнары-даа бар, көрден, дөө хүрээниң сан, чыза, ажыл-херээн кадагалаан нирба, ныкталакчы дээн чижектиг кижилериниң албан кылыр бажыңнары-даа бар. А доо бедик-бедик дуган, дасыннары ол» – деп, аъттың ээзи чугаалап турар [3, А.189].

Хүрээ арга чанында турарын бо одуруглар илередип турар: *«Арга-дашта болгаш кода иштинде тускай аргамчы херген баглаштарда аът-даа козурт, кижи-даа шараңнаар-ла чүве»* [3, А. 189].

Мөрен суурнуң хоочун чурттакчызы чораан Кенден Дүгер оглу Лопсаңның сактыышкынындан ап көөрге, Кыргыс хүрээзи Чоксун дуган, Шоорийн дуган, Дываажаң дуган, Шоочун дуган, Данчыыр дуган, Сагыызын дуган, Нумнээ дуган, Чамбы дуган деп 8 дуганныг турган болуп турар. Эң-не каасчараш, бай, алдын-мөңгүн кааспалгаларлыг Дываажаң дуганы турган. Чүгле чаңгыс бо дуганның чызазы 1000 ажыг чылгылыг, малмаганы хөй турган деп ол сактып турар. Дуган бүрүзү чызалыг турган. Чыза дээрге дуганның ажыл-агыйын, мал-маганын харыылаар чери. Чыза бүрүзү ийи удуртукчулуг турган.

Кыргыс хүрээзинге хууракгап чораан Домаа Минчээ, Эренчин Идам, Кенден Кангаа болгаш өскелериң-даа сактыышкыннарындан алгаш көөрге, Кыргыс хүрээзиниң дуганнарының иштики болгаш даштыкы кааспалгалары

Баажай М.К. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Кыргыс хүрээзиниң дугайында. №3, 2026, 39–42 ар.

онзагай, хүрээниң улуг хериминиң иштинге 4 дуган баштары хүнге кылаңайнып турган.

Эң-не чараш Дываажаң дуганының дугайында медээ берикчилери хөйнү чугаалаар болганнар: шилдиг өрээлде улуг бурган олурар, ону илчирбелээш, быжыглап каан турар. Чүге илчирбелеп кааныл дээрге, дуганга улуг номнар номчуурга, бурган дирлип кээп, барып ушкан дээр. Ынчангаш илчирбелиг болу берген.

А чогаалда хүрээниң иштики дерилгезиниң болгаш Майдыр эргилиниң дугайында мынчаар бижээн: *«Олурган кижи-биле дең хола бурганнар майыктарын маскап алган элээн шевергин олургулаар. Мурнумда чораан улус ханада болгаш ширээде бурганнарга тейлээн соонда, ол хурал хураан ламаларның үстүнде олурганындан эгелеп айыс ап бадарга, оларны өттүнүп баттым. Кайы ламаның холунда чүү-ле бар болдур, оозу-биле кижиниң тейинче үстүре тыртып каар болду»* [3, А.190]. *«Кырында сарыг торгу үгектиг, бедик-бедик дугуйларлыг каас терге-чууза дижир болду бе, ону аът-шарыда-даа сөөртпээн, а бөдүүн идик-хептиг ламалар сөөрткен. Үгектиң иштинде бир ламаның бажы көстүп олур. Майындырның хөлгези ол деп, ыяштан чазаан аътчыгаш-даа терге мурнунда ылдыртып каан оортулаңайнып чоруур. Майындыр хүрээниң чип-чиге мурнуу чүгүнде кадаан адагаштан эгелээш, бүгү хүрээни хүнгээр дескинип чорупту. Хүрээниң дөрт чүгүн демдеглеп кадаан «чанзаннар» деп адаар дөрт адагаштар чанында бедик саңнар салып каан, оларны таварып бичии-бичии доктаап чоргулаар болду* [3, А. 191]. *Майындыр хүрээниң чип-чиге мурнуу чүгүнде кадаан адагаштан эгелээш, бүгү хүрээни хүнгээр эдерип чорупту* [3, А. 192].

Майдыр эргилиниң кезээ болур ийи чүүл Аңгыр-оолдуң сеткилинге уттундурбас болган: *«Бирээде, бүрээ-бүшкүүрлүг хөгжүм. Кандыгла бир эът-сөөгүм чештинип, ханым аразынче чымырткайындыр куттулуп турар ыяңгылыг үннер бар. Бир-бир бодаарга, мээң хөңнүмнүдаа чугаалап турган ышкаш. Ийи чүүлүнде, аңаа болган сам черле сагыжымдан ыравас! Чүдендаа артык чараш чүве – чээрби бир дарийгиниң самнап үнүп кээри! Кончуг аныяк оолдарның чаактарын эңгискелеп, кирбиктерин беге-биле будуп, шырайларын дөмейлеп чараштааш, чаа чедишкен чечек дег кылдыр кедиргеш, ол-ла хөгжүм-ыяңның үнү-аяны-биле деңге базып самнап үнүп кээрге, хат аайы-биле, хөлбеңнээн хаак дег, саглаңайнып турда, оларга магадап тейлевейн, чүге тейлээр боор!* – деп магадап, чарашсынып турар [3, А. 193].

Кыргыс хүрээзинге янзы-бүрү ёзулалдар, байырлалдар үезинде ажыглап турганы бүшкүүр, коңга, каңдан шаң деп адаар хөгжүм херекселдери школавыс музейинде ам-даа кадагалаттынып турар.

Кыргыс хүрээзинге шагның дөрт эргилдезинде хурал хураар турган. Кыжын 9 хонук дүн-хүн чок ном номнааш, Шагаа байырлалын эрттирер. Чазын 3 хонук, чайын 12 хонук ном номнаар турган. Майдыр байырлалы чайгы хурал соонда болур турган. Күзүн 8 хонук номнаар, күскү хурал соонда чула кыпсыр.

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» 1961 чылда чырыкче үнген болганда, ол үеде партия, коммунизмниң салдарынга база таварышканы чугаажок. Ол үеде шажын-чүдүлге, хүрээхиитке удур чечен чогаалды база суртаалдап турганы тодаргай. Ооң чижээнге С. Тамбаның «Доңгада кадык» деп чогаалын хамаарыштырып болур.

Ынчангаш «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» кыргыс хүрээзин каас-чараш кылдыр көргүспээни билдингир. Чогаалчы хүрээ иштин караңгы, сагышка артып каар чүүл чок кылдыр көргүскен: *«…богда-авыра, кире берген – соңга чок, чүгле ажык эжик чырыы чедишпес ийи таланы узун дургаар дөрден эжик чедир кудумчулай олурупкан»*. А лама башкыларны кочулаан, кээргээн янзылыг кылдыр көргүскен: *«кулактары халбыңнашкан, диштиг-диш чок аастарын янзы-бүрү кылдыр эмчиңнеткен, чамдыктары каректарын шийгилепкен, борбак дус пактапкан чазый өшкүлер-даа ышкаш, пааңайндыр кумзаттап, ыяң тыртып ышкыштаан, …улуг хой кажаазынга узуп киргеш, сиген каап бербээн хураганнарзыг, каректары кылаңнаар, кээргенчиг-даа»* – деп бижип турар [3, А. 189-190].

Хүрээ иштинде чамдык бурганнарны *«…кижи тейлээр-даа аайжок, аксын-дижин шаарарткан, азазы, бурганы-даа ылгаттынмас, чула, күжү ыжы, чыды база угаан тенидер»* – деп көргүзүп турар [3, А.190].

Баажай М.К. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Кыргыс хүрээзиниң дугайында. №3, 2026, 39–42 ар.

Дарааазында «кыргыс» деп этнонимни сайгарып көрээлиңер. Аңгыр-оолдуң авазы кыргыс төрел бөлүкке хамааржырын ооң кырган-авазы-биле чугаазындан билип алыр бис:

– Мен дээрге ачам угу түлүш, ием угу – силер, кыргыстар болгай силер, мээң эң улуг дүжүмедим кым чүвел, кырган-авай?

– Кыргыстарның улуг дүжүмеди Өөнекей оглу Шагаачы чагырыкчы дээр боор. Шагаачының оглу Сонам-Байыр база-ла ооң соон салгап, чагырыкчы чиңзелиг апарган чүве дижик бе.

Тывада кыргыс төрел аймактар Улуг-Хем болгаш Эрзин кожууннарында чурттап чоруурун Л.П. Потаповтуң, Н.Ф. Катановтуң ажылдарындан көрүп болур бис. Мынчап кээрге, Аңгыр-оолдуң иезиниң угу Улуг-Хем кыргыстарынга хамааржып чораан деп чугаалап болур.

Л.П. Потапов бодунуң ажылында Эрзин кыргыстарын *«чурттап чоруур девискээринде дагларын ыдыктап, сүзүглеп чоруур»* деп демдеглээн. Ол ышкаш Эрзин хеминиң оң талазындан 7–8 км хире черде турар Хайырхан деп дагны кыргыс деп төрел бөлүк ыдыктап чоруурун бижип турар. Ынчап кээрге, Кыргыс хүрээзи Эрзин кожуунда ыдыктыг Хайыракан деп дагның чоогунда Мандал дааның баарында арга кыдыы черге туттунган турган деп болур.

Кыргыс хүрээзиниң девискээринде кыргыстар деп төрел бөлүк чурттап турганын Чаңнык-Арзылаң деп мөгениң сөстеринден билип ап болур бис. *«Майындырга барып бажым үстүрүп алыйн, кыргыстар оолдарынга довураам кактадып алыйн..»* – дээни ону бадыткап турар [3, А. 187-188].

Оон ыңай чогаалда кыргыстарның овур-хевирин аныяктарның ырызында көргүскен:

Майындырынга тейлезе-даа,
Сүзүү ханмаан кыргыстарны.
Бараан торгу кеттинзе-даа,
Шинчи кирбээн кыргыстарны.
Шогжаазынга тейлезе-даа,
Сүзүү ханмаан кыргыстарны,
Шокар торгу кеттинзе-даа,
Шинчи кирбээн кыргыстарны.

Үстүнде одуруглар Кыргыс хүрээзиниң девискээринге кыргыстар деп төрел бөлүк чурттап чораанын улам тодарадып турар.

Ынчангаш, С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» кыргыс хүрээзи дээрге Тывага 1772 чылда туттунган Кыргыс (Эрзин) хүрээзи болур дээрзин дарааазында чүүлдер бадыткап турар:

бирээде, Аңгыр-оолдуң хүрээ найырынга болган аът чарыжынга кожайның аъдын эрттир мунгаш, кыргыстар хүрээзиниң эргилинге барганы;

ийиде, хүрээниң турар черин, даштыкы хевирин чогаалда чуруп көргүскени;

үште, шажынчы байырлал – Майдыр эргилиниң болуп турганын чогаалда тодаргай көргүскени;

беште, хүрээде бурганнарны чуруп көргүскени;

алдыда, Чаңнык-Арзылаң деп мөгениң «Майдыр хүрээзинге барып, бажын үстүрүп, кыргыстар оолдарынга довураан кактадып алыр» деп чугаалааны;

чедиде, чогаалда кыргыстар дугайында кожаң ырларны кииргени.

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» – тыва литератураның байлак төөгүзү, үүжези. Ооң эге бүрүзүнге безин эртем-шинчилел, сайгарылга ажылдарын кылып болур. Ынчангаш «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» кыргыс хүрээзи дээрге амгы үеде Эрзин кожууннуң девискээринге турган хүрээ ол-дур дээрзин бадыткаарын оралдаштывыс.

Литература:

1. Монгуш М.В. «Ламаизм в Туве». – Кызыл, 1992.

2. Потапов Л.П. «Очерки народного быта тувинцев» Москва,1969.

3. Сарыг-оол С.А. «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Кызыл, 2019.

Баажай М.К. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Кыргыс хүрээзиниң дугайында. №3, 2026, 39–42 ар.

Сайлык Борисовна ОЛЧАТ-ООЛ,
Ак-Довуракты даг үлетпүр техникумунуң англи дыл башкызы

ЛИДИЯ ООРЖАКТЫҢ «ТӨЛГЭЭ ДҮШПЕС ЧАЖЫТТАР» ДЕП ЧЫЫНДЫЗЫНДА ЧААСКААНЗЫРАЛ ТЕМАЗЫ

Аннотация. Ук ажылда Лидия Ооржактың «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп баштайгы шүлүктер чыындызында чаасқаанзырал темазын сайгарарын оралдашкан. Автор сагыш-сеткилдиң чаасқаанзырай бээриниң чылдагааннарын беш аңгы бөлүкке чарган: сагыш-сеткил үлежир эш чогундан, ынак эжин чидиргенииң хараазындан, өске черге баргаш талалакчыларын тыппаанындан, ааскежиктиг эрткен үени сактып, чоктаанындан болгаш бүтпейн барган ынакшылдың салдарындан чаасқаанзыраары. Ол ышкаш шүлүктерни бижиринге ажыглаттынган уран-чечен аргаларны сайгарып турар.

Херээжен чогаалчылар чаасқаанзырал темазын хөйү-биле чырыдып турар. Оларның аразында Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, шүлүкчү, очулдурукчу, башкы Лидия Ооржактың чаасқаанзырал дугайында шүлүктерин бо ажылга сайгарарын оралдаштывыс.

«Төлгээ дүшпес чажыттар» Лидия Ооржактың баштайгы ному болур. Авторнуң төрээн чер, ынакшыл, эң ылаңгыя херээжен кижиниң сеткил-сагыжының аарышкызы, хөлзээшкинниринiң, чаасқаанзыралының дугайында шүлүктери бедик деңнелге, уран-чечени-биле ында бижиттинген.

Авторнуң шүлүктеринден номчукчу кижи бир-ле чүүлдү билип, хүлээп алыр. Бис ук шүлүктерде чаасқаанзырал темазын дараазында бөлүктерге хуваап болур дээрзин көрдүвүс:

1. Сагыш-сеткил үлежир эш тыппайн турарындан чаасқаанзырал («Чаасқаанзырал – шынчы өңнүүм», «Көжээ дег бодум», «Сүнезинниң монологу», «Кожалаңның ийи ужу», «Чаржаан баарның меңги дожу»);

2. Ынак эжин чидиргенииң хараазындан чаасқаанзырал («Хөмүрерип өжер часкан чалыы чүрээм», «Чеми четпес хымыраанны чеже ижер», «Кым-даа баргаш ээп келбээн оранындан»);

3. Өске черге чаасқаанзырал («Ыым хүлүмзүрүү», «Өөрлерим, кайда силер?»);

4. Сактыышкынга алзып чок-ла болза эртекен үени чоктаанындан чаасқаанзыраары («Ховуга бодал»);

5. Бүтпейн барган ынакшылдың салдарыбиле тывылган чаасқаанзырал («Муңгак ыры», «Хөглүг улус адаарганчыг», «Кударалым дыңнавас мен», «Баштак-карам уттунмазын», «Келбезиңни билзимзе-даа…»).

Сагыш-сеткилдиң чаасқаанзырай бээрин билбес, ону кажан-даа (бичии-даа када болза) бодунга медереп көрбээн кижи бо делегейде бар деп бе? Бо болган чүүлдерден кижи чаасқаанзыралдың аспаанче чайгаар-ла кире берип болур. Чамдыкта чаасқаанзырал бүтпээн ынакшыл-биле база харылзаалыг болуп болур. Бүтпейн барган ынакшылдың хараазы-биле хөй-хөй кижилер сагыш-сеткилдиң ундаралынга алзып, бо чер кырынга чаасқаанзырап, эжин чидирген дуруяа дег, чаасқаан улчуп чоруур апаар.

Шүлүктер номчукчуларга чоок болзун дээш Лидия Ооржак тодаргай таварылгаларда эң-не таарымчалыг уран аргаларны мерген тып шыдаан. Маңаа хамаарыштыр уран-чечен аргаларның бирээзи метафора аргазын ажыглааны бир тускай. Чижээлээрге, «… салымывыс ажыг суу», «салым чайык чаъзы», «салым кудуушкуну».

Салым деп чүве ады ажыг *суу, чайык чаъзы, кудуушкун* деп 3-кү арынның чүве аттарыбиле каттыштыргаш, лириктиг маадырның бо чырык өртемчейде чаасқаанзырап чоруурун

Олчат-оол С.Б. Лидия Ооржактың «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп чыындызында ... №3, 2026, 43–45 ар.

салымның хайыра чокка айытканы деп элдээрти көргүзүп турар.

Хунук деп демдек ады *ыры, үн, алга* деп чүве аттары-биле каттышкаш, лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң кыйгызы кылдыр чаңгыланып турар. Чүге дизе кижи ыры таварыштыр бодун оожургадып ап болур болгай. Лириктиг маадыр база-ла өске кижилерден дудак чок хунук үннүг аялганың дузазы-биле чүрээн оожургадып ап турар.

Сеткил деп чүве адын автор янзы-бүрү демдек аттары-биле каттыштыргаш, лириктиг маадырның иштинде дойлуп турар дүвүрээшкиннерин көргүскен. Салым-чолдуң белеткеп кааны аар-берге, каалама эвес оруктарының хайы-биле лириктиг маадырның сеткили *«хоозурап», «чааскаанзырап», «аар даш»* дег болу берген. Чалыы назынында дег чалбыышталдыр хып чораан үзел-бодалы «өшкен көс дег» апаргаш, «самдараан» деп автор төлгээ дүшкен даштар дузазы-биле сымыранып турар.

Автор лириктиг маадырның сагыш-сеткилинде чыглып келген аарышкыны, чааскаанзыралды бойдустуң болуушкуннары-биле база чергелештирип турар. Чижээлээрге, *«шаарарып түлээн арга чааскаанзырап өскүссүрээн»* деп үзүндүде лириктиг маадырның бүгү-ле аарышкызы сиңе берген. Ынак эжи чанынга чорда, ол арга хуулгаазын, шыргай арга турган. Кажан ол ынак эжин чидирип алырга, чааскаанзыраан сеткил-хөөнү-биле көөрге, хуулгаазын аргазы «шаарарып, түлей» берген кылдыр сагындырар.

Автор чамдык лириктиг шүлүктеринде туманның овур-хевирин дамчыштыр база чааскаанзыралдың чажыдын ажыдып турар:

Ыштыг туман аразында азып, түрел,
Ынак эжин көрзүмзе деп дилеп чоруур...

Лириктиг маадыр ыштыг туман аразынче кире бергеш, шагда чидирген эжин тып алыр күзелин илереткен.

Сериин салгын сени, мени чассыдып тур,
Черниң кырын агы чыды айдызап тур.
Сеткилимниң чыглып келген аак-кээгин
Чеже шыгжаар – ажыдар дээш, мында келдим.
(Хову ырызы)

Хову – символиктиг утка. Ховудан лириктиг маадыр келир үеде ам-даа чурттап болур күштү дилээр. Бодап чоруур үзел-бодалын чугаалап бээр чоок эжи чок болганындан ында үнген агы-каңгы-биле сеткил-сагыжында дойлуп келген хөлзээшкиннерин үлежип турары онзагай.

Хопчу сарыг судур номда сомнаттынган
Хомуданчыг, аарышкылыг чурттаалгамның
Шүүрелген эрги мүнүн чылдып ижип,
Сүүзүнүн бодум амзап төндүргей мен.

Улустуң аас чогаалындан-даа алгаш көөр болза, «хопчу сарыг судур номдан» кол маадырның салым-чолун, ону келир өйде чүнү манап турарын көрүп ап болур болгай. Ынчангаш Лидия Ооржак бодунуң иштики сагыш-сеткилинде дойлуп чоруур дүвүрелдерин биске элдээрти ажыдып, үстүнде демдеглээнивис ышкаш «ажык чагааны чоргусканы» онзагай.

Кым-даа баргаш ээп келбээн оранындан
Кышкы дүне соңгам соктап ужуп келгеш,
Дүшке кирип, эргеледип, чассыдып кээр
Дүлгээзинниг кулугурнуң ырагын аар.

Чеми четпес хымырааннy чеже ижер,
Сеткилимде өшкен көстү чеже үрер.
Кагып суксаан мага-бодум тодар эвес,
Каапкан эжим ынакшылы эргиир эвес.

Авторнуң лириктиг маадыры колдуунда бүтпээн ынакшылдың хараазындан азы чок-ла болза «кым-даа баргаш ээп келбээн оранынче чоруй барган» эжинден чарлыксавайн турарындан чааскаанзырап турар дээрзин шүлүктерни номчааш билип ап болур бис.

Лидия Ооржак – уран сөстүң чараш оранынче дадай чокка ис баскан чогаалчыларның бирээзи. Ооң баштайгы «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп номунда кирген шүлүктериниң онзагайы ооң өске чогаалчыларда чок эпитеттерни, метафораларны, деңнелгелерни ажыглааны-биле бир тускай.

Чогаалчы кижиниң чогаадыкчы ажыл-ижи, ооң бот-тускайлаңы, тема, идеялары болгаш тургускан овур-хевирлери шуптузу ооң дылында хевирлеттинген. Ынчангаш Лидия Ооржактың шүлүктер чыындызында чогаалдары авторнуң номчукчуже чоруткан ажык чагаазы-биле дөмей. Ооң сагыш-сеткилиниң бир херечизи, чааскаанзыралдан үнүксээн илерээшкини болур деп даап бодап болур бис.

Түңнеп чугаалаарга, Лидия Ооржак «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп баштайгы шүлүктериниң чыындызында лириктиг маадырны дамчыштыр сагыш-сеткилдиң чааскаанзырай

Олчат-оол С. Б. Лидия Ооржактың «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп чыындызында ... №3, 2026, 43–45 ар.

бээр чылдагааннарын уран-чечен аргалар-биле ажыткан деп болур. Ук номда чаасказанзырал темазы беш аңгы хевирлиг: сагыш-сеткил үлежир чоок эжиниң чогу, өөнүң ээзин чидиргени, өске черге чаасказанзыраары, аас-кежиктиг эрткен үени сактып чоктааны болгаш бүтпейн барган ынакшылдың салдары. Автор лириктиг маадырының сагыш-сеткилиниң саарзыкталып, чаасказанзырап турарын делгереңгей чуруп тура, кижи бүрүзүнге чайлаш чок таваржы берип болур кажыдалдың барын, амыдырал-чурттала мөңге эвес дээрзин номчукчуга билиндирип, иштики делегейинде болуп турар психологтуг байдалдарны чедимчелиг ажыткан.

Чаасказанзырал темазы Л. Ооржактың баштайгы шүлүктер чыындызында кол темаларның бирээзи болуп турар.

Литература:

1. Ооржак Л.Х. Төлгээ дүшпес чажыттар. – Кызыл: Тываполиграф. Кызыл, 2007.– 40 ар.

Хырба. Шаанда тывалар ыяш хырбазын боттары кылып ап чораан. Тазарты хырып (чулуп) каапкан кылын (хөм кылын болган тудум харын эки) хөмнү хээй кескеш, сугга хайындырар. Эгезинде хайындырган суу эвээжей бээрге, суун удур немеп турар. Адактың сөөлүнде суу соолгаш, анаа митпек, чиндигир кара чүүл апаар. Ооң аразында ам хөм сомазы артпаан, шупту митпектелип, хоюп калган боор. Ынчан хырба болганы ол. Ону сооткаш, кадырыптарга, даш дег кадыг чүве болу бээр. Ол хырбаны ажыглаарда, кырынга суг куткаш, хайындырыптарга, база катап хоюг, митпек болу бээр. Ындыг хырбаның кадыычалы аажок болур.

Шак-ла ындыг хырба-биле улуг-даа, бичии-даа хемчээлдиг үлгүүрге, ширээ, эзер дээн чергелиг эдилелдерни эптеп ап чораан.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Чочагай Орлановна ХОМУШКУ,
Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология лабораториязының биче эртем ажылдакчызы

ЧОГААДЫГ — СУРГУУЛДУҢ БИЖИМЕЛ ЧУГААЗЫН САЙЗЫРАДЫР АРГА

Аннотация. Техникум, колледжтерниң сургуулдарынга кижиниң төрээн чурту, төрээн черииң дугайында бодалдары тускай үнелиг дээрзин Монгуш Кенин-Лопсанның «Калдарак» деп тоожузунуң эгезинге үндезилээн чогаадыгны бижидер аргалар дугайында автор каксы медээни киирген.

Дүлгүүр сөстер: чогаадыг, сөзүглелге даянып бижээн чогаадыг, төрээн чурт, төрээн чер, тыва дыл, тыва чогаал, Тываның тускай ортумак өөредилге черлери, этнопедагогика

Ук чүүл Тываның техникум болгаш колледжтеринде ажылдап турар тыва дыл болгаш чогаал башкыларынга бижиттинген.

Ортумак тускай өөредилге чери негелде ёзугаар кол ортумак өөредилгениң аттестадын алган (9-ку классты дооскан) азы ниити ортумак өөредилгениң аттестадын алган (11-ги классты дооскан) хамаатыны хүлээп алыр.

Тускай ортумак өөредилге черииң доозукчузу харылзаалыг чугааны тургузуп, янзы-бүрү хевирниң сөзүглелдери-биле ажылдап, оларны анализтеп, сайгарып шыдаар, аңгы-аңгы медээлер шыгжамырларындан медээлерни тып, шилип, оларны шүүштүрүп билир ужурлуг. Ук аргалар сургуулду – келир үениң мергежилдиг ажылдакчызын белеткээриниң аргаларынга үндезин болуп, Өөредилгениң күрүне стандартында албан күүседир негелделер кылдыр айыттынган.

Сургуулдуң чугаазының сайзыралынга улуг салдарлыг онаалга – чогаадыг. Чогаадыг бижиир деп онаалга-биле сургуулдар эге школаның чадазындан тура таныш болур, 2-ги класска өөренип тургаш, баштайгы чогаадыгларны бижип эгелээр. Ол дээрге улуг эвес хемчээлдиг угаап-боданыышкын хевиринде бижиттинген чогаадыглар болур. Оларны бижидип өөредирде башкы хөй кезиинде сюжеттиг чуруктарны көргүзүп, аас-биле тайылбырладып, бижидер. Ол дээрге башкының чогаадыг бижидер баштайгы аргаларының бирээзи. Сюжеттиг чуруктарның утказын эдерти чугаалаар онаалга-биле уруглар садик назылыг тургашла танышкан турар.

А ортумак школаның өөреникчизи чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлерин 5-ки класстан эгелээш бижип чаңчыгар ужурлуг. Ынчангаш 9-ку азы 11-ги классты доозуп тура дужаар күрүне шылгалдарының онаалгаларының бирээзи чогаадыг болуп турары таварылга эвес. Чогаал болгаш дыл эртемнеринден аңгыда, төөгү болгаш ниитилел дугайында эртемнерге база чогаадыг бижиир онаалганы бээр. Школа ниитилелге боданып билир, бодалын аас-даа, бижимел-даа чугаага хостуг илередип шыдаар хамаатыны хевирлеп, кижизидип турары ол.

Ынчангаш тускай ортумак өөредилге черинге чогаадыг бижиир онаалга-биле таныш, ооң дугайында эге билиглери бар сургуулдар өөренип келир дээрзин үстүнде барымдаалар бадыткап турар.

Тывада тускай ортумак өөредилге черлеринде тыва дыл болгаш тыва чогаал кичээлдерин 2024 чылдан тура «Тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң эчис сорулгалары» деп Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының 2023 чылдың август 21-де үнген 274 дугаар чарлыы ёзугаар өөредир сорулга салдынган. 2–3 чыл өөренгеш, чурттуң тускай мергежилдиг ажылдакчызы болур сургуулдарга тыва дыл болгаш чогаал эртемин өөредилге черлериниң угланыышкынынга таарыштыр өөредип эгелээн.

Хомушку Ч. О. Чогаадыг – сургуулдуң бижимел чугаазын сайзырадыр арга. №3, 2026, 46–48 ар.

Тыва дыл болгаш чогаал кичээлдери бирги курстуң өөредилге программазының ниити гуманитарлыг эртемнериниң санынче кирип турар. Ук кичээлдерде бөгүнгү сургуулдарга – келир үениң механиктеринге, эмнелге ажылдакчыларынга, технологтарга, бухгалтерлерге – төрээн дылы, чурту дугайында билиглерни сонуургадып өөредиринге эптиг болгаш ажыктыг онаалгаларның бирээзи база чогаадыг болур.

Чогаадыг бижиир онаалганы күүседири гуманитарлыг эртемнерге сонуургал чок уругларга нарын. Ынчалза-даа оларның аразында чогаадыгны бижип шыдаар сургуулдар база бар болур.

Үстүнде айыттынган барымдааларга даянып, тыва дыл кичээлдери сургуулдарга ниитилелге шын алдынып, чугаа культуразын сагыырынга болгаш бодун тыва кижи мен деп медереп билиринге өөредир, сорук киирер кичээлдер болур. Бо таварылгада сургуулдарның харназынынга тааржыр, уран-чечен аргалар-биле өөредиглиг, ханы уткалыг, көвей онаалгалар берип болур сөзүглелдер-биле ажылдаары чугула. Ындыг сөзүглелдерниң чижээнге Монгуш Кенин-Лопсанның «Калдарак» (1985) деп тоожузунуң «Кырган-ачамның чагыы» деп эгезин киирип болур.

Ук сөзүглел тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар баштайгы курстарның сургуулдарынга таныжып номчуурунга-даа, сайгарылга кылырынга-даа, аңаа даянып чогаадыг бижиирингe-даа таарымчалыг:

- дылы байлак;
- чагыг аянында бижиттингени чоокта чаа төрээн аал-оранындан өске черде келген, бодун тускай мергежилдиг улуг кижи болурунче хевирлеп турар уругларның сагыш-сеткилинге дээштиг.

Ук сөзүглел-биле сургуул бүрүзү номчуп таныжар. Ооң соонда уруглар сөзүглелди уткалыг кезектериниң аайы-биле ыыткыр номчуур. Шак ынчаар номчуп тура, уруглар тыва дылга аянныг ыыткыр номчулганы катаптаар, а артканнары тыва дылда чугааны кичээнгейлиг дыңнап чаңчыгар.

Номчуп танышкан соонда сөзүглелде сургуулдарга билдинмес сөстерге доктаап, словарьлыг ажылды чорудар.

Аас-биле сайгарылга соонда сөзүглелде кирип турар риториктиг айтырыгларга даянып, сургуул бүрүзүнге бодунуң төрээн черииң дугайында чогаадыг бижиир даалганы бээр. Чогаадыгга дараазында бодалдарга даяныры кол: *Сээң оруун узун, мээң четпээн черимге чедер сен. Мээң дыңнаваан чүвемни дыңнаар сен. Кижи төлү каяа-даа чоруур болгай. Башбиле кады калыр чаңгыс эртине бар, айтып берейн шиңме. Мен бодаарымга, ол бурун өгбелерден дамчып келген эртем хире ийин. Ол болза төк кылдыр төрүттүнген чериңни танып билип аарың-дыр ийин. Төрээн чериңниң балык чыдар баларын, койгун хоруур хозун, кажан кааңнаарын, чаъстаарын база кажан соорун, харын урарын билир сен бе? Ада-өгбе чуртуңнуң меңги чечээ кайда частып турарыл, кат-чимизи кайда хөйүл, ховар байлаа кайда чаштып чыдарыл, көрген сен бе?*

Чүвени канчап билир, кырган кижиниң аъдының бажы кажан-даа хоя берип болур болгай. Сээң төрээн чериң Салдам бо-дур. Төрээн черин билбес кижи дөңгүр көк бугага дөмей чүве дээн. Кажан-бир шагда ырак черге чеде бээр үең турар, кандыг-бир кижи төрээн чериң айтыра бээр хүн турар. Кедизинде херек апаар, Салдам дугайын чугаалап берейн, дыңнап ал шиңме. Мээң тоолум ыдып чорзуңза, өдүрээң чассыңза-даа, хөлүн часпас болур сен [3, А. 3,5].

Эртине, эртем деп сөстерниң бо сөзүглелде метафора кылдыр ажыглаттынып турарынче кичээнгейни салыры чугула. Кижиниң төрээн черин эки билири, ооң онзагай бойдузун хайгаарап, ук-төөгүзүн сонуургап, өөренип чорууру ооң чоргаарланыр, сорук кирер күжү болур дээрзин ук сөзүглел таварыштыр уругларга билиндирери чугула.

Өөреникчи риториктиг айтырыгларга харыылап, бодунуң төрээн черииң онзагайын тодарадып, чогаадыгга ажыдып бижиир.

Ук сөзүглелге даянып бижээн улуг эвес чогаадыгларның чижээн көрээлиңер.

Чонгоо Сайын, Республиканың эмчи колледжиниң 2-ги курузунуң сургуулу

Мээң чер-чуртумнуң балык чыдар балары Кара-Хөлде, Аныяк-Ооругда болгаш Ооруг суунда бажын ажыг. Койгун хоруур хозу Хемчик арыының иштинде. Чайын дээр соо мычык кыза бээрге, кааңнап эгелээн деп билип каар бис. Он ай сөөлүнде сооп эгелей бээр, он бир ай төнчүзүнде хар чааптар. Меңги чечээ Үш-Мөңгүлекте, кат-чимис Ооруг аргаларында

Хомушку Ч. О. Чогаадыг – сургуулдуң бижимел чугаазын сайзырадыр арга. №3, 2026, 46–48 ар.

бажын ажыг. Ховар байлаа – чоннуң экииргээ, өөрзүрээ, эвилең-ээлдээ болгаш ажы-төлүнүң мөзү-бүдүштүү. Төрээн черимниң байлаа чаңгыс ында база эвес, а Кызыл-Даг суурнуң чонар-дажында, Хемчик арыының чодураалыг алаагында база көк-каттыг аргаларында.

Калзан Аялга, Республиканың медицина колледжиниң 2-ги курузунуң сургуулу

Төрээн черим – Баян-Кол. Улуг-Хемниң эриинде балык чыдар балары Чаштыг-Оймак деп черде Ак-Даш суунда, койгун хоруур хозу база-ла ол черде Чодураалыг-Оймакта.

Төрээн черимниң чону улус сигенин кезип эгелей бергенде, август төнчүзүнде, сентябрь эгезинде чаъстай бээр. Ынчалза-даа чаъс чаап кел чорааш, өскээр чайлай бээрге, улуг апарган улус Баян-Колду «зонтиктиг» деп чугаалажыр болгай.

Ноябрьның 3-те кырган-авамның төрүттүнген хүнүн байырлап турувуста, дүъште соңгаже көөр болза, хар дыка чараш кылдыр аяар, оожум бадып турар болур. Танцылаан уруглар-даа ышкаш. Ону көргеш кырган-авам: «Бойдузумнуң меңээ берген белээ» – деп, магадаар кижи. Чүге дизе чылдың-на ол хүнде хар чаар. Каш хонук эртерге, ноябрьның он ажып турда, сооп эгелээр. Ынчан мээң төрүттүнген хүнүм кээр болгай. База-ла кырган-авам: «Күстүң чылыг хүннери төнүп кааргa, соок-биле кады төрүттүнген кызым» – деп, чугаалаплa эгелээр кижи.

Бердинген чогаадыгларда сургуулдарның ук сөзүглелдиң утказын эки билгени көстүп турар. Чижээлээрге, Чонгоо Сайынның *«Ховар байлаа – чоннуң экииргээ, өөрзүрээ, эвилең-ээлдээ болгаш ажы-төлүнүң мөзү-бүдүштүү»* деп домаанда кирген бодал чараш, ханы уткалыг. А Калзан Аялганың чогаадыында кырган-авазының чугаазының аяны бердинген сөзүглелде кырган-ачаның домаанга чоогу-биле онзагай.

Ук чогаадыгларны номчуп көөрге, «амгы үеде элээди уруглар, аныяк-өскен төрээн тыва дылынга чугаалавас апарган» деп бодалга дүүшпес. Өг-бүлезинге төрээн дылын үнелээр кылдыр кижизиттинген, төрээн черииң төөгүзүн сонуургаар, эки тывалаар, ол дугайында бодалын төрээн дылынга уран-чечен илередип шыдаар уруглар бар.

Ынчангаш чогаадыг өөреникчиниң делегей көрүжүн, бодалын хевирлээр, сөс курлавырын байыдар, овур-хевирлерни, болуушкуннарны чуруп бодаар арга-шинээн сайзырадыр арга болур. Өөреникчиниң бодалын бижимел илередип, домак тургузар аргазын тып, бодунуң бижип алганы сөзүглелинге эдилгелер киирип, экижидип билири келир үеде ооң ажыл-ижинге эргежок чугула арга-дуржулга болур.

Ындыг болганда уругларны үлегер-чижек болур номчуштуг, бодандырар, сагыш-сеткил, арын-нүүр, чурт, дыл дугайында нарын бодалдар кирген чогаалдар-биле таныштырып, сонуургадып өөредири оларга төрээн дылынга хүндүткелдиг хамаарылганы оттурар, би-линдирер.

Литература:

1. Адумян А.С. Подготовка к сочинению единого государственного экзамена по русскому языку: лингвометодический аспект // Поволжский педагогический вестник, 2021. Т. 9, № 4 (33).

2. Зорина М.Е., Соколова А.В. Методика работы над изложением и сочинением: текстоцентрический подход // Филологический класс 1 (35) / 2014. – 105-110.

3. Монгуш Кенин-Лопсан. Калдарак. Бичии тоожу (тыва, орус дылдарда) – Кызыл, 2017. – А. 3-5.

4. Нарыкова Г.В. Особенности формирования коммуникативных универсальных учебных действий на уроках русского языка и литературы // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2019. № V3. – С. 1-5.

5. Сборник текстов для изложений с лингвистическим анализом: 5–9 классы. Книга для учителя / В.И. Капинос, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейчик, Л.Л. Новоселова – М: Просвещение, 1991. – 192.

Хомушку Ч. О. Чогаадыг – сургуулдуң бижимел чугаазын сайзырадыр арга. №3, 2026, 46–48 ар.

Аянмаа Кошкар-ооловна САЛЧАК,
Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология лабораториязының улуг методизи

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНГЕ КҮРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЗЫНГА ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИ БЕЛЕТКЭЭРИ

Методиктиг сүмелер

Өөредилге чорудулгазының киржикчилери – башкы болгаш өөренікчи. Башкының ажыл-чорудулгазы ооң эртем-билиинден, белеткелинден, арга-дуржулгазындан көстүр. Башкы кижи боду доктаамал өөренип, шылгалданың негелделерин, тургузуун эки сайгарып билген турар ужурлуг. Аңгы-аңгы деңнелдиг өөренікчилер-биле ажылдаар методиктиг арга, технологияларны ажыглаары чугула.

Өөренікчи 9-ку классты доозуп тура, «Тыва дыл» болгаш «Тыва чогаал» эртемнеринге шылгалдага бодунуң билиин шынзыдып бадыткаар.

Башкы системажыттынган ажылы-биле дыл болгаш чогаалга сундулуг өөренікчилерниң салым-чаяанын илередир, өөренікчилерни сонуургадыр, дыл-домаан сайзырадып, шыңгыы белеткеп, шылгалданы чедиишкинниг дужаап алырынче углап баштаар.

Башкының ажылынга эң-не чугула бирги базым – бодунуң эчис сорулгаларын тодарадыры. Өөредилге чылының эгезинде ажылды планнаар. Дидактиктиг болгаш методиктиг материалдарны белеткээр. Теоретиктиг баазаны системажыдар. Өөренікчилерниң билииниң шынарын хынаар көргүзүглерни болгаш бот ажылдарның чугула хевирлерин тодарадыр.

Күрүне шылгалдаларынга өөренікчилерни белеткээр ажылды дөрт угланыышкынныг кылдыр боттандырып болур:

1. Шылгалдага белеткел дугайында медээлер-биле ажылдаары.
2. Кичээлдерге ажыл-чорудулга.
3. Өөренікчилер-биле класстан дашкаар ажылдаары.
4. Өөренікчи-биле бот-тускайлаң ажылдаары.

Шылгалдага белеткел дугайында медээлер-биле ажылдаары

Бо угланыышкын өөренікчилерниң бодунга бүзүрелин быжыглаар, сагыш-сеткилиниң турум байдалын хевирлеп алырынга чугула херек ажыл. Шылгалдага белеткенип турар үеде өөренікчини болгаш ада-иелерни чижек хыналда-хемчег материалдары-биле, шылгалданы чорудар чуруму-биле, аңаа демдек салыр көргүзүглери-биле, план-биле таныштырар, оларның санал-оналын дыңнаар, сүмележир.

Чүгле өөренікчилер эвес, а ада-иелер база ажыглаар литература-биле, интернет четкизинде «Тыва (төрээн) дыл» эртеминге ажыглап болур электроннуг курлавыр-биле танышкан турар.

Шылгалда дугайында херек материалдарны кабинетке тускай булуңнарга тода, билдингир кылдыр чырыдып аскан турар ужурлуг. Ол ышкаш шылгалдага онаалгаларның чижек вариантызын, ону күүседир чурумун, доозукчуларга арга-сүмелерни, ажыглаар литература даңзызын болгаш белеткенир материалдар дилээр сайтыларның адрестерин, айтылгаларын бижип каан турар.

Эдертиг болгаш чогаадыглар бижиирде удуртулга кылдыр Национал школа хөгжүдер институттуң сайтызындан Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр ажылдап кылдынган 9-ку класска тыва дылдың шылгалдазынга чижек хыналда-хемчег материалдарын* ажыглап болур.

*(*Т.Б. Оюн, Е.М. Куулар* 9-ку класска тыва дылдың шылгалдазынга чижек хыналда-хемчег материалдары. Кызыл – 2025, 2026).

Кичээлдерге ажыл-чорудулга

Өөредилге чылының эгезинде өөренікчилер үстүнде айыттынган чижек хыналда-хемчег материалдарында шылгалдада ажылдың тур-

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөренікчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

гузуу-биле, даалга бүрүзүн канчаар үнелээри-биле таныжар. Кезек бүрүзүнде ажылдың кол угланыышкынын чижек вариантыларга тодарадыр.

Шылгалданың бирги кезээ аудио-бижидилгеден дыңнааны сөзүглел ёзугаар кызыра бижиир эдертигни бижиири болур. Школачылардан бо ажылга кичээнгейин мөөңнээри, кол утказын болгаш шын бижилге дүрүмнериниң нормаларын, болуушкуннарның дес-дараалашкаан сактып алыры, билдинмес сөстерни бодунга демдеглеп алыры херек болур. Кызырган эдертигни бижииринге чаңчыктырар тускай план тургузуп ап болур.

Кызыра бижиир эдертигни бижиир мурнунда белеткел

Башкы үн бижидилгезин дыңнадыр мурнунда өөреникчилерге дараазында даалганы бээр:

• бүдүн сөзүглелдиң, ол ышкаш микротема бүрүзүнүң утказын болгаш кол бодалды дамчыдып бижиир. Эдертигни кызырып бижиир;

• бир дугаар дыңнааш, иштики дузалал темаларны демдеглээр;

• элээн узун үн доктаашкыннарын эскерип дыңнаар – ол дээрге абзацтар болур. Сөзүглелде 3 микротема азы 3 абзац бар;

• сөзүглелди ийи дугаар дыңнап тургаш, өзек сөстер болгаш сөс каттыжыышкыннарын ушта бижип ап турар. Кажан бүдүн сөзүглелди тудуштур бижип эгелээш, кезек бүрүзүнде эң-не кол болгаш тодаргай чүүлдерни, чижээлээрге, сан аттарын, хуу чүве аттарын, өң-чүзүнүн, хемчээлин, овур-хевир илереткен демдек аттарын тода, шын кылдыр бижип демдеглээр;

• сөзүглелди кызыра бижииринiң аргаларын ажыглаар – ап кааптары, бөлүктээри, түңнээри, бөдүүнчүдери.

Ол аргаларны абзац бүрүзүнге кайызын-даа ажыглаза чогуур.

Өөреникчилер баштай бөдүүн саазынга дараазында аргаларны ажыглап тургаш, сөзүглелди кызырар аргаларын шиңгээдип катаптаар:

• домактың чаңгыс аймак кежигүннерин кызырары;

• утказы дөмейлешкек ийи аңгы бөдүүн домактарны каттыштыргаш, утказын өскертпейн чаңгыс нарын домак кылдыр эде тургузары;

• нарын домакта шоолуг утка өскертпес кежигүннерни ап кагбышаан кызырары;

• нарын домакты ийи азы оон-даа хөй бөдүүн домактар кылдыр чарары;

• дорт чугааны доора чугааже шилчидери;

• чугула эвес барымдаалар кирген домактарны албайн баары;

• тодарадылгаларлыг болгаш угаап бодаашкыннарлыг домактарны албайн баары.

Бижээн ажылын дооскан соонда, кичээнгейлиг номчууру чугула. Эдертигниң хемчээли 70 сөстен эвээш эвес, 90 хире сөстен көвүдевес болур.

Өөреникчилерниң ыяк билген турар чүүлдери:

• хынап турган үеде орфографтыг словарьны ажыглаар;

• ажылды чүгле хынаан соонда бланкыже дүжүрүп бижип эгелээр;

• онаалганың дугаарын тода кылдыр айтып бижиир;

• шупту үжүктер, сөс бүрүзү, бижик демдектери тода болгаш ажылды хынап турар эксперттерге чигзиниг тургуспас болур ужурлуг;

• кызырган эдертигниң утказын өскертип болбас, сөзүглелде кирбээн бодунуң сөстери чүгле 20 хуу хире бооп болур.

Өөреникчилер хөй кезиинде 2–8 дугаар онаалгаларда даалгаларда бергедежип турар. Синтаксис, пунктуация болгаш орфографтыг сайгарылгалар кылыр онаалгаларга кичээнгейлиг болуру чугула.

Кичээл санында-ла домактарның синтаксистиг сайгарылгаларын кылыр, предикативтиг ооргазын азы кол сөс биле сөглекчини тыптыргаш, домакта сөстерниң аразында харылзаазын (айтырыглар салырын), домакта кайы кежигүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, чүү деп айтырыгга харыылаттынып турарын тодарадырын чаңчыктырар. Домакка бижик демдектерин тайылбырлаары албан. Кичээл бүрүзүнде «орфографтыг беш минута» – дүрүмнер-биле ажыл, словарьлыг диктантылар бижидери уругларның сөс курлавырын байыдар.

Ийиги кезекке онаалгаларны чедиишкинниг күүседир дизе, онаалгаларга дүүшкек сөзүглелди шилип алыр, ажылды кылыпкан соонда кады олурар эжи-биле бот-боттарын хынажып, эжеш кылдыр ажылды чорудар, карточкалар-биле бот-тускайлаң ажылдап база болур, нарынчыдып каан дүжүрүп

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

бижилгени, тайылбырлыг диктантыларны чорудуп болур.

Чаңгыс сөзүглелге даянып, өөреникчилерниң өөренип эрткен темаларынга билиин хары угда хынаптар комплекстиг анализти башкының удуртулгазы-биле бүдүн класс күүседип болур. Үстүнде санаттынган ажылдарның хевирлерин доктаамал кылып чаңчыктырар болза, доозукчуларга белеткеринге эптиг система болур.

Сөстерни болгаш сөс каттыжыышкынарынга утказы дөмей синоним болур сөстерни ажыглаарын уруглар билген турар. Сөзүглелбиле ажыл үезинде ооң кол утказын тодарадыры-биле кичээнгейлиг номчуурун чедип алыр. Сөзүглелди «холунга карандаш тудуп алгаш» номчуур, шын азы частырыглыг харыыны бадыткап турар домактарны тыптырар. Өөреникчилер уран-чечен аргаларны, лексиктиг терминнерни таныыр ужурлуг.

Тыва дылдың Кол күрүне шылгалдазынга белеткээри-биле неделя санында 1 азы 2 консультация болур. Бирги улдуң төнчүзүнде консультацияларның 1 шагы албан шылгалда ажылының ийиги кезээнге бердинген онаалгаларга катаптаашкын болур. Башкы орфография, синтаксис, пунктуация болгаш лексика талазы-биле теорияны системажыдып түңнеп, теорияны херек кырында шиңгээдип алырын хынап, диагностика, хыналда ажылдарны чорудар ужурлуг. Ийиги улдуңда консультацияларга кыскалаткан эдертиг бижиир мергежилгеже кол кичээнгейни угландырар.

Ийиги улдуңда аудиобижидилге дыңнаар мурнунда өөреникчи бүрүзүнге сөзүглелдиң парлаан хевирин албан үлеп берген турар, башкының удуртулгазы-биле биче темаларга (микротемаларга,) аңгылап, өзек сөстерни тодарадыр. Ооң соонда олар шылгалдада чурум ёзугаар чижек сөзүглелдер-биле ажылдаар, сөзүглелди ийи катап дыңнааш, бижиктерин шын салырын сайгаржып чугаалажыр.

Үшкү улдуңда ийи немелде кичээлде (консультацияда) өөреникчилер парлаан сөзүглел чокка кыскалаткан эдертиглерни бижип шенеп эгелээрлер. 2-ден 8-ке чедир дугаарлыг даалгалар кирген вариантыларны күүседип эгелээрлер. Онаалга бүрүзүнүң сайгарылгазын чорудар.

Үшкү улдуңда ол ышкаш чижек хыналда-хемчег материалдарының үшкү кезээнче кирер чогаадыг болгаш ооң хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) катаптап эгелээр.

Бо онаалга өөреникчилерден бодунуң бодалын аас болгаш бижимел чугаага шын, тода илередип шыдаарын негээр. Лингвистиктиг темага угаап-боданыышкынны бижиир дизе, дыл дугайында материалдарын эки билир болур ужурлуг. Өөреникчилер лингвистиктиг терминнерниң утказын билбейн баар, будай бээр таварылгалар бар, ынчангаш словарьны ажыглаарынга чаңчыктырар.

Чогаадыгның тургузуун сайгарарынга тураскааткан бирги кичээлде өөреникчи бүрүзүнге парлаан сөзүглелди сайгарып, чижектер-биле бадыткап, болуушкуннарның дес-дараалашкаан, чылдагаан-уржуктарын тодарадыр айтырыгларны салып тургаш ажылдаары чугула. «Барымдаа (факт) деп чүл?», «даап боданыышкын деп чүл?» деп айтырыгларга харыыны шупту дилеп, ниити түңнел үндүрүп ажылдаары солун.

Угаап-боданыышкын хевиринге чогаадыг бижиирде билген турар чугула чүүлдер:

• чогаадыгның планынга чагыртыры;

• ук сөзүглелге дөрт абзац турары;

• киирилде сөстер угаап-боданыышкынныг чогаадыгга кирген турар;

• чижектер кылдыр киирген турар чүүлдер: чок болза цитата, чок болза бодунуң сөстери-биле кандыг-бир бодалды тайылбырлаары;

• чижек-биле бадыткаттынган түңнелдиң албан турары;

• баштайгы бодал-биле түңнел дөмей болбас, чүге дизе ол даап бодаашкын болур, а түңнел дээрге бадыткаттынган барымдаа болур;

• угаап-боданыышкынныг чогаадыгның хемчээли 70 сөстен эвээш эвес болур.

Өөреникчилерден албан негээр чүүлдер:

• чогаадыг бижиирде үлегер-чижекти ажыглаары;

• бижип алган ажылын словарьлардан хынап, ону идепкейлиг ажыглаары, нарын сөстерни бижиирде, бижик демдектерин салырда чигзинип турар болза, домакты бир өске хевирге тургузуптары.

Угаап-боданыышкынныг чогаадыгны бижип өөренирде үлегер-чижек ажыглаары чугула. Бирги абзацка өөреникчилер сөзүглелдиң утказын боттарының сөстери-биле тайылбырлаар.

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

Ийиги болгаш үшкү абзацка чижектерни киирип, оларга тайылбырны берип, түңнелдерни үндүрүп бадыткаар. Угаап-боданыышкынны хевирлээринге киирилде сөстер дузалаар: «бирээде», «ийиде», «ынчап кээрге», «үстүнде бодалга даянып алгаш» дээш оон-даа өске. Дөрткү кезээнге бүгү бодалга хамаарыштыр түңнелди үндүрер. Ук үлегер-майыкты ажыглап турар үеде өөреникчилер чогаадыгның тургузуун сактып алыр, боттарының чогаадыгларын логиктиг шын тургузар.

Доозукчуларның салым-чаяаны, билииниң деңнели, сайзыралы, сөс курлавыры, ном-чуттунары, сонуургалдары, өг-бүлезинде байдалы аңгы-аңгы болур. Оон аңгыда кижи бүрүзүнүң бодунуң «шыдаптар деңнели» болгаш «күзел-соруунуң күштүү» база бар. Ооң-биле холбаштыр өөредилгеге бот-тускайлаң арга-методтар, технологиялар чокта, эки түңнелдерни чедип алыры болдунмас. Өөреникчилерниң бот-тускайлаң чедиишкиннеринге мониторингини доктаамал чорудар болза эки. Аңаа киирер чүүлдер: кылган частырыгларын сайгарары; чедир билбээн темаларга бот-тускайлаң өөредилге траекториязын тургузары; частырыглар-биле ажылдың шынарын көскү кылдыр өөреникчи-биле кады таблицага демдеглээри.

Өөреникчилерниң билиглерин хынаарда эңне дээштиг арга катаптаашкын болур. Шенелде шылгалдаларны чылда дөрттен эвээш эвес катап эрттирери чугула.

Шылгалдага белеткел хыналдазын доктаамал чорударының эки талалары:

• күрүне шылгалдазынга эки түңнелге чедирер эргежок чугула билиглерни, мергежилгелерни, арга-дуржулганы илередир болгаш деңнелин хынаптарга белен апаар;

• өөреникчи шылгалданың утказын эки билип, ажылды кайы хире үеде кылыптарын илередип алыр;

• түңнелдер кандыг болурун баш бурунгаар тодарадыр;

• алган баллдары болгаш уругларның частырыглары-биле ада-иелерни таныштырары;

• өөреникчилерни медерелдиг өөредилгеже хаара тударынга, сонуургадырынга, өөредилгеже чүткүлүн бедидеринге дузалыы.

Шылгалдага белеткел үезинде доозукчуларның кылган бүгү ажылдарын портфолио кылгаш, аңаа чыып турары солун болур ужурлуг. Портфолионуң утказы – өөреникчиниң билииниң деңнелин, ооң өзүлдезин ада-иезинге таныштырары.

Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга белеткениринге ажыглап болур сөзүглелдер

Монгуш Эргеп

Арнынче көрүнмээн

Чечен чугаа

Бичии кижилер улугларга олудундан туруп бээр база оруктан чайлап бээр дээр чаагай чаңчыл бирги классчы Доржуга чаа-ла бодарап, быжыгып олурган.

Кышкы дыштанылгада Доржу авазы-биле кады элээн ырак чер чоруур дээш ужар-хемелер өртээлинге чедип кээп-тирлер. Чон чаа-ла чыглып турган. Оолдуң авазы бир сандайга сумказын салгаш, өске ийизинге оглу-биле кожа олуруп алганнар. Кижилер чоорту залды дола берген болгаш хостуг сандайлар мырыңай артпаан.

Бир херээжен кижи иешкилерниң чанынга аяар кылаштап келгеш, доктаай берген, а оол орнундан тура халып орда, авазы ону доңгуну аажок эктинден туткаш, дедир олуртур шанчып каан.

– Чүге кожаңайнып олурарың ол? Кайнаар маңнаар дээш? Ужар-хеме чоруур дей берзе, сени кым тыварыл?

Доржу өскээр маңнаар дээш эвес, а олут хостаар бодалдыг туруп орган-на болгай. Ынчангаш «улуг кижиге» деп чорда-ла, авазы оолду шуут чаңчапкан:

– Ыыттава! Анаа олур!

А демги угбай ол иешкилерниң дужунда ханада чөленип алган турза-ла турган. Улустуң сумкалары-даа, өске-даа чүктери шупту шала кырында-ла чыткылаан, а Доржунуң авазы бо сумказын та чүге сандайга олуртуп каар чүве.

Доржу турар угбайга сагыш човаш, пат-ла олурган. Оол чанында кижилерже түдүр көөрүнден безин дидинмээн. Ол авазының кара сумказынга-даа хорадаан: «Иштинде шоолуг чүве-даа чок бо багай сумканы өскээр каапса!» Оол ынчап ора, авазының кижилерге кандыг хамаарылгалыын база дыка бодаан: «Авам бир кижилер кээрге, шымдай-дектей сандай салыр, а бир кижилер кээрге, сандай салбас, харын

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

ажынар кижи. А мен-не болзумза, кижилерниң шуптузунга сандайлардан салгылап бээр ийик мен!»

Ужар-хемеге дээр-шаар кылыйтып чорааш безин, оол иезиниң ындыг доңгун болганынга кончуг-ла эпчоксунуп чораан.

Ынчангаш Доржу ол хүн авазының арнынче чаңгыс-даа көрүнмээн.

Кызыл-Эник Кудажы

Тоол ээлери

(«Таңды кежии» деп чогаалындан үзүндү)

Хенче чажымда ийи кырган-авалыг чораан мен: бирээзин Чолдак-Кадай дээр, өскезин Көк-Кадай дээр. Олар мээң чиңгине төрээн кырган-аваларым база эвес чүве. Чолдак-Кадай ачамның акызының аалының ээзи-дир, Көк-Кадай ачамның дуңмазының кат-иези-дир. Ынчалза-даа дөмей-ле кырган-аваларым чүве.

Чолдак-Кадай кырган-авам угунда Кызыл-Суглуг-Баян-Кол чурттуг Байкара кижи. Көк-Кадай кырган-авам Чөөн-Хемчик чурттуг Монгуш кижи.

Ийи кадайның тоолдаар деп чүвезин мынча-га дээр кайгаар мен. Өөвүске ийи кырган-авам, чүү кончуг төнмес-батпас чүве ийик, та кайыын төктүп кээп турар чүве ийик, узун кышты өттүр тоол ыдып кээр. Артында шупту чаа болур. Ээлчежип алгаш тоолдаарлар: бирээзи бир кежээ, өскези дараазында кежээ.

Тоолдап эгелээр мурнунда кайызы-даа баштай мынчаар чугааланып алыр:

«Тоол ээлери эжик бажында сыңмарлажып алган, ам кайывысты ыдар эвес дээш, манап олурупканнар боор. Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда, те мыйызы дээрге шаштыгып, теве кудуруу черге дөжелип, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп чоруур шагда чүвең иргин...»

«Тоол ээлери» дээрге, амгы шагныы-биле алырга, тоолдуң маадырлары-дыр.

Ынчан «сыңмарлажып» деп чаңгыс сөстү адаптарга-ла, караамга Даш-Хүрең аттыг Танаа-Херел, Бора-Шокар аттыг Боралдай, Бокту-Кириш биле Бора-Шээлей алышкылар, чүүл-бүрү уран-мерген Өскүс-оолдар, Багай-оолдар, Ак-Сагыш, Кара-Сагыш, элдеп-эзин Саасканактар, Койгунактар караамга көстүп келир. Дүжүмде олар эжик бажында иткилеш-кен: «Мени, мени тоолдаңар» – деп дилээн олурарлар.

Монгуш Кенин-Лопсан

Аякта сүт

Кырган-авам өөнден ырап чоруур апарган мен. Шокар-үжүк деп чугаа нептерей берген. Мени кызыл-булуңче чорудар диген. Адам-ием идик-хевимни болгаш ижер-чииримни хынамчалыг белеткепкен. Аалдан үнер апарган мен. Ачамның дуңмазы шевер Дамбаа шанактыг аъдын өг чанынга тургузупкан. Шанактап каан Барба-Сарыг бус тынып туру. Ачам мени шанакка олуртупкан.

– Орууң ак болзун! – деп, кырган-авам ал-гыш-йөрээлин салып, дазыл аякта сүдүн артыш салбаа-биле чажып туруп калган. Шанактыг аът Кажаалыг аксында кыштагдан кылыйтыпкан. Ол кыжын кырган-авамның чүнүң ужундан ак сүт чажып, мени ырак чердиве аъткарып турганын билбес турган мен. Сөөлзүредир чүвениң ужурун билип каан мен. Ак сүт болза малчын кижилерниң эки сагыжын, изиг күзелин болгаш ыдыктыг йөрээлин илередип турар эрте бурун шагның ёзулалы болган. Ак сеткилдиг кижи дээрге тулган эки кижини ынча дээр. Ак баштыг кырган дээрге эң улуг назылыг болгаш эң хүндүлүг кижини ынча дээр. Ак орук дээрге эң-не узун болгаш кежиктиг орукту ынча дээр чүве болган.

Аңчы адам ак харда болгаш кара черде баскан аңнарның, малдарның база кижилерниң истерин көргеш, оларның назы-харын, каң-кадыын, аарыг-аржыын чазыг чокка чугаалаар чораан. Ак саазынга кожамыктарны карандаштап бижиптер апарганым дээрге, ак сүт чажып тургаш, алгыш-йөрээл салган кырган-авамның ачы-буяны деп бодаар мен.

Кырган-авам чугаалары үжүк-бижиктиг кижи болу бээримге кончуг дузалаан.

Эдуард Донгак

Тоолзуг оран

Май-оол Туматтың төрээн суурунуң ады Кулузун-Шынаазы. Ону чүге ынчаар адаан деп?! Черле ындыг ышкажык: черлер аттарын туружунуң, үнүш-дүжүдүнүң аайы-биле адап каан болгулаар.

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

Кулузун-Шынаазын баштай көрген кижи чоогунда саглаңайндыр үнүп чыдар арга-арыг чок, ымыраалыг шынаада кыдыг суур дээр. А херек кырында Кулузун-Шынаазы тулган чараш, чараш боорда, турар чери ховар дээн байлак оран. Суурнуң кедек талазынче кайгаптар сен: Таңды-Уула сынындан эдектелдир бадып келген сүүр-сүүр баштыг бедик даглар шынааны артыы талазындан кажаалап алган.

Кулузун-Шынаазы чазын мырыңай дүвүренчиг болу бээр. Баштай келген кижи чанарын уттуптар. Тулаа шыгы турлаглыг карадуруялар өөр-өөр болуп алгаш, эрте чазын аяс дээринге ужуп келгеш, «Туру-урук! Туру-урук!» деп алгыржырлар. Төрээн черин сагынганын часкарып мендилежирлери ол-дур. Оларның-биле чаржалаштыр өдүрек, кас хөлчүктер сыңмас кылдыр хонуптарлар. Ырактан көөрге, терек чөвүрээзи сугну көзүлбес кылдыр дуй чыдып алган дег апаар.

Хар эривейн чыдырда-ла, алдын-сарала аңгырлар бир дугаарында часты медээлеп келирлер. Удаваанда ак, бора кастар дистинчипкеш, хөлчүк, тулааларны дуй олургулаптар. Үр-даа болбас: та чеже хевирниң чүвези ыйнаан, Кулузун-Шынаазынга суг куштарының алгызындан тускай аялга ыдып турганы дег апаар.

Бо черниң кулузунун өрт чивээн, кижи кеспээн. Ынчангаш суг куштары кандыг-даа дүвүрээзин чокка маңаа уяларын тудуп, оолдарын өстүрүп турарлар. Суг кужунуң өзүп-мандыырынга чаглак болуп чыдар кулузуннар-дыр. Ынчангаш-ла боор оң, бо черни чүгле шынаа дивес, Кулузуннуг-Шынаа дээни уткалыг.

Баг, аргамчы эттээри. Кештен, хөмден дилип каан баг аймаан далгывас. Ол далгыгның аразынга таарышпас, бичии. Ынчангаш дилген баг, дадаазын аймаан хол-биле ууштап, эттээр. Баштай ыяш докпак-биле соктап тургаш, элээн чымчадып алыр. Чымчай берген соонда, хол-биле ууштаар. Аргамчы. Баг, дадаазын дээн чергелиг оонак хөм аймаан эттетингир, эдилели эки, өл сугга өде бербес болзун дээш, дустуг сарыг-сугга идээзин хандыр суп, белеткеп алыр.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Салчак А.К. Тыва дыл эртеминге күрүне шылгалдазынга өөреникчилерни белеткээри. №3, 2026, 49–54 ар.

Марьятта Сергеевна ОНДАР,
Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурунуң 1 дугаар ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы

ОЙТУЛААШТАП ОЙНААЛЫҢАР

Шиижиткен көргүзүг

Бирги көргүзүг:

Өг иштинде аныяк уруг өпей ырын ырлап турар, а ооң 2 дуңмазы ойнаар-кыстарын хепкербишаан, ойнап олурарлар.

У г б а з ы : Өпей-өпей оой,
Өпейлээним оой,
Өрү көр даан оой,
Айның чырыын ээй.

Дуңмаларым, Чинчиваа угбаңар хой дозуп чоруур болгай, кайда чоруур-дур, барып көрүңерем. Ол чоруй дуңмаларыңарны көгүдүп чорааш, эккелиңер, кежээкейлер.

Дуңмалары көгүдүглеп чорааш, сценадан үне бээрлер.

Б и р г и у р у г : Теп-теп тевенек
Теве саар идиктиг.

И й и г и у р у г : Бөөп-бөөп бөпүйлең
Бөпүй-бөпүй бурунгаар.
Бирээ, ийи, үш!

Ийиги көргүзүг:

Чинчиваа тыва улустуң «Кадарарда хоюм чараш» деп ырызын ырлавышаан, хоюн кадарып чоруур.

Ч и н ч и в а а : Кадарарда хоюм чараш,
Харап көөрде тейим бедик.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттеп сургаар авам эки.

Акышкылар Чечен-оол биле Чудукмаа хоюн кадарып, үлегер домактажып чоруурлар.

Ч е ч е н - о о л : Ажылдан дескен түрегге дүжер,
Билигден дескен чазыгга дүжер чоор, дуңмам.

Ч у д у к м а а : Шын-шын, акым,
Эртем чокта,
Эртен база дүн.

Ч е ч е н - о о л : Шын – күштүг,
Шынар – ачылыг.

Ч у д у к м а а :
Доңгуруктан даңгырак бижыг,
Тоолайдан таалай чүгүрүк.

Ол үеде Чинчиваа хоюн кадарып чоруур. Чечен-оол хенертен хой кадарчызын эскерип кааш, бараадап, оон дуңмазындан айтырар:

Ч е ч е н - о о л : Дөө аалдың хоюн кым дозуп чорууру ол, дуңмам?

Ч у д у к м а а : Ховалыгларның улуг уруу Чинчиваа ышкажыл, акый.

Ч е ч е н - о о л : Адыр, дуңмам, хоюнус бажын дозуп чор шүве, кежээкейим, мен дораан кээр мен.

Чечен-оол Чинчивааның чанынга чедип келир. Чинчиваа муңгак ырлап орар.

Ч и н ч и в а а : Бора-Дайым чеми чогу
Борзаң дашта болду-ла бе?
Борбак карам келбестээни
Бодумайда болду-ла бе?

Чечен-оол Чинчивааның чанынга чедип келгеш, артындан белиңнедиптер. Чинчиваа Чечен-оолду көрүп кааш, өөрүп чугаалаар:

Ч и н ч и в а а : Оой, Чечен, чедип келдиң бе, эжим, сени сакты бердим.

Ч е ч е н - о о л : Ийе, эжим, чедип келдим.

Ч и н ч и в а а : Чечен, кады ырлажып чораан кожаңнарывыс ырлажыптаалам, эжим.

Ийилээ кожаңнап эгелээрлер:

Какпас кылдыр, деспес кылдыр, деспес кылдыр
Дагаладып алган аъдым, алган аъдым.
Кагбазын дээш, утпазын дээш, утпазын дээш,
Даңгыраглап алган эжим, алган эжим.

Ч е ч е н - о о л *чаасқаан ырлаар*:

Он-на бештиң айдыңында
Ойтулаашка келир сен бе?
Оолдуң, кыстың ынакшылын
Ойнай-сылдай ырлажыыл бе?

Чинчивааның боошкунун ушта тыртып алгаш, чугааланмышаан чоруптар.

Ч и н ч и в а а : Боошкунум!

Ч е ч е н - о о л : Бо дүне ойтулаашка келгеш ап алыр сен, Чинчиваа!

Ондар М.С. Ойтулааштап ойнаалыңар. №3, 2026, 55–57 ар.

Үшкү көргүзүг:

Үстүү аалдың үш уруу кожамыктавышаан, сценаже үнүп келирлер:

Чеди хылдыг гитараны
Четче ойнап шыдаар сен бе?
Чечен-мерген ургларга
Чедир ырлап шыдаар сен бе?

Алдыы аалдың уруглары эштерин манагзынып, чечен сөске, тывызыкка чижип тураралр.

Бирги уруг: Эштеривис чыглып турда, тывызыкка, чечен сөске чижип каалыңарам, уруглар!

Эштери: Че, кыстар!

Бирги уруг: Бир деп чүл?

Ийиги уруг: Бир көргенин уттур бе.

Үшкү уруг: Ийи деп чүл?

Ийиги уруг: Ийи холдап тутса, салыр бе.

Бирги уруг: Үш деп чүл?

Ийиги уруг: Үш даванын киженнээн аът баалык ашпас бе.

Үшкү уруг: Дөрт деп чүл?

Ийиги уруг: Дөрт ыяштан эзер чазап албас бе.

Үшкү уруг: Беш деп чүл?

Ийиги уруг: Беш мегелиг, алды аргалыг болбас бе.

Бирги уруг: Алды деп чүл?

Ийиги уруг: Алды чүзүн малдыг кижи кара шай ижер бе.

Бирги уруг: Чеди деп чүл?

Ийиги уруг: Чеди-Хаан эжик бажынга орда, даң атпас бе.

Үшкү уруг: Сес деп чүл?

Ийиги уруг: Сес айда тараа бышпас бе.

Бирги уруг: Тос деп чүл?

Ийиги уруг: Тос оолдуг кижи тодуг-догаа орбас бе.

Үшкү уруг: Он деп чүл?

Ийиги уруг: Он кыстыг кижи орбак-самдар чоруур бе.

Бирги уруг: Чечен сөс-даа ындыг-ладыр, тывызыкка чижип каалыңарам! Тывызыым дытта, тоолум дошта. Чүү-дүр ол, кыстар?

Үшкү уруг: Ону кым билбес боор, балык биле дииң-не-дир.

Ийиги уруг: Ынчаарга мен силерни тулдур салыптайн. Ооругда ырын ырлаан орлан кыс бар, кым-дыр ол чээ?

Үшкү уруг: Ортун кара эжи-ле ыйнаан.

Ийиги уруг: Оолдуң, кыстың чүрээн туткан омакшыл бар, ол чүү ирги?

Бирги уруг:
Ынакшыл-дыр, ынакшыл аан.

Ийиги уруг: Ынакшылды шыгжап чоруур ынаныштыг ботта кезек, ол чүү ирги?

Үшкү уруг: Тиккиледир сога-ла бээр,
Дидим чүрээм бо-ла болгай.

Ийиги уруг: Ынак эжиң ажыт кирзе,
Ыглай бээр бир кезек-ле бар, ол чүү ирги?

Бирги уруг: Ийи суглуг карактар-дыр, кырым сынар.

Ийиги уруг: Он-на бештиң айдыңында оолдуң, кыстың оюнун ойнаан, ол чүү-дүр, кыстар?

Эштери: Ойтулааш-тыр! Ойтулааш!

Ийиги уруг: Ойтулаштаан болзувусса, адыр, кыстар, үстүү аалдың оолдар, кыстары шапкылажып кел чорлар.

Эштери: Экизиин! Экизиин!

«Челер-ой» аялгазында оолдар, кыстар танцылап чедип келир.

Үстүү, алдыы аалдарның оолдары, кыстары чыглып келгеш, бөкперлежип, сүмележи бээрлер. Ойтулааш-даа эгелээр. Аныяктар оолдар, кыстар кылдыр туруп алгаш, кожаңнажып эгелээр.

Оолдар:
Он-на бештиң айдыңында, айдыңында
Ойнап-хөглеп алыылыңар, алыылыңар.
Ортулуктуң көгүн-шыгын, көгүн-шыгын
Олбук кылып алыылыңар, алыылыңар.
Уруглар:
Айдың чаазы айдың дүне
Алаак-шыкка ойнаалыңар, ойнаалыңар.
Он-на бештиң айдыңында, айдыңында
Ойнап-хөглеп алыылыңар, алыылыңар.
Оолдар:
Чүген-суглууң кыңгырадыр, кыңгырадыр
Чүнү дайнап тур сен, кулун, тур сен, кулун?
Чүлдү-чүрек шимиредир, шимиредир
Чүнү бодап тур сен, уруг, тур сен, уруг?
Уруглар:
Оор Хемчиим, ээр Хемчиим
Олбук-дөжээм болу берди.
Ортун кара эжикейим
Оттуг чүрээм болу берди.
Чечен-оол:
Ол-ла чарык, бо-ла чарык, бо-ла чарык
Ийи чурттуг болурум кай, болурум кай
Алдыы аалдан, үстүү аалдан, үстүү аалдан
Чаңгыс эштиг болурум кай.

Ондар М.С. Ойтулааштап ойнаалыңар. №3, 2026, 55–57 ар.

Б е л е к м а а :
Эзер эъдиң манавас мен,
Эртер оруум орайтай бээр.
Эштиг сени манавас мен,
Эвээш назын эрте-ле бээр.

Чаглыг эъдиң манавас мен,
Чанар оруум орайтай бээр.
Чаштыг сени манавас мен,
Чалыы назын эрте-ле бээр.
О о л д а р :
Чүү-даа чүвээ хөңнүм чогул,
Чүге мынчап барганым ол?
Чүрээмейниң дүлгээзини
Чүрээм үглеп, бүргей берген.

У р у г л а р :
Кашпал орук белдиринге, белдиринге
Тая баспас аъттыг болза, аъттыг болза.
Хамык оолдар аразындан, аразындан
Хая көрбес эштиг болза, эштиг болза.
О о л д а р :
Эзер шывыы ажа берзе, ажа берзе,
Эжиндирип кеже бээр мен, кеже бээр мен.
Эжим уруг ынаар болза, ынаар болза
Эдертипкеш кеже бээр мен, кеже бээр мен.
Чечен-оол алгырып чугаалаар:
Ч е ч е н - о о л : Оой, аныяктар, даң атты-ла, чанаалыңарам!

Аныяктар аъттарга ушкажыпкаш, танцылап үне бээрлер.

Аптара чазаары. Аптара чазаарынга пөш, чойган, шиви дээн чижектиг чымчак ыяштар шилип алыр.

Аптара, шургуулда арыннарын будууру. Шаанда, амгы үеде дег, янзы-бүрү өңнүг будуктар турбаан. Ону чүгле кыдат, орус садыгжылардан улуг өртек-биле мал-маганын тудуп берип тургаш, орнап-солуп алыр турган. Ынчалза-даа тывалар оран-чуртунуң казымал, боду бүткен байлаан ажыглап, даглардан хүрең, кызыл, чидиг кызыл өңнүг шивит деп адаар будук-довуракты казып алгаш, аптараларын, эзер баштарын, эжик-хараачаны, ынааларны будуп ап чораан. Дыттың кызыл чөвүрээзи-биле кажыктарны, үлгүүргени, эжиктерни, а инек-хараганның сап-сарыг карты-биле база дыка хөй эдилелдерни будуп ап чораан.

Шургуулда. Шургуулданың аптарадан ылгалы мурнундан ажыдар ийи өрээлдиг хааржактарлыг болур.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Ондар М.С. Ойтулааштап ойнаалыңар. №3, 2026, 55–57 ар.

Ольга Кара-ооловна ДОСПАН,
Өвүр кожууннуң Чаа-Суур школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы

ФЕОДАЛДЫГ ТЫВАГА ТОС ЭРИИ-ШААЖЫ
(класс шагы)

Сорулгазы: Феодалдыг Тывага кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кеземче хоойлуларын өөреникчилерге таныштырары, амгы үениң хоойлу-дүрүмнер-биле деңнешаан, ургларны төлептиг аажы-чаңга кижизидип, дыл-домаан сайзырадыры

Дерилгези: компьютер, слайдылар, тос эрии-шаажының чуруктары, үлегер домактар, Кызыл-Эник Кудажының «Ыы» деп детектив ному, Артур Конан-Дойл биле Агата Кристиниң номнары

Словарь-биле ажыл:

Эрии-шаажы – пытка

Кеземче, яла, шиитке л – наказание

Шаажылал – казнь

Чорудуу:

I. Организастыг кезээ: Экии, уруглар!

Кайы-даа күрүне эрге-хоойлулуг. Ол бистиң амыдыралывысты чурумчудуп турар. Амгы үеде Россияның хоойлузу ёзугаар кем-херек үүлгеткен хамаатыларны шиидерде, оларның хосталгазын казып азы торгаап турар. Чижээлээрге, оор херек кылган кижиниң хосталгазын 5–6 чылга казыыр, чок болза хөй акша-төгерикке торгаар. Кижиниң амытынынга четкен болза, херектиң аар-чиигин барымдаалап, 6-дан 20 чыл чедир хосталгазын казып шиидер. А бир эвес херээ аар болза, ону бүгү назынында хоругдаар. Шаанда бистиң өгбелеривис Кыдаттың, Моолдуң болгаш тус черниң дүжүметтериниң үш дакпыр дарлалының адаанга чурттап чорда, кем-херек үүлгеткеннерни шиидери-биле тос эрии-шаажыны ажыглаар турган. Эрге-чагырганың аар-берге дарлалынга удур чоннуң эрес-дидим оолдары тулчуп үнген-не болгай.

Төөгүнүң арыннарынче көрнүп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге, эрге-дужаалдар аттарынга хамаарыштыр эрги Тыванын амыдыралы-биле холбашкан билзе чогуур ажыктыг чүүлдер-биле танышар бис. Клазывыста силерден аңгыда ада-иелер болгаш башкылар олуржуп келген. Идепкейлиг ажылдаарыңарны күзедим.

Кичээлдиң кыйгызы:

«Эки кижи болурунуң
Эжии, оруу кайда чүвел?»

II. Киирилде кезээ.

– Эрии-шаажы деп чүл, кым тайылбырлаптарыл?

– Эриидээри, кеземче көргүзери дээн уткалыг.

– Шын-дыр, уруглар. Эрии-шаажы деп сөс – эриидээри, шаажылаары дээн утканы илередип турар. Кем-херек үүлгеткен кижиге шаанда база-ла кеземче, яла азы шиитке лди көргүзер турган, орус дылда «наказание» дээр.

– Кем-херек үүлгедикчизи дээрге кандыг кижил?

– Багай чүүлдер кылган кижи.

– Шын-дыр. Ынчангаш кандыг-бир кем-херек үүлгеткен кижи ыяап-ла кеземчени ап, шиитирер апаар. Ынчангаш шаандагы Тывага эрии-шаажыны кем-херек үүлгедикчизинге канчаар көргүзүп турганы-биле танышар бис.

III. Кол кезээ. *(Эрии-шаажының хевирлерин таныштырып, чуруктарын слайдылардан көргүзер).* Феодалдыг Тывага эрии-шаажы дугайында чүү деп чогаал барыл, сактып көрээлиңерем?

– Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалында «Шаагай» деп эгеде бижээн.

– Шын-дыр, уруглар.

– «Шаагай» деп эгеде эриидедип турар маадырлар кымнарыл?

– Авазы Тас-Баштыг болгаш ооң уруу Албанчы.

Доспан О. К. Феодалдыг Тывага тос эрии-шаажы. №3, 2026, 58–60 ар.

– Шын-дыр, чогаалды утпааныңар кончуг эки-дир.

– Бо чогаалда шаажылалдың кандыг хевиринге авашкылар таваржып турар?

– Чаагынче шаагайтадып турарлар.

– Шаагайтаары – эрии-шаажының бир хевири. Авашкылар Узун-Чоодур деп байның тараазын оорлаан деп шамнаткаш, актыг черге эрии-шаажыга таваржыр.

Цин империязының манчы-кыдат дарлалының үезинде мал-маган, эт-сеп оорлаар, дүржок, кем-херек үүлгедир кижилерни 9 эрии-шаажы-биле шиидип турган.

Шииткел үезинде 9 эрииниң кайызы-биле шаажылаарын шиитккекчилер шиитпирлээр, кем-херек үүлгеткен кижилерниң чизе-даңзызын кылыр чурумнуг турган. Ынчангаш 9 эрииниң кандыызынга таварышканын чизе-даңзыдан көрүп алыр. Шиитккекчилер кем-херек үүлгедикчилерин эриидээр тускай кижилерлиг турган. Олар таныш-көрүш барымдаалавас. Чүге дизе күүседикчилерни шиитккекчилер туда көрүп олурарлар. Бир эвес таныш-көрүш тыртыжып, кымчылаашкын дээн ышкаш хевирлерни аяар кагар болза, ол кижиниң бодун ол-ла ялага шиидер чурумнуг турган.

Эрии-шаажының тос хевирин көрээлиңер:

1. Дөңгүлээри. Ол ийи хевирлиг болур: бирээзи дөрт-булуңчук хевирлиг, өскези хомут хевирлиг. Ону кижиниң моюнундан уштунмас кылдыр суп, тыва шооча-биле шоочалааш, чуктап таңма базар. Дөңгүнү 2–3 айдан 1 чыл чедир кедириптер турган.

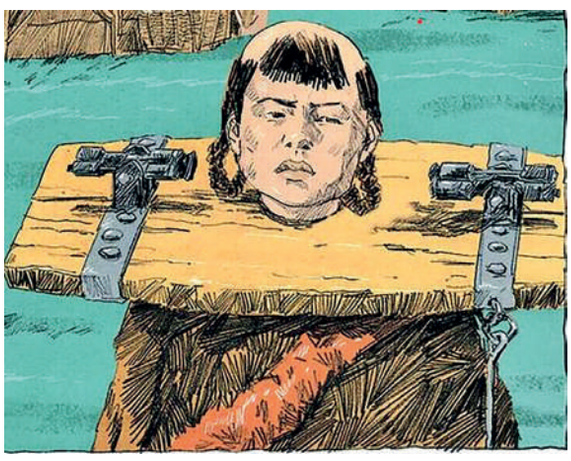

2. Сай дажынга олуртуру. Кижи олуруптар хире борбак сай дажын отка изиткеш, 5 судал каккыже чедир олуртур. Сайның изии холду, салааны чиптер хире болур. Олуртур мурнунда херек үүлгеткен кижиниң чүвүрүн дорзуктап алыр.

3. Кымчылаары. Кымчы өрүглүг болур. Херек үүлгедикчизин чеже катап кымчылаарын шиитккекчилер дугуржур. Эң эвээш дизе 25 катап кагар, чамдыкта 100 чедир кымчылаар.

4. Ыштаары. Бо эрии-шаажыны өрегезин дуй тыртып каан өгнүң хараачазынга доора ыяш баглааш, кижини куду баштандыр аскаш, чадагай ожукка аът азы инек өдээн бурулады кыпсыптар. Бо эрии-шаажылалды шай хайындырым үе иштинде кылыр.

5. Шаагай. 10-дан 50 чедир шаагайтаар. Бир талакы чаагын 25 катап, өскезин 25 катап шаагаайтаар.

6. Соодары. Соодар кижини 7, 14, 25 хонуктарда чем чиртпейн соодар. Суг безин ижиртпес болур. Соодугда кижини хаалгачылар ээлчежип, таңныылдаар, кадарар. Өгден үндүрер, киирери база үелиг болур.

7. Саактаары, сапсылгалаары, кыстырары. Мындыг хевирлиг үш янзы адап турган бо ялага таварышкан кижини олуртуп азы чыттырып алгаш кылыр. Ооң үези кижиниң судалының он катап согарынга дең болур. Саактаары – кижиниң ийи дөңмээн азы чодаларын чиңге чудуктар-биле кыстырары. Сапсылгалаары – хөм баглардан болгаш ыяштан кылган тускай херексел-биле салааларын кыстырары.

Доспан О. К. Феодалдыг Тывага тос эрии-шаажы. №3, 2026, 58–60 ар.

8. Карактарже доорап каан хыл урары. Ийи холун ийи өргенге шарааш, ийи будун кожа баглааш, бир өргенге шарып каар. Быжыглап, баглаан кижиниң карактарын ажыда иткеш, ийи карааңче аът кудуруунуң хылын долдур уруптар.

9. Кулузун кагары. 10 салааларның дыргактарының адааңче сүвүрүп каан кулузунну ыяш маска-биле киир кагар. Ооң үези шай хайындырым хире болур. Кулузунну ызырар кыскаш-биле ушта согар.

Тыванының кожууннарынга шаандагы үедекем-херек үүлгедир чоруктардан чүгле оорлаашкын турган. Кижи амы-тынын үзер, үптээшкин, күчүлээшкин деп үүлгедиглер кажан-даа турбаан. Ындыг турбуже, актыг кижилер база эрии-шаажыга таваржып турган. Чижээлээрге, 1883–1885 чылдарда чоннуң эрес-дидим оолдары – 60 маадырлар – манчы-кыдаттарның болгаш тус черниң дүжүметтериниң дарлалынга удур тура халышкаш, аар-берге аштырыышкынга таваржып, эрии-шаажыга онаашкан. Саактадып, сапсылгаладып турган кижилерниң хол-буду чок азы салаалары ээр-дагыр кылдыр артып каар. Карааңче хыл урдуруп турганнар согур болуп артып турган. Бо тос эриниң кандыызын чиик дээр боор, кончуг берге ялалаашкыннар болур.

Тывага болуп турган каржы-дошкун шиитке-лдерниң хевирлери-биле силерни таныштырдым, уруглар.

IV. Үлегер домактар-биле ажыл *(утказын чугаалаар).*

Кодан мал – кокпалыг,
Хоор чон хоойлулуг.
Аныяк мен дээш айтыышкын манава,
Хостуг мен дээш хоойлу хажытпа.
Хоойлу билбес хол чедер.

V. Кем-херек үүлгедиглериниң хевирлери:

1. Дүржоктаныышкын (хулиганство)
2. Оор чорук (кража)
3. Өлүрүүшкүн (убийство)
4. Үптелге, дээрбедел (грабёж)
5. Хоп, нүгүл (клевета)

Түңнел: Клазывыс шагында төөгүнүң кадыг-берге арыннарының дугайын билип алдывыс. Бөгүнгү кичээливис силерге шын орукче айтыкчы, өөредиг, сагындырыг, кичээндириг болзун.

Литература:

1. Тока С.К. Слово арата: Роман-трилогия / Авт. Пер. С тув. – М.: «Современник», 1982. – с. 381.

2. Свод Конституций Тувы // Собрание Конституцией Тувы. – Абакан: ООО «ИПП «Журналист», 2022. – с. 400.

3. Ыы: тоожу, – Кызыл: ТывНҮЧ, 1999. – 142 ар.

4. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М., ООО «ИТИ Технологии», 2008, – с. 944.

Алдынай Эрес-ооловна САТ,
Кызыл хоорайның 9 дугаар гимназиязының эге класс башкызы

В ДЕП ҮН БОЛГАШ *В, в* ДЕП ҮЖҮКТЕР

Кичээлдиң хевири: чаа билиг шиңгээдириниң кичээли

Сорулгазы: уругларга ***В*** деп үн болгаш ***В, в*** деп үжүктү таныштырар.

Сорулганы боттандырар аргалар:

Өөредиглиг: в деп үннү уругларга шын ададып, ***В, в*** деп үжүктү бижидип өөредир.

Сайзырадыглыг: уругларның сөс курлавырын байыдар; аас болгаш бижимел чугаазын, угаангыр, сагынгыр чоруун сайзырадыр.

Кижизидилгелиг: кичээлде найыралдыг, бот-тускайлаң болгаш эжи-биле ажылдап билир кылдыр өөредир; уругларны дириг амытаннарга ынак болурунга кижизидер.

Чедип алыр түңнелдер:

Уруглар ***В*** деп үннү танып, билип, ***В, в*** деп үжүктерни шын каллиграфия ёзугаар бижип өөренип алыр; сөстерниң иштинден ***В*** деп үжүктүң кайда турарын тодарадып билип алыр.

Кичээлдиң дерилгези: Өөредилге программазы, өөредилге ному, арын 63, үжүглелдиң бижилгези, дириг амытаннар болгаш шивижигеш чуруктары, көргүзүг материалдары (презентация), саазындан кылган шивини каастаар ойнаарактар.

Кичээлдиң чорудуу

Организастыг кезээ:

Хөглүг коңга эдипти,
«Хөглүгбейлер» кирип келди.
Манаанывыс кичээливис –
Үжүглеливис эгелээлиңер!

Бөгүнгү хүнүвүстүң чырык, чылыг, онза деп чүвезин. Бистиң кичээливиске база хүнчүгеш дузалап, булуттар аразындан бакылап, оруувуска таварышкан шаптараазын, бергелерни чиик шиитпирлеп алырывысты күзеп турар-дыр.

Бот-башкарылганың ажыл-чорудулгазы. Өөредилгеге чүткүл оттурары.

– Удавас чүү деп байырлал болур ийик, уруг-лар? Чаа чылга канчаар белеткенир бис? Бажыңнарынга чүнү каастаарыл?

Билигни шилилгелиг тургузары (актуализация знаний).

Бөгүн бистиң кичээливис оюн хевиринге болур, уруглар! Кичээливисте аалчылар келген. Ол дээрге дириг амытаннар-дыр. Чаа чылдың байырлалынга шивини каастаар бис. Дириг амытаннар биске даалгалар, онаалгалар кылдырар. Шупту бот-боттарывыска дузалажып, дириг амытаннарның берген онаалгаларын эки күүседип, чазыг чок, демниг, найыралдыг ажылдаар бис. Шивижигешти каастажып бээр силер бе, уруглар?

1. «Адыгжыгаштың онаалгазы».

Бердинген сөстерни номчуур.

Уруг	дагаа
даг	сырга
адыг	чадыг

– Номчаан сөстеривисте эрткен кичээлде өөренген үнүвүстү тывыңар.

– Эр хейлер, даалганы ыяк күүседиптиңер!

Оюн **«Артык чурукту тып».**

2. «Паржыгашка дузалажыңар»

А) Предметтиг чуруктар

Шиви

Адыг

Пар

Чуруктарны деңнеп көрүңер. Артык чурукту тывыңар. Чүге артык деп бодап тур силер? Шынзыдып көрүңерем. Шиви деп сөсте

*Сат А.Э. **В** деп үн болгаш **В, в** деп үжүктер. №3, 2026, 61–62 ар.*

каш слог барыл? Шиви деп сөстүң 1-ги слогун адаптыңарам.

2-ги слогтуң эгезинде чүү деп үн дыңналып турар-дыр? Кайы слогта өөренмээн үнүңер бардыр?

Кичээлдиң сорулгазы-биле таныштырар.

Б) Чаа үн-биле таныжары.

– ***В*** деп үннү шын адап өөренип алыылыңар. Чаа үннүң үжүүн адап өөрениилиңер. ***В*** – ажык эвес үн. Бөгүн чүү деп үн-биле таныжар-дыр бис?

В) ***В, в*** деп үжүктер-биле таныштырар.

Тыва дылда сөстерниң эгезинге болгаш сөөлүнге турбас. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстерге ажыглап турар бис.

Кичээливис темазын кым тода билип каан эвес, көрээлиңерем. Үннерни канчаар бис? Олар чүге ажыктыгыл? Эр хейлер! Паржыгаштың онаалгазын кончуг эки күүсеттиңер.

Чаа билиглерни ажыдары:

3. «Коданчыгаштарның онаалгазы»

Чаа өөренген үн кирген слогтарны номчуп өөренир даалга берген.

Көжеге артынче үжүктер чаштына бергендир. Слогтарны, сөстерни номчуп өөренир бис.

Слогтарны номчуп өөредир.

Ва-во-ву-ви – вы-во-ву

Сөстерни номчудар.

Ава, авам, шивээ, шывыг.

Словарь-биле ажыл. Сөстерниң чуруун көргеш, утказын тайылбырлаар.

– Дыка чараш, шын номчудуңар, уруглар. Эр хейлер!

Бичии ***в*** деп үжүктү баштай агаарга, оон кыдыраашка бижидер. Бөлүк-биле ажылдаары.

Түңнел. Бот-үнелел.

– Кичээл солун болду бе? Чүнү билип алдыңар?

«Кичээлге чаңгыс-даа айтырыгга торулбайн ажылдадым, чаа теманы ыяк билип алдым» дээр өөрениктчи шивижигештi кызыл өңнүг ойнаарак-биле каастаар.

«Кичээлге арай оожум ажылдадым, келир кичээлде эки ажылдаар мен» деп бодап турар өөрениктчи шиживижештi көк өңнүг ойнаарак-биле каастаар.

«Ам дараазында кичээлге эки ажылдаар мен, чүнү-даа билип албадым» деп бодап орар өөрениктчи шивижигешке куу өңнүг ойнаарактары азар.

Бо аалдап келген «дириг амытаннарның» даалгаларын күүседип тургаш, шивижигежин каастажып бердиңер, уруглар. Силерниң шимеп берген шивижииңерге олар «ойнап, самнаар бис» деп амырап турлар.

– Эр хейлер! Салган сорулгавыс чедип алдывыс.

Бажыңга онаалга. Ажылчын кыдыраашта бичии ***в*** деп үжүктүң арынын төндүр бижип алыр.

Сат А.Э. ***В*** *деп үн болгаш* ***В, в*** *деп үжүктер. №3, 2026, 61–62 ар.*

Дан-Хая Сергеевна МОНГУШ,
Бай-Тайга кожууннуң Хемчик суурунуң ортумак школазының эге класстар башкызы

Ң ДЕП ҮН БОЛГАШ *Ң* ДЕП ҮЖҮК

Кичээлдиң хевири: чаа билиг шиңгээдириниң кичээли

Сорулгазы: уругларга ***ң*** деп үн, ***ң*** деп үжүктү таныштырар.

Сорулганы боттандырар аргалар:

Өөредиглиг: ***ң*** деп үн, ***ң*** деп үжүктү шын ададып, слогтарга, сөстерге киирип тургаш номчудуп, бижидип өөредир.

Сайзырадыглыг: уругларның словарь курлавырын байыдар, чугаазын сайзырадыр, сонуургалын бедидер.

Кижизидилгелиг: уругларны дириг амытаннарга ынак болурунга кижизидер.

Планнаттынган түңнелдер:

Уруглар ***ң*** деп үжүктү танып, ооң үжүүн билип алыр; ***ң*** үжүктү шын каллиграфия ёзугаар бижип өөренип алыр; ***ң*** тыва дылда сөстерниң эгезинге турбас деп билип алыр.

Кичээлдиң дерилгези:

Өөредилге ному, арын 76, үжүглелдиң бижилгези арын 14, чуруктар, карточкалар, көргүзүг материалдары *(презентация)*

Кичээлдиң өске эртемнер-биле харылзаазы: орус дыл, долгандыр турар хүрээлел-биле

Кичээлдиң чорудуу:

I. Организастыг кезээ

– Ынак чылыг бажыңныг мен –
Ыяш дыттың коңгулу ол.
Тодуг, чаагай чемиштиг мен –
Тоорук болгаш чочагай ол. *(дииң)*

– Дииңниң чурттаар оран-савазын чүү дээрил? *(коңгул)*

– Дииңниң төлүн чүү деп адаарыл? *(диинчигеш)*

– Дииң дээрге чүл ол? *(аң)*

II. Катаптаашкын *(эжеш ажыл)*

Бо адаан сөстеривисте чүзү дөмей-дир, уруглар? Чүү деп өөренмээн үжүүвүс барыл? *(ң)*

– Эр хейлер!

III. Чаа теманың тайылбыры

– Чүнү өөренириви сти кым билип каапты?

– Кичээлдиң темазын кым тода чугаалап бээрил?

Ң деп үннүң үжүү-биле танышар бис.

– Бо кичээлде чүнү билип алыр бис?

Ң деп үн, ***ң*** деп үжүк-биле танышып алыр бис, ***ң*** кирген сөстерни шын адап өөренир, слогтарга, сөстерге киирип тургаш номчуп, ***ң*** деп үжүктү бижип өөренип алыр бис.

Кичээлдиң темазын билип алыр дизе, чүнү сагыыр ужурлуг бис?

(Кичээнгейлиг болур…)

Ң деп үннү адап көрээлиңерем.

– Кандыг үн-дүр? *(тодарадыр)*

Ң – ажык эвес үн, адап турувуста, дылдың соо аасты дуглаптарга, өкпеден үнген хей (агаар) думчук таварты үнер.

– Ажык эвес, ыыткыр үн. ***Ң*** – тыва дылда бар. ***Ң*** деп үжүктү сөс эгезинге биживес. Тыва дылдың 3 онзагай үжүктери ***ө, ң, ү*** үжүктерге Кызылда Алдан-Маадыр аттыг национал музей чанында тураскаалды 2015 чылда тургузуп каан. Ооң бедии 1,5 метр.

– Ам ***ң*** деп үннү адавышаан, ажык үннер-биле тудуштур адаңарам.

а		***и***		***е***		
о	***ң***	***ө***	***ң***	***ы***		***ң***
у		***ү***				

Уругларның боттарынга ***ң*** кирген сөстерни тыптырар.

– Уруглар, чүнү эскердинер? ***Ң*** деп үннүң үжүүнүң туружун тып көрүңерем? – Эр-хейлер! ***Ң*** сөстерниң эгезинге биживес.

Сула шимчээшкин

(Чаптанчыг мээң дииңчигежим…)

IV. Ном-биле ажыл.

1) Слогтар номчулгазы

2) Сөстер номчулгазы

Монгуш Д. С. ***Ң*** *деп үн болгаш* ***ң*** *деп үжүк. №3, 2026, 63–64 ар.*

Словарылыг ажыл.

Номчаан сөстерниң аразында билдинмес сөстер бар-дыр бе?

чуңма –

аңгыр –

Бөлүктеп ажылдаптаалыңарам.

3) Сөзүглел-биле ажыл

а) башкының үлегерлиг номчулгазы

б) илчирбелеп номчууру

в) сөзүглелге хамаарыштыр уругларга айтырыглардан тургустурар

г) сөзүглелден ***ң*** кирген сөстерни тыптырар.

Түңнелин кылыр.

д) азырал амытаннарга ынак болурунга кижизидилге ажылы.

– Уруглар, арга-арыгның аң-меңинге камныг, хумагалыг болур ужурлуг бис. Аңчылар аңныыр-тывыш ажыл-агый черинден тускай чөпшээрелди алгаш, аңнап болур. Кижи-ле бүрүзү аңнап болбас. Аң-мең – чурттуң байлаа.

V. Сула шимчээшкин.

VI. Бижилге

а) ***ң*** деп үжүктүң парламалын, бижилгезин көөр.

б) бичии үжүктү агаарга, оон кыдыраашка бижиңер.

Оюн «Кым эки дыңнап билирил?»

Өң, дилги, оңгар, дуңмам, школа, үңгүр.

VII. Быжыглаашкын.

Сөстерниң эге слогун адаарга, бөлүктер арткан слогтарын немей адаар.

Бөлүктеп ажылдаары.

Чуруктуг диктант

Карточкада бижип каан сөстер-биле хынаптар.

Түңнелин үндүрер.

VIII. Түңнели

– Кичээл солун болду бе?

– Чүнү билип алдыңар?

– Кичээлге кончуг эки харыыладым дээн өөреникчилер боттарынга хүнчүгешти көдүрер, арай бодумга таарзынмадым дээн өөреникчи булутту салып алыр.

IX. Бажыңга онаалга.

Ң деп үжүк кирген сөстер тывар. Ажылчын кыдыраашка бижилге.

Рефлексия.

Монгуш Д. С. ***Ң*** *деп үн болгаш* ***ң*** *деп үжүк. №3, 2026, 63–64 ар.*

Алла Монгушевна МОНГУШ,
Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школазының
тыва дыл болгаш чогаал башкызы

ОЙНААР-КЫС

(кичээлге ажыглаар немелде материал)

Өзүп орар салгалдарга тыва улустуң амыдыралының онзагай талаларын таныштырар болгаш ёзу-чаңчылдарның кижизидилгелиг утказын тайылбырлап, шиңгээттирери кончуг чугула айтырыгларның бирээзи апарган.

Ынчангаш ада-иелерге улусчу кижизидилгениң байлак арга-дуржулгазынга даянып, баштак, чагыг, сургаал, йөрээл, угаадыг, сагындырыг, дилег, чеме, хоруг, көгүдүг болгаш шоодуг дузазы-биле ажы-төлдү мөзү-бүдүштүг кижилер кылдыр хевирлээрин сүмелеп турар бис.

Кыс уругларга келир үеде өг-бүленiң херээжен ээзи, эр кижиниң өөнүң ишти, ажы-төлдүң авазы болур хүлээлге дугайында билиглерни бичиизинден тура угаадыр.

Чем чивес чарашпай,
Черге чорбас чарашпай,
Чучак хептиг чарашпай,
Чугаазы чок чарашпай. *(Ойнаар-кыс)*

Ойнаар-кыс – тыва чоннуң культуразы-биле сырый харылзаалыг, ёзу-чаңчылдарывыс-биле тудуш ойнааракторның бирээзи. Чүге дизе шаандагы тыва чоннуң амыдыралы бойдус-биле холбаалыг чораан болгаш оларның өөнүң иштинге чүгле чугула херектиг чүүлдер турган. А ол бүгү ыяштан, даштан, хөмден, кештен кылдынган эдилелдер болур.

Чаш ажы-төлдүң ойнааракторы база амгы шагның каас-чараш ойнааракторы дег эвес. А көңгүс бөдүүн турган. Бистиң өгбелеривис ажы-төлүн чажындан тура сайзанактаарынга өөредип, ойнадып чораан. Ол сайзанактың кол маадырлары «өг ээлери» даштар турган. Даш тудуп алгаш сайзанактап, бот-боттарының ыяш-даш-биле дерип кылган «өглеринче», «аалдарынче» аалдажып ойнап чорааннар. Чоорту ол ойнааракторны кидистен даарап эгелээн. Кидистен кылган ойнаар-кыска чаш кылдыр кара өшкүнүң дүгүн чыпшыр даарап, чаш кылдыр өрүп берип чораан. Ойнаар-кыстың арнын хөө-биле чуруп берип, тыва хевин, идиктерин даарап бээр турган.

Дараазында салааларга кедер ойнаар-кыстар тывылган. Оларны чучаанай дээр. Чучаанай ойнааракторның дурт-сыны чок турган. Чүге дизе оларны салааларга кедер болгаш ынчаар адаар.

Арнын хевирлеп чуруваан ойнаар-кыстар база турган. Оларны хөй кезиинде өг-бүлелер уруглуг болур күзелин илередип кылып алыр азы камгалал кылдыр ажыглаар турган.

Ойнаар-кыстарны хөй кезиинде шевер улус даараар.

Амгы үеде делегейде бичии чаштарга кандыг-даа ойнааракторны чогаадып кылып турар апарган. Оларның аразында эң билдингир ойнаар-кыс – Барби. 51 чыл дургузунда бүдүн делегейге 53 миллион «Барби» деп ойнаар-кысты бүдүргеш, саткан. Барбиниң хевинге 75 миллион метр пөстү чарыгдаан. Ол Барбини кылып турар бүдүрүлге чери «Маттельде» 200 ажыг дизайнерлер, косметологтар, модельерлер ажылдап турар. Ол бүгү ажылдакчылар Барбининиң диваны, удуур өрээли, чемненир өрээли, телевизору, соодукчузу, аяк-савазы, ойнааракторы, будуттунар чүүлдери дээш оон-даа өске ойнааракторны кылып турар.

Ынчангаш Барби болгаш орус улустуң шаандан тура ажыглап чораан ойнаараа Матрёшканың паспорттарын деңнеп көрээлиңерем:

Барби деп ойнаар-кыстың паспорту:

1. Чурту: АКШ-тың Нью-Йорк штады.
2. Чонга таныштырган хүнү: 1959 чылдың март 9.
3. Узун дурту: эң бичии Барбиниң дурт-сыны 12 см., кили – 50 грамм.
4. Барбини Рут биле Эллиот Хэндлер деп өг-бүле болгаш «Маттель» деп бичии улуска ойнааракторлар бүдүрүлгезиниң тургузукчулары

Монгуш А. М. Ойнаар-кыс. №3, 2026, 65–66 ар.

чогаадып кылган. Бир дугаар кылган ойнаар-кысты Рут биле Эллиот Хэндлерлерниң уруу Барбара Миллисент Робертске белекке берген, ооң ады-биле адаан.

5. Барби деп ойнаар-кысты Японияда, Малайзияда, Мексикада, Бразилияда, Филиппиннерде, Тайваньда, Гонконг хоорайда аңгы-аңгы бүдүрүлгелерге кылып турган. Амгы үеде колдуунда Кыдат биле Индонезияда бүдүрүп турар.

6. 2026 чылдың март айда Барби 67 харлаан.

Матрёшка деп ойнаар-кыстың паспорту:

1. Чурту: Россияның төвү Москва хоорай.

2. Матрёшканы чогаадып кылган үези: 1890 чылдарда.

3. Ол ойнаар-кысты Василий Звездочкин деп токарь кижи чазап кылган, Малютин Сергей дөзевилеп чураан. Ол үеде чон аразынга нептереңгей турган Матрена деп атты кыскалаткаш, ойнаар-кысты матрешка деп адаан.

4. Кылган материалы: ыяш.

5. Амгы үеде матрёшка деп ойнаар-кыс Сергиев Посад хоорайда Орус матрешка музейинде шыгжаттынган.

6. Бо чылын матрёшка 135 харлаан.

Тыва ойнаар-кыс тускай паспорт чок. Тыва чон шөйбек даш азы ыяшты тып алганда, ону бичии өпеяага дөмейлеп, ойнаар-кыс кылып алыр чораан. Хөй кезиинде уруглар боттары ойнап чорааш, хем эриинден ойнаар-кыс болур шөйбек даштыр тып алыр. Ынчангаш ооң тывылган үези тодаргай билдинмес. Ол даш ойнаар-кыстарны салгалдан салгалче дамчып келген ойнаарак деп болур.

Амгы үеде ойнаар-кысты тыва шеверлер кандыг-даа материалдан канчаар-даа чогаадып кылып турар апарган.

Ойнаар-кыс — тыва ургларның ынак ойнаараа. Ооң дузазы-биле чаш ажы-төл амыдыралдың онзагай талаларын, өг-бүленің хүлээлгелериниң дугайында эге билиглерни билип ап эгелээр.

Монгуш А. М. Ойнаар-кыс. №3, 2026, 65–66 ар.

Айлаңмаа Мукуужуковна ТАЛГАНЧЫК,
Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык суурнуң «Чечек» уруглар садының кижизидикчи башкызы

ӨГ. ӨГНҮҢ ТУРГУЗУУ

(школага белеткел бөлүүнүң ургларынга чугаа сайзырадылгазының кичээли)

Кичээлге ажыглаар өөредилгениң адыры: чугаа сайзырадылгазы

Өөредилгениң адырлары-биле харылзаазы: билигни шиңгээдири, ниитилелге харылзажырын сайзырадыры, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал.

Эрттирер хевири: Чаа материал шиңгээдир кичээл.

Кичээлдиң сорулгазы: өг – чурттаар оран-сава дээрзин билиндирип, өгнүң тургузуу-биле таныштырары.

1. Өөредиглиг сорулга: өгнүң дугайында кыска чугааны схема дузазы-биле өөредири, тыва улустуң аас чогаалында өгге хамаарышкан тывызыктар-биле таныштырары, ужурчаңчылдар дугайында билиглерни бижыктырары.

2. Сайзырадылгалыг сорулга: ургларның дыл-домаан сайзырадыры.

3. Кижизидилгелиг сорулга: тыва аас чогаалга, өгге хамаарышкан чаңчылдар таварыштыр чараш аажы-чаңга кижизидери.

Словарьлыг ажыл: хана, ынаа, хараача, чаңчыл.

Методтар болгаш аргалар: беседа, оюн хевирлери, көргүзүг

Белеткел ажылы: «Чаңчылывыс чараш» деп ыры, үлегер домактар болгаш чаңчылдар-биле таныштырары.

Кичээлге херек материалдар: өгнүң дугайында мнемотаблица, бичии өг, телевизор, карандаштар, ажылчын кыдырааштар.

Кичээлдиң чорудуу:

Б а ш к ы : Эртенгиниң мендизи-биле! Бисти долгандыр турар бойдус-биле база бот-боттарывыс-биле мендилежиилиңер.

Экии, алдын хүнчүгежим!

Экии, ак-көк, аяс дээрим!

Экии, хостуг салгынчыгаш!

Эки хүннүң мендизи-биле

Эргим чаштар, байлак черим!

(Экранга Долаана көстүп келгеш, чугаалаар)

Д о л а а н а : Экии, уруглар! Меңээ өг болгаш өгнүң тургузуунуң дугайында тайылбырлап берип көрүңерем.

Б а ш к ы : Долаанага дузалажыр бис бе, уруглар?

У р у г л а р : Долаанага дузалажыр бис.

Б а ш к ы : Өг дээрге тыва кижиниң чурттап чораан оран-савазы. Чылдың дөрт үезинде өгнү көжүрери эптиг, бузуп алыры база өглээри-даа белен. Өг хевири борбак, төгерик. Өг хатты-даа, соокту-даа, чаъсты-даа эрттирбес. Ынчангаш өг көшкүн амыдыралдыг чонга кончуг таарымчалыг.

Б а ш к ы : Өгнүң тургузуун көрүптээлиңер.

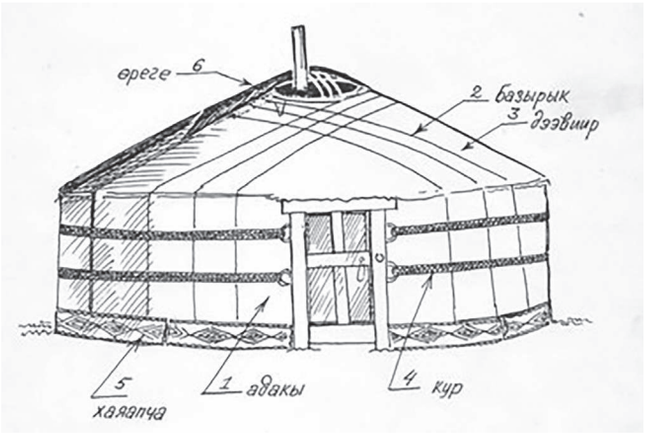

Талганчык А. М. Өг. Өгнүң тургузуу. №3, 2026, 67–68 ар.

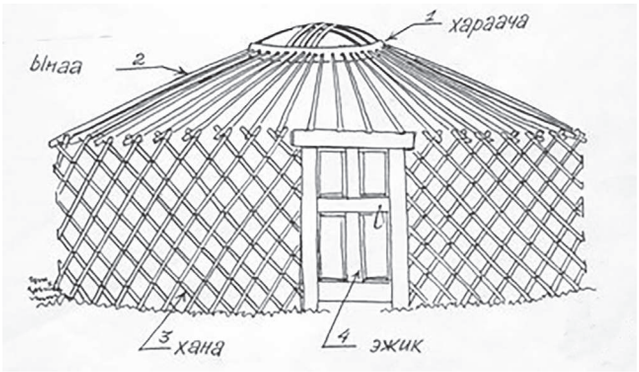

Б а ш к ы : Өг бойдус-биле сырый харылзаалыг. Чижээлээрге, хараача – хүнге, ынаа хүннүң херелдеринге дөмей, хана даглар ышкаш болур.

Б а ш к ы : Хараача деп шупту катаптап чугаалаалыңар, уруглар.

У р у г л а р : Хараача.

Б а ш к ы : Хараача чүге дөмей болган ийик?

У р у г л а р : Хараача хүнге дөмей.

Б а ш к ы : Ынаа деп шупту адаалыңар.

У р у г л а р : Ынаа.

Б а ш к ы : Хараачаны долгандыр үттеринче суккаш, ханага быжыглаар узун ыяшты ынаа дээр бис.

Б а ш к ы : Схеманың дузазы-биле өгнүң тургузуун чугаалаптаалыңар, уруглар.

Оожум-топтуг орар дээш
Оорга-моюн шылай берди,
Ол-бо чүкче эглип, херлип,
Олуруп-туруп шимчениил!
Бирээ, ийи, үш!
Бирээ, ийи, үш!

Б а ш к ы : Тываларның аас чогаалы өгден чаңгыланып үнген болгаш чаагай ужур-чаңчылдар ооң-биле дорт холбаалыг. Тывызык ыдайн, тып көрүңерем, уруглар: «Өг ишти шупту туткууш». *(Уруглар айтып турар)*

У р у г л а р : Өгнүң ханалары.

Б а ш к ы : Бо бичии өгде хана кайызындадыр, көргүзүңерем.

Б а ш к ы : «Үне калбаң, кире калбаң».

У р у г л а р : Өгнүң эжии.

Б а ш к ы : «Узун-оол ужунда, бажында сыртыктыг».

У р у г л а р : Өгнүң ынаазы.

Б а ш к ы : Үлегер домактардан чугаалаптыңар, уруглар.

1. Чалгаа кижиниң өөнде чарган ыяш-даа чок,
   Чалгаа кижиниң өөнде аъш-чем-даа чок.
2. Калбак кезек от чуду,
   Харам кадай өг чуду.
3. Өөнге олутпай болбас,
   Өөрүнге өжээти болбас.
4. Арга кирген кижи саат дайнаар,
   Аалга кирген кижи аяк эрии ызырар.

Б а ш к ы : Өг дугайында ужур-чаңчылдар болгаш хоруглардан сактып көрээлиңерем, уруглар?

У р у г л а р : Өгге улуг улус кээрге, бичии улус тенектенип болбас. Өгге алгырбас, сыгырбас. Ыыткыр кегирбес, эзевес. Таалайын таккылатпас. Отче дүкпүрбес.

Б а ш к ы : Өгбелеривистен дамчып келген чаңчылдарывысты сагып, өгге канчаар алдынарын эки билир-дир бис, эр хейлер. Бо чаңчылдарны утпайн сагып чоруңар, уруглар.

У р у г л а р : Ийе, сагыыр бис.

Б а ш к ы : Ажылчын кыдырааштарывыста өглерни чедир чуруптаалыңар.

Б а ш к ы : Кымга дузалаштывыс, уруглар?

У р у г л а р : Долаанага дузалаштывыс.

Б а ш к ы : Чүнүң дугайында өөрендивис?

У р у г л а р : Өг дугайында, өгнүң тургузуун өөрендивис.

Б а ш к ы : Өгге-даа, бажыңга-даа кандыг дүрүмнерни сагыыр ужурлуг бис, уруглар?

У р у г л а р : Улуг улусту «сен» дивес, «силер» дээр. Улуг улус мурнундан эртпес.

Д о л а а н а : Экизин уруглар, өг дугайында дыка хой чараш чүүлдерни өөренип алдывыс. Ынчангаш угаанныг, чараш уругларга номну белекке берип тур мен.

Түңнел.

Башкы онаалганы самбырага бижиир.

Литература:

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Программа по развитию в яслях-садах тувинской разговорной речи. Кызыл, 1992. – 88 с.

2. Кара-Күске Ч.К., Монгуш М.М., Сувакпит О.О. Тыва уруглар ясли садтарынга номчулга ному. Кызыл, 2001. – 285 а.

3. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. Кызыл, 1993. – 528 а.

4. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / Куулар Ч.Ч. – Кызыл, 2010. – 318 а.

5. Программа «Төрээн Тывам» («Моя родная Тува»).

Талганчык А. М. Өг. Өгнүң тургузуу. №3, 2026, 67– 68 ар.

Марта Алдын-ооловна КҮЖҮГЕТ,
Барлык суурнуң «Салгал» уруглар садының кижизидикчи башкызы

6—7 ХАРЛЫГ УРУГЛАРГА ТӨРЭЭН ЧЕРИН КАРТА ДУЗАЗЫ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРАР АРГАЛАР

(башкыларга мастер-класс)

Кол сорулгазы: Уругларга кожууннар дугайында өөредириниң аргаларын кижизидикчи башкыларга таныштырары.

Өөредиглиг сорулга: Башкыларның билиин бедидип, уруглар-биле ажыл үезинде ажыглаар аргаларны тайылбырлап көргүзери.

Башкыларга көргүзүг материалдарын сонуургадыр.

Сайзырадыр мергежили: Кожуун, кожууннар деп сөстерниң утказын уругларга канчаар өөредириниң аргаларын тайылбырлаар, көргүзүг материалдарын канчаар ажыглаарын көргүзер. Чогаадыкчы чоруун сайзырадыр.

Чидиг айтырыг: Тываның кожууннарының аттарын болгаш оларның эң-не билдингир, өске черлерден ылгалдыг, онзагай талаларын уруглар билбес.

Мастер-класстың эрттирер хевири: Башкының бодунуң чогааткан оюннарлыг технологиязын башкыларга көргүзүп, таныштырары.

Херек чүүлдери: Самбыра, столдар, сандайлар, өңнүг магниттер, карталар, фломастер азы кара карандаштар, пазлдар.

Эрттирер үези: 15–20 минут

Мастер-класстың чорудуу:

Организастыг кезээ:

– Экии, хүндүлүг башкылар! Мастер-классты эгелээриниң мурнунда хөглүг сула шимчээшкиннерни мээң-биле кады кылырын диледим.

(Хөгжүм үнү дыңналыр. Башкылар сула шимчээшкиннер кылып турарлар.)

– Сеткил-хөөнүңер сергеп келди бе, башкылар?

Б а ш к ы л а р : Ийе.

Мастер-класстың практиктиг кезээ:

– Силерге көргүзер мастер-клазымны үлегер домактан эгелээр-дир мен. Мен ол үлегер домактың эгезин адаарымга, силер үлегер домакты төндүрер силер.

Куш уялыг, … (Кижи чурттуг).

(Залда олурар башкы бүрүзүнден дараазында айтырыгны салыр).

– Силер кайы кожуунда чурттап чоруур силер?

– Барыын-Хемчик кожуунда.

– Бай-Тайга кожуунда *(дээш оон-даа өске харыылар).*

– Эр хейлер, башкылар. «Куш төлү каяа-даа ужар, кижи төлү каяа-даа чурттаар» деп тыва улустуң үлегер домаа бар болгай. Төрээн Тывавыстың кожууннарында тыва чонувус ажылдап, амыдырап-чурттап чоруур. Бөгүн мындыг чараш залда дуржулгавыс солчуп, чыглып келген бис. Ынчангаш бөгүн силерге бодумнуң чогаадып кылган оюннарымны ойнадып, «Төрээн черин карта-биле таныштырары» деп темалыг мастер-классты бараалгадырын чөпшээреп көрүңер.

Кижилер чок чурт,
Бажыңнар чок хоорай.
Теректер чок
Арга-арыг.
Суу чок далай.
Ол чүл? *(Карта).*

– Картадан Тываның кожууннарын уругларга оюннар дузазы-биле өөренгенивисти таныштырайн. План ёзугаар «Делегейни долгандыр аян-чорук» деп сюжеттиг оюнну эрттирген бис. Самбырага картаны аскаш, делегейниң 6 диптен тургустунганын уругларга өөреттивис. Ол үеде мындыг бодал кирген: «Бо картадан уруглар 6 дипти өөренип алган

Күжүгет М. А. 6–7 харлыг уругларга төрээн черин карта дузазы-биле таныштырар аргалар. №3, 2026, 69–71 ар.

болганда, Тывавыстың картазын билир бе?» Уруглардан айтырарывыска, билбес болдулар. Ынчангаш уругларга Тываның кожууннарын өөредир сорулганы салдывыс. «Кандыг аргалар-биле сорулганы чедип алыр бис?» деп айтырыг тургустунуп келген. Школа назыны четпээн уругларның оюннарга сонуургалы улуг болгай. Ынчангаш уругларга кожууннарны оюннар болгаш карта дузазы-биле таныштырар деп шиитпирлеп алдывыс. Номнардан, сеткүүлдерден болгаш интернет четкизинден дилеп көөрүвүске, ол темага хамаарыштыр бижээн ажылдар эвээш болган. Оюннарны чогаатказ, уруглар-биле ажылдап эгелээн бис. Бичии уругларның суурлар (хоорайлар), кудумчу, кожууннар деп сөстерниң утказын билип алыры берге. Ынчангаш уругларга, бир дугаарында, сөстүк-биле ажылды чорудуп эгелээн бис.

Башкыларга даалга:

– Ам силерге даалга берип тур мен, хүндүлүг башкыларым. «Кожуун» деп сөстү уругларга канчаар таныштырарын тайылбырлаңар *(Залда башкылар харыылаар)*.

– Четтирдим. Силерниң харыыңарны кичээнгейлиг дыңнадым. Бис уругларга «кожуун» деп сөстүң утказын билир кылдыр улуг хемчээлдиг өңнүг магниттерниң дузазы-биле өөредип алдывыс. Магниттер бот-боттарынга дөмейлешпес өңнерлиг. Өң бүрүзү бир суур болур деп уругларга көргүзүп тургаш, тайылбырладым. Ол «суурларны» (магниттерни) чаңгыс черге чыыптарга, бир кожуун болу бээр. Оон өске кожууннарны база уругларга ынчаар таныштырарга, олар дораан билип эгелээр болду. Бо арга бөдүүн болгаш белен.

(Самбырага көргүзүп, тайылбырлаар)

– Уруглар «кожуун» деп сөстү өөренип алган соонда, Тываның кожууннарының дугайында сонуургадып чугаалаан мен. Тывада шупту 17 кожуун бар:

1. Бай-Тайга кожуун, төвү Тээли суур;
2. Барыын-Хемчик кожуун, төвү Кызыл-Мажалык суур;
3. Бии-Хем кожуун, төвү Туран хоорай;
4. Каа-Хем кожуун, төвү Сарыг-Сеп суур;
5. Кызыл кожуун, төвү Каа-Хем суур;
6. Мөңгүн-Тайга кожуун, төвү Мугур-Аксы суур;
7. Өвүр кожуун, төвү Хандагайты суур;
8. Сүт-Хөл кожуун, төвү Суг-Аксы суур;
9. Таңды кожуун, төвү Бай-Хаак суур;
10. Тере-Хөл кожуун, төвү Кунгуртуг суур;
11. Тес-Хем кожуун, төвү Самагалдай суур;
12. Тожу кожуун, төвү Тоора-Хем суур;
13. Улуг-Хем кожуун, төвү Шагаан-Арыг хоорай;
14. Чаа-Хөл кожуун, төвү Чаа-Хөл суур;
15. Чеди-Хөл кожуун, төвү Хову-Аксы суур;
16. Чөөн-Хемчик кожуун, төвү Чадаана хоорай;
17. Эрзин кожуун, төвү Эрзин суур.

Тываның найысылалы – Кызыл хоорай. Кызыл хоорай Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан чери күчүлүг Улуг-Хемниң эриинде туттунган. Ак-Довурак – республика чергелиг хоорай.

Ол кожууннар тускай сүлде демдектиг, туктарлыг. Кожуун бүрүзү улуг-биче хемчээлдиг тускай девискээрлиг, хөй суурларлыг, арга-арыглыг. Өңнүг картадан аңгыда чурагайлыг карталар база турар. Өңнүг картада кожууннарны өң аайы-биле көргүскен. Чурагайлыг картада кожууннарны саннар-биле дугаарлап, кайы кожуун кайда турарын айыткан болур.

Ийи дугаарында, «Кожууннуң туружун тып» деп пазлдыг оюн чогааткан мен. Ол оюн уругларның сонуургалын оттурган. Ооң түңнелинде уруглар кожууннарны дыка эки билир апарганнар.

Чурагайлыг, ногаан өңнүг картада саннар дузазы-биле уруглар каш кожуун барын болгаш оларның чурум аайы-биле дугаарларлыг болурун дыка эки билир апарган. Ооң соонда «Кожууннарны өңнээш, төрелдериң кайы кожуунда чурттап турарын картадан айыт» деп даалгалыг оюнну чогааткаш, уругларга бердивис. Өөреникчилеривис белеткел бөлүүнде болгаш картада кожууннарны эки билир апарган, карандаш-биле төгериктей демдеглеп шыдаптар болду. Уруглар ажылды кылыпкан соонда, кымның төрели кайда чурттап турары көстүп келген.

– Ам силерниң араңардан 3 башкыны чалап тур бис. Кым күзелдигил, стол артынче олуруп алгаш, бистиң даалгавысты күүсетчип бээрин дилээр-дир бис.

Башкылар-биле практиктиг ажыл:

1. Пазлдар-биле кожууннарның чуруктарын тудуштур чыып салыр;

Күжүгет М. А. 6–7 харлыг уругларга төрээн черин карта дузазы-биле таныштырар аргалар. №3, 2026, 69–71 ар.

2. Чурагайлар дузазы-биле ногаан картага кожууннарны чыып салыр.

3. Карта дузазы-биле кожууннарда чурттап чоруур төрелдерин сактып тургаш, демдеглээр.

Башкылар ажылдап турар үеде залда орар башкылар-биле кожууннарның сүлде демдээн болгаш тугун айтырар.

– Оюнга киришкен башкыларывыс, ажылыңар түңнелин залда олурар эштериңерге көргүзериңерни диледим. *(Башкылар ажылды көөрлер)*

– А бо дээрге бөлүүм ургуларының кылган ажылы-дыр, башкылар. *(Башкыларга чуруктар көргүзер)*

– Ам силерге уруглар-биле видео-кичээлден үзүндүнү көргүзейн. *(Видео көргүзер)*

Түңнел:

– Хүндүлүг башкылар! Бистиң мастер-класывыстың ажылы доозулду. Мастер-класска киришкениңер дээш өөрүп четтирдивис. Ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедивис!

Доскаар, шууруун чазаары. Доскаарларны эдилээр аайы-биле ийи янзы кылдыр чазаар. Бүдүн, улуг кырываан, чоон теректи шилип алгаш, ооң узунун өйлеп кескеш, иштин хозады үңгүүштеп тургаш, ийи ужу дежик доскаарны сомалаар. Ооң алдыы ужун (дүвүн) база теректен кылган калбак ыяш-биле дүптээр. Дүптү доскаарга быжыглаарда, инек-харагандан кадаглар чазап алгаш, ооң-биле кадаар. Хараган кадаг быжыг, өткүт болгаш, чымчак ыяшка шиңгээп кадалы бээр. Маңаа демир кадаг таарышпас, савага суук чүүл кудар болганындан ол дадара бээр, кеди чок.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Күжүгет М. А. 6–7 харлыг ургларга төрээн черин карта дузазы-биле таныштырар аргалар. №3, 2026, 69–71 ар.

ТЫВА ЛОГОПЕДИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ НОМУ

А.Б. Ондар

Алефтина Байдосовна Ондарның «Шын чугаалап өөрен» деп номунуң дугайында бодалдарымны үлежикседим. Ол тускай ажы-төл-биле-даа, аарыгның уржуундан чугаазы баксыраан улуг улус-биле-даа ажылдаарынга аажок дузалыг ном.

Башкының бижээн «Шын чугаалап өөрен» (2012) деп ажылын тыва логопедияның баштайгы ному деп санаар болза, частырыг болбас. Ургларның хажыдыышкынныг чугаазын эдип-чазаарынга болгаш амгы үеде төрээн дылын билбес бичии ургларны өөредиринге кончуг үнелиг ажыл.

Ол ажыл ургларның чугаазы болгаш психологтуг байдалын экижидеринге дузалыг.

Бирээде, кадыкшылының байдалыбиле арга-шинээ кызыгаарлыг ургларның чугаазын экижидер, эдип-чазаар ажылды оларга билдингир төрээн дылынга чорудары – чедиишкинниг өөредилгениң кол дөзү болур ужурлуг.

Ийиде, чугаазы сайзыраваан, дыңнаары багай ургларны номчуп, бижип өөредип алырынга дузалыг.

Үште, чугаазы чок азы чедир сайзыраваан болгаш дыңнаары эки (алалиялыг) ургларга янзы-бүрү демдектиг пиктограммаларны (альтернативтиг харылзааның методтарын) ажыглаарынга, бодалын илередиринге, кижилер-биле харылзажырынга өөредиринге болгаш оларны ниитилелче улаштыр өөредип киириринге чугула. Уругну чыгадып келген берге байдалдан үнүп кээр аргаларны тып билиринге өөредири кол черни ээлеп турар.

Чаа ажылдап эгелеп чоруур логопедтер, ургларның садтарының болгаш эге класстар башкылары, ургларның чугаазын эдип-чазап ажылдап турар специалистер «Шын чугаалап өөрен» деп пособиени ажылынга нептереңгей ажыглап болур.

Тываның Күрүне Университединиң тыва болгаш ниити дыл кафедразының профессору М.В. Бавуу-Сюрюн ол номга хамаарыштыр: «Дидактиктиг материалды өөредилге номунуң ниити сорулгазынга дүүштүр бөдүүнүнден нарынынче деп принцип-биле методиктиг шын тургускан. Программа материалының чадаланчак дес-дараалаштырыын кадагалап турар» – деп үнелелди берген.

Бо номнуң материалдарынга даянып өөредири – уругнуң чугаа хажыдыышкыннарын эдип-чазап, башкы биле ада-иениң демнежип ажылдаарының бир аргазы болур.

Бо ном дөрт аңгы эгелерден тургустунган. Бирги эге: «Өттүнчек – өөренир» (Умеющий подражать научится) деп тыва улустуң үлегер домаанда чугаалап турары дег – «Өттүнүп ада». Ийиги эге: «Сөстерни шын ада». Үшкү эге: «Үннерни шын ада. Ажык үннер. Ажык эвес үннер». Дөрткү эге: «Немелде номчулга».

«Шын чугаалап өөрен» деп пособие уругнуң чугаазын шын, үн адалгазын чедимчелиг, чиге, тода адаарын чедип алырын өөредип турар. Башкы биле ада-ие кады ажылдап, чаш уругнуң кандыг-ла бир чүүлге сонуургалын оттуруп, доктаамал ажылды чорудуп, ол ышкаш уругнуң сагыш-сеткилин чазыктырар болгаш чугаазын эдип-чазаар, сайзырадыр ужурлуг. Ада-иелерни өөредилгеже, коррекция ажылынче хаара тудары – кол сорулгаларның бирээзи.

Ургларның эмоционалдыг байдалын экижидер, чугаазын сайзырадыр ажылды, өөредилге номунуң электроннуг хевиринде

Аганас С. Тыва логопедияның баштайгы ному. №3, 2026, 72–73 ар.

айтып, өттүнүп шыдаары мергежилгелерге даянып алгаш, аудиовизуалдыг деткимчениң методиказын ажыглаарын сүмелеп турар.

Мында кол рольду аас, дыл, мага-бот, үн, слог, сөстер, домактар, тода көргүзүп турар тускай шилилгелиг чуруктар ойнап турар.

Пособиениң көргүзүг материалдары өөредилгеже уругларның сонуургалын оттуруп турар. Ол ажылдың түңнели башкының мергежилинден, уругну сорук киирип, сонуургадыптарындан хамааржыр.

«Шын чугаалап өөрен» деп пособие уругларның чугаа-домаан шын сайзырадырынга, эдип-чазаарынга, специалистерге түңнелдиг ажылдаарынга дараазында чүүлдер дузалаар:

– чугаа органнарының дугайында билиглерни болгаш уругларга үн адаарының ужур-утказын тайылбырлаары;

– артикуляция аппарадының шын шим-чээшкиннерин сайзырадыры;

– уругларны чугааланып турар үезинде шын тынарын чаңчыктырары;

– уругларның думчук азы аас-биле тыныжын сайзырадырынга ажыктыг мергежилгелерни өөренип алыры болгаш чугаага шын тынарының ажыктыын өөредири;

– артикуляцияның онзагайын, канчаар ажыглаарын, үн аялгазының күжүн болгаш угланыышкынын тургузары;

– уругларга үн аялгазын дыңнап өөренип алырын сайзырадыры болгаш тургузары;

– уругларның логиктиг болгаш угаан-сарыылга аңгы-аңгы чүүлдерни чуруп, овур-хевирлептер билиин сайзырадыры;

– уругларның долгандыр турар хүрээлел дугайында билиглерин бедидери;

– логопедия талазы-биле ада-иелерниң билиглерин нептередип, оларны кады идепкейлиг ажылдаарынче хаара тудары;

– уругнуң шын сөс адап өөрениринче кичээнгей салыры;

– уругларның төрээн дылынга сонуургалын оттурары.

Пособиениң лексиктиг материалы уругнуң чугаа сайзырадылгазының чадаларын (назы-хары эвес) барымдаалап чыгдынган. А уругларның чугаа-домаан эде-хевирлээр ажылды 3 чадага боттандырары көрдүнген:

1-ги чада – уругнуң сөс курлавырынга даянып, үннерни өттүнүп адаары;

2-ги чада – уругнуң чугаазын сайзырадып, байлакшыдары;

3-кү чада – үннерни шын адаарынга чаңчыктырары.

«Шын чугаалап өөрен» деп өөредилге ному тыва дылды уругларга өөредип, кадагалап арттырарынга үнелиг, башкыларның болгаш ада-иелериң сүмелекчизи болур дээрзинге чигзиниг турбас деп бодаар бис. Ол уругларның үннерни шын эвес адаарын эдип-чазаар специалистерге арга-дуржулгалыг, сүмелерлиг материал болур. Чугаазы сайзыраңгай уругларның сөс курлавырын хөгжүдеринге, аарыг-аржыктан чугаалаар арга-шинээн чи-дирген улуг улусту өөредиринге ажыктыг.

Ол ышкаш ажылды тыва дыл шин-чилекчилери ажыглап болур.

Номнуң автору бедик мергежилдиг логопед башкы Алефтина Байдосовна Ондар-биле кады ажылдап, эгээртинмес арга-дуржулгазын өөренип билип алыры келир үениң аныяк специалистеринге үнелиг деп санаар бис.

Агнас Дамдынчаповна САЛЧАК,
Кызыл хоорайның 10 дугаар школазының
дефектолог башкызы

Аганас С. Тыва логопедияның баштайгы ному. №3, 2026, 72–73 ар.

БАЙ-ХААК ОРТУМАК ШКОЛАЗЫНЫҢ 110 ЧЫЛ ОЮ

Төөгүден арыннар

1916 чылдың сентябрь 21-де Верхне-Никольск суурга (Бай-Хаак суурнуң эрги ады) эге школа ажыттынган. Кичээлдерни ол үеде Макаров деп бай-шыырак тараачыннның бажыңынга үжен оолдар, ургларга эрттирип турганын улус чугаалажыр. Баштайгы директору Даг-Алтай чурттуг Анаев дээр кижи турган. Архивте документ-саавырлардан көөрге, школаның оран-савазын 1918 чылдың төнчүзүнде суурнуң чурттакчыларының ачы-дузазы-биле туткан. Олар ниитилел тургузуп алгаш ажылдап турганнар. Школага ыяшты тайгадан аттар-биле белеткеп, сөөртүп эккеп, Горький кудумчузунга тудуп эгелээн. Өг-бүле бүрүзү тудугга ажылдаар ужурлуг турган.

Эртен эрте кичээл үезинде суугуларны одааш, бүдүн школа гимни ырлаан соонда, кичээлдер эгелээр. Тайгага одаар ыяш чыыры ургларның ынак дыштанылгазы болур турган. Школаның бирги завхозу – Трофим Савельевич Зуев. Башкылар биле уруглар хостуг үезин кады эрттирип, улуг шанактарга олуруп алгаш, дагдан бадып, кежээлерде патефон азы гармонь дыңнап, ойнап дыштаныр турганнар. Ол үеде өөреникчилер ырлаарынга, танцылаарынга, кожа-хелбээ суурларга концерттер көргүзеринге ынак турган.

1930 чылдардан бээр ажылдап келген чеди чыл школазын 1940 чылдарда ортумак школа кылдыр эде адаан. Амгы үеде кожуун библиотеказының бажыңынга ынчан тыва уруглар школазы турган.

Аңаа очулдурукчулуг орус башкылар ургларны өөредип турган. Уургайлыг, Успенка, Хадың суурларга чүгле эге школалар турган болгаш, улуг класс өөреникчилери Бай-Хаакче аттарлыг кээп өөренип азы хууда бажыңнарга чурттап турганнар.

1925 чылдан эгелеп өөреникчилер школа-интернатка чурттап эгелээн. 1951–1952 өөредилге чылында Уургайлыгдан, Хадыңдан, Успенкадан келген өөреникчилерниң саны 42

четкен. Школа беш аътты азырап турган. Ол үелерде школаларга машина-техника ховар, ынчангаш хамык ажылдарны аът дузазы-биле кылыр турган.

Бай-Хаак школазының алдарлыг доозукчулары

Бай-Хаак школазынга хөй чылдар дургузунда чүгле Таңды кожуундан эвес, а Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан уруглар өөренип кээп турган. Олар Россияга ат-сураглыг кижилер болуп, школазын алдаржыткан.

1943 чылда Бай-Хаак школазының доозукчулары Оюн Ойдуп-оол, Оюн Айыжы, Оюн Хүленмей, Оюн Седип-оол, Оюн Сырат-оол, Оюн Тажы-Сат Кежиг, Сундуй Михаил, Монгуш Нордуп-оол, Түлүш Буян, Оюн Седен-оол Мандар-оолович тыва эки турачылар эскадронунуң кезээнге шериг албан-хүлээлгезин күүседир дээш Ада-чурттуң Улуг дайынынче аттанып-кан.

Кара-кыс Номзатовна Мунзук – алдарлыг

Оюн С. Бай-Хаак ортумак школазының 110 чыл ою. №3, 2026, 74–77 ар.

совет тыва ыраажы, артист, шүлүкчү, РСФСР-ниң Улустуң артизи, Тываның хөгжүм-шии театрының үндезилекчилериниң бирээзи. Бай-Хаак суурга эге школага өөренип турда, ырлаар салым-чаяаны илереп, улустуң ырыларын күүседип эгелээн.

Владимир Шаравиевич Монгалбии – Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи. Бай-Хаак ортумак школазынга орус оолдар, уруглар-биле чаңгыс класска өөренип, оларның аразындан уран чүүлге идепкейлиг киржир чораан. Ынчангаш ол орус дылды эки билир. 1936 чылда школаны дооскаш, Кызылдың национал театр студиязынга өөренип кирип алгаш, баштайгы сургуулдарның бирээзи болган. Ооң чогаадыкчы оруу ынчаар эгелээн. 1940 чылда театр-хөгжүм салбырының флейта клазын дооскаш, Владимир Шаравиевич Монгалбии Ленинградтың күрүнеңиң театр, хөгжүм болгаш кинематография институдунче (ЛГИТМиК) кирип, 1950 чылда дооскан. Тываның хөгжүм-шии театрының үндезилекчилериниң бирээзи.

Болдукпан Дадар-оолович Оюн – билдингир тыва ыраажы, хөөмейжи, актёр, хөгжүмчү, хөгжүм херекселдерин кылыр ус-шевер. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Бай-Хаак школазын дооскаш, башкы мергежилинге өөренип алган. Ол Бай-Хаак, Чал-Кежиг суурларга хөгжүм кичээлдерин эрттирип, драма кружогун удуртуп ажылдап чораан.

Андрей Бегзиевич Сагды – Тыва Республиканың Культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Дээди категорияның самчызы» деп хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан. Бай-Хаак школазынга эки өөредилгези дээш 1942 чылда Кызылдың 2 дугаар школазының дөрткү клазынче шилчиткен. Сөөлүнде ол тыва театр студиязының чанында хореография школазының (балет клазының) баштайгы доозукчуларының бирээзи болган. Ооң башкызы А.В. Шатин турган. Андрей Сагды 1950 чылдарның эгезинде Ленинградтың театр институдунче кирип алгаш, аңаа дээди эртемни чедип алган.

Игорь Чагович Эргил-оол – Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиини, сураглыг тыва шүлүкчү, очулдурукчу. Бай-Хаак суурнуң эге орус школазын дооскаш, 1938 чылда Кызылдың педагогика училищезин дооскан. 1953 чылда Кызылдың башкы институдунче өөренип киргеш, ийи чыл эрткенде, төрээн дыл болгаш чогаал башкызы деп мергежилди чедип алган.

Алексей Дүгерович Арапчор – РСФСР-ниң алдарлыг башкызы, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү, чогаалчы, очулдурукчу, аас чогаалдың билдингир чыыкчызы, шинчилекчизи, ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы болуп ажылдап чораан.

Вадим Орамбалович Оюн – Бай-Хаак ортумак школазын 1963 чылда дооскаш, Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязынче өөренип киргеш, 1968 чылда агроном эртем чедип алган. Күрүнеңиң болгаш хөй-ниитиниң көскү ажылдакчызы. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Нациялар Чөвүлелиниң XI болгаш XII чыыштарының Тыва АССР-ден депутады. 1989 чылдан бээр Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы. РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырын 1996 чылдан тура хөй чылдарда удуртуп турган. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Дадар Даржааевич Бегзи – Кызылдың автошколазынга башкылап ажылдааш, «Тыва Республиканың алдарлыг транспорт ажылдакчызы» деп атка төлептиг болган. Тыва Республиканың Чазааның оралакчызы болуп ажылдап чораан.

Иван Сергеевич Ярыгин – ада-иези-биле Тываже 1953 чылда көжүп келгеш, сес хире чыл чурттаан. Олар баштай Бии-Хем кожууннуң Өөк-Аксы (амгы үеде ол суур дүшкен) суурга чурттап чорааннар. Аңаа Иван эге школага өөренип тургаш, өг-бүлези-биле Бай-Хаакче көжүп келгеш, ол черниң школазынга өөрени берген.

Солун чүүл: Бай-Хаакка Иван, школа программазындан аңгыда, тыва оолдар-биле ойнап, харылзажып, олардан тыва хүрештиң аргаларын өөренип ап турган. Чижээлээрге, ораажы, дөңмек октаары, хол адаанга тудуп алыры, илчирбе дээн ышкаш арга-хевирлерни өөренип алганы сөөлүнде барып ооң хостуг хүрешке мергежииринге ажыктыг апарган.

Ярыгиннерниң өг-бүлези Тывадан Красноярск крайже көже берген. Ынчангаш Иван школаны аңаа дооскан. Ооң соонда Абаканга өөренип турда, ооң баштайгы спортчу чедиишкиннери болгаш олимпийжи аян-чоруу эгелээн.

Оюн С. Бай-Хаак ортумак школазының 110 чыл ою. №3, 2026, 74–77 ар.

Мюнхенге (1972) болгаш Монреальга (1976) болган Олимпий оюннарынга тиилээш, алдын медальдарны чаалап, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону болган. 1973 чылда делегей чергелиг маргылдаага, 1972, 1975, 1976 чылдарда Европага үш дакпыр тиилээн база бүгү делегей чергелиг оюннарга беш дакпыр тиилээн.

Алдарлыг башкылар

Школа чүгле алдарлыг өөреникчилери-биле эвес, а алдарлыг башкылары-биле база байлак. Оларга Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Александр Петрович Абросимов, В.И. Ленинниң 100 харлаан юбилейлиг медалының эдилекчизи Мария Ивановна Абросимова, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, Н.К. Крупская шаңналының лауреады Донгурак Арапчиновна Кимова, РСФСР-ниң алдарлыг башкылары Серупская Ивановна Лыван, Людмила Ивановна Семенова, Улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва Республиканың хүндүлүг башкызы, РФ-тиң ниити өөредилгезиниң тергиини Лидия Трофимовна Сыч, РФ-тиң ниити өөредилгезиниң тергииннери Анчимаа Сыратовна Оюн, Людмила Васильевна Ондар, Таисия Ивановна Санникова, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы Валентина Николаевна Лузянина болгаш Клара Андреевна Санчай, Галина Андреевна Федорова, Клара Алексеевна Ооржакты болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

1970 чылдың январь айда школа Советская кудумчузунда чаа оран-саваже көшкен. Ынчан Анатолий Михайлович Сыч директорлап ажылдап эгелээн. 1971 чылда Суг-Бажының 8 чыл школазы, Успенканың эге школазы болгаш Межегей, Сосновка, Арыг-Бажы, Балгазын суурларның школаларынга тыва класстар чок болганындан өөреникчилер Бай-Хаак суурнуң ортумак школазынга өөренип, Горький кудумчузунда интернатка чурттап турганнар.

Мээң сактыышкыным

Суг-Бажы школазын 1971 чылда дооскан эштерим-биле кады ол интернатка бир чыл иштинде чурттап, школага өөрендим. Тергелиг, шанактыг аттыг, буду багай орус кижи интернаттың суун дажып бээр турган чүве. Өөрлерим 10-гу класска өөренири-биле артып калганнар. Интернаттың девискээринде баскетбол шөлүнге караңгылааже чедир оолдар, кыстар ойнаар турган бис. Волейбол шөлү чок боорга, долгандыр туруп алгаш, хол бөмбүү-биле база ойнаар бис. Ооң ачызында ургуларывыс республикага хол бөмбүүнге тиилеп-даа турганнар. Чамдыктарывыс эртен дең бажында туруп келгеш, Горький, Степная, Советская болгаш амгы Оюн Данчай кудумчуларын эрттир маңнааш, катап Горький кудумчузунда интернадывыска халып келир бис. Оон баскетбол шөлүнүң чанынга сула шимчээшкин кылыр чаңчылдыг турдувус. Ол чылдарда кудумчуларны дургаар бажыңнар чаны-биле чадаг кижи кылаштаар чазаглыг оруктарны калбак ыяштар-биле кылып каан. Эртен эрте, өөренип чоруур мурнунда, ол орукка маңнаарга аажок эптиг чүве.

Бай-Хаак школазының спорт залы, күш-культура кичээлинде баскетбол, хол бөмбүү ойнаарынга, мага-бодун сайзырадыр мергежилгелер кылырынга кончуг таарымчалыг кылдыр дериттинген турган. Дээвиирже туттунуп үнер хендирлерни, тускай спортчу дээрбектерни аскан, маңнап келгеш ажыр шураар, туттунуп ойнаар болгаш оон-даа өске дериг-херекселдерни кичээлге ажыглаар турган.

Күш-культура кичээлин Александр Петрович Абросимов биле бир аныяк башкы (ат-сывын уттупкан-дыр мен) эрттирип турган. Александр Петрович Абросимов өөреникчилериниң спортчу сонуургалын оттурган дизе, чазыг чок. Ынчан мээң база спортка ынаам аажок апарган. Чүге дизе Суг-Бажы школазынга спорт залы чок турган. Бай-Хаак школазы гимнастика, баскетбол болгаш волейболду өөредип, ойнаарынга таарымчалыг. Школа болгаш кожуун чергелиг гимнастика, хаак, чиик атлетика маргылдааларынга киришкеш, эки көргүзүглерлиг болурумга, Александр Петрович мени «Кызыл хоорайда башкы училищезиниң күш-күльтура салбыры бар, аңаа кирип алыр болзуңза эки боор» – деп сүмеледи. Күш-күльтура салбыры Кызылга хагдынып болур дээрзин база чугаалаан кижи. Ынча дээрге ынаар кирери-биле шыңгыы белеткенип эгелээн мен. Күш-культура башкылары база бистерни идепкейлиг, тура-соруктуг өөредип турдулар. Александр Петровичиниң ачызында школага күш-культурага эки үре-түңнелдиг

Оюн С. Бай-Хаак ортумак школазының 110 чыл ою. №3, 2026, 74–77 ар.

болдум. 1972 чылда 9 классты дооскаш, чайын Кызылдың башкы училищезиниң күш-культура салбырынче шылгалданы кончуг эки дужаап алгаш, өөренип кирип алдым.

1974 чылда 2-ги курсту доозуптарымга, мени шеригже кыйгырткан. Ийи чыл шериглээш кээримге, башкы училищезинде күш-культура салбыры хагдынган болду. Александр Петровичиниң меңээ чугаалааны шын болган. Улаштыр өөренир кылдыр документилеримни Минусинск хоорайның башкы училищезинче чоргузупкан болган. Ол училищени 1977 чылда доостум. Бай-Хаак школазынга ажылдап тургаш, Минусинск хоорайга болгулаан чиик атлетиканың ажык маргылдаазынга тиилеп-даа чордум. Училище чергелиг гимнастика, чиик атлетика, хостуг хүреш маргылдааларынга база тиилелгелерни чедип ап, хостуг хүрешке Красноярск крайның шаңналын база алдым. Бо чедиишкиннер дээрге-ле башкым Александр Петровичиниң ачызы-дыр.

Бай-Хаак школазынга өөренип чораанымдан бээр 55 чыл эрткен. Школаның сентябрь айда 110 чылы. Башкым Александр Петрович мээң сагыжымга ол-ла хевээр артып калган. Кады өөренип чораан чаңгыс классчыларым база Тыва Республиканың төлептиг оолдары, кыстары болуп, Бай-Хаак школазының адын бедик тудуп чоруурлар.

Оларның аразында Галина Агбаан-ооловна Куулар школаны кончуг эки демдектерлиг дооскаш, соңгаар өөренгеш, дээди эртемни чедип алган. Ол Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазының алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың болгаш муниципалдыг албанның хоочуну. Шылгараңгай күш-ажылы дээш Тыва Республиканың медальдары-биле шаңнаткан.

Школаның бир онзагай доозукчузу – Надежда Чүлдүмовна Барнакова. Ол – Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, Мурнуу Сибирьниң күрүненiң культура институдунуң культура ажылдакчызы болгаш бот-тывынгыр хореограф бөлүүнүң удуртукчузу деп мергежилдиг дооскан.

Амгы үеде Бай-Хаак школазында РФ-тиң болгаш ТР-ниң хөй санныг алдарлыг башкылары ажылдап чоруурлар. Оларга кел чыдар байырлалы-биле аас-кежикти, ажыл-ижинге улуг чедиишкиннерни, кадыкшылды күзевишаан, байырымны чедирип тур мен.

Сергей Оюн,
Бай-Хаак школазының доозукчузу,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы

Оюн С. Бай-Хаак ортумак школазының 110 чыл ою. №3, 2026, 74–77 ар.

БАШКЫ МЕРГЕЖИЛДИГ АВАШКЫЛАР

Башкы – эң-не буянныг болгаш чаагай чолдуг мергежилдиң бирээзи. Өзүп орар салгалды эртем-билигниң өндүр делегейинче чедип киирип, угаан-медерелин, сагыш-сеткилин болгаш мага-бодун хевирлеп, сайзырадып, дадыктырып, чуртувустуң төлептиг хамаатылары болурунга белеткээр кончуг нарын болгаш харыысалгалыг ажыл. Өөреникчилеринче шын-на сеткилинден сагыш салып, оларны эртем-билиг-биле чепсеглеп, арга-сүмезин харам чокка берип, кызымаккай ажылдап чоруур буянныг башкылар Тывавыста эвээш эвес.

Хүндүткелдиг башкывыс Н.Т. Чаш-оол-биле

Оларның бирээзи – мээң башкым Нина Тюлюшевна Чаш-оол. Ол бисти 1985 чылда Булуң-Терек ортумак школазынга бирги класска уткуп, хүлээп алгаш, школа дооскужеге эртем-билиг-биле чүглеп, чагып-сургап чораан. Эге класстан тура «А» деп үжүктү адап өөреткен эргим ынак башкым дугайында биживес аргам чок болду. Нина Тюлюшовна кайгамчык буянныг, биче сеткилдиг, чөптүг, хүндүлээчел, ажылынга бердинген кижи.

Башкывыс 1949 чылда хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге төрүттүнген. Чаш болгаш элээди чылдары Булуң-Терек суурга эрткен. 1974 чылда Кызылдың башкы институдунче дужаап кирип алгаш, ону 1977 чылда чедиишкинниг дооскан. Баштайгы ажылчын базымын Улуг-Хем кожууннуң Иштии-Хем суурга эге класстар башкылап эгелээн. 1978 чылдан эгелээш Чаа-Хөл кожууннуң В.Х. Кара-оол аттыг Булуң-Терек ортумак ниити өөредилге школазында эге класстар башкызы болуп 40 чыл ажылдап чоруур.

Школага ажылдап келген чылдарында эге класстарның методиктиг каттыжыышкынын хөй чылдарда эки удуртуп, профэвилел организациязының даргазынга көвей чылдарда ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг ажылдаан. Аныяк башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып чоруур улуг башкы.

Нина Тюлюшовнаның уруу Яна Александровна Байыр-оол база авазының изин истеп, төрээн суурунуң школазында эге класстар башкылап 27 чыл дургузунда ажылдап турар. Ол мергежилинге бердинген, коллегаларының аразында хүндүткелди чаалап алган дээди категорияның эге класс башкызы.

Нина Тюлюшовна биле Яна Александровна ургларга улуг ынакшылы, чогаадыкчы чорукка чүткүлү болгаш ниитилелге бараан болур изиг күзели-биле бот-боттарынга дөмей башкы авашкылар.

Башкым Нина Тюлюшовнага ынакшылым, хүндүткелим улуг болганындан-на боор, школачы үемде өөренип каапкаш, бажыңга келгеш, хостуг үемде угбам-биле үргүлчү «Школада башкы» деп ойнаар турган мен. Бичиимден тура башкы болуксаар турдум.

Ам бодап чоруурумга, мээң чуртталгамда башкымның чүглээн эчис-соруу, үлүг-хуузу, ажык-дузазы кол черни ээлеп чоруур. Ооң изин эдерип, буянныг мергежилге өөренип ап, амгы үеде уруглар садында психолог башкы болуп ажылдап чоруур мен.

Ол сургуул бүрүзүнүң онзагайын билир, өзүлдезин хайгаарап, чуртталганың улуг эжиинче баскан базымнарын кады эртип чорууру дээрге-ле башкывыстың мергежилинге бердингени, башкылал ажылының алыс өзээн билириниң бадыткалы-дыр. Кызымак, ак сеткилдиг, ажылынга бердингени дээш

Иргит Э. И. Башкы мергежилдиг авашкылар. №3, 2026, 78–79 ар.

хүндүлүг башкывыс федералдыг, регионалдыг деңнелдиң шаңналдарынга төлептиг болган: Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң тергиини, «Күш-ажылга шылгарал» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Ол ышкаш Нина Тюлюшовна «Чаа-Хөл кожууннуң хүндүлүг хамаатызы» деп атка төлептиг болган. Ол дээрге башкының кожууннуң хөгжүлдезинге хөй чылдарда киирген улуг үлүг-хуузу дээш тыпсып турары хөй-ниитиниң үнелелиниң эң бедик хевири-дир. Башкывыс январь айда 77 харлаан. Хоочун башкывыска аныяк коллегалары, эш-өөрү, өөреникчилери куспак долу чечектерни сөңнеп, байырлааны Чаа-Хөл кожууннуң өөредилге адырының бир онзагай, уттундурбас болуушкуну болган.

Башкывыстың өөреникчилериниң аразында башкылар, удуртукчулар, шагдаалар, эмчилер, саң-хөө, каайлы, шүүгү ажылдакчылары, сайыттар дээш кымнарны чок дээр!

Нина Тюлюшовна аныяк салгалдарны чоннуң чоон оруунче, амыдыралдың делгемнеринче, эртем-билиг далайынче эң-не баштай эжиндирип киирген айтыкчы, хөй-хөй чаштарның сүмелекчизи, деткикчизи, чоргааралы, дагдыныкчызы, өргүн-көвей өөреникчилериниң хүндүткелдиг ынак баш-кызы.

Эллада Ивановна ИРГИТ,
Кызыл хоорайның 17 дугаарлыг
«Салгал» аттыг уруглар садының психолог
башкызы

Шанак чазаары. Шанактың алыс бодун чазаары ындыг-ла берге эвес. Берге чүвези – шанактың бажын ээп кылыры болур. Аңаа тускай арга херек. Ушкан, аажок чоон, ирик эвес дыттың бажын чонуп тургаш, эрги шанак бажынга таарыштыр хеп чазап аар. Аңаа хадыңдан чазап алган шанактың амдыызында дорт сомазының ээр бажын от чалынынга изидипкеш, чазап алган хевинге быжыглааш, ээй соккаш, бир ужун дедир чазылбас кылдыр быжыглааш, ээй соккаш, өске ужун дедир чазылбас кылдыр быжыглап каар. Ол аңаа кургааже чедир элээн үе иштинде чыдар. Шанактың ийи бажын ээп алган соонда, кырынга доора ыяштарны турум туруштарынга бажыглааш, иелдирзин кожуптар. Ооң соонда ол шанакка оглаңай, чалгын, олурар сандай, үгек дээш оон-даа өске чүүлдерни немей кылып ап болур.

Шанакты кылып турда, аңаа кандыг-даа демир быжыглаашкын турбас. Быжыглаашкын белдирлери аныяк хадыңдан ээп тургаш кылган кожуглар болур.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Иргит Э. И. Башкы мергежилдиг авашкылар. №3, 2026, 78–79 ар.

Тыванының ыраккы бир бичежек суурунуң школазында 29 чыл дургузунда бүгү сагыш-сеткилинден бердинипкен ажылдап чоруур үлегерлиг башкы өг-бүле – Менги Калинович, Елена Викторовна Ондарларга аалдап чедер аас-кежиктиг болдувус. Хүндүткелдиг башкылар-биле оларның чымыштыг ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазының дугайында чугаавысты номчукчуларывыска бараалгаттывыс.

ОНДАРЛАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ: «ЧЫЛ САНЫНДА 800—1000 ХИРЕ ЧЕЧЕК БОЛГАШ НОГАА ӨЗҮМНЕРИН ТАРЫП ТУРАР БИС»

– Менги Калин-оолович, Елена Викторовна, чаа өөредилге чылының эгелээни-биле байырывыс чедирип тур бис. «Башкы» сеткүүлүнүң номчукчуларынга боттарыңарны таныштырып көөр силер бе?

Елена Викторовна:

– Тывавыстың онзагай кожууннарының бирээзи Сүт-Хөлде, эртинелиг, ыдыктыг Кызыл-Тайганың эдээнде, ырда кирген Чес-Булуңнуң баарында бай-байлак Кызыл-Тайга сумузунда чурттап, Чимит-Доржу Баирович Ондар аттыг Кызыл-Тайга ортумак школазында ажылдап чоруур бис. Мен – төөгү кичээлин болгаш ниитилел дугайында эртемни башкылап турар мен. Өөм ээзи Менги Калин-оолович информатика башкызы.

– Тываның Баштыңы В.Т. Ховалыгның 2026 чылды республикага Тургузукчу күш-ажылдың болгаш өг-бүле ыдыктарының чылы кылдыр чарлаанынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? Силерниң өг-бүлеңерде кандыг ыдыктыг чаңчылдар барыл?

Менги Калин-оолович:

– Мен бо чылды Тургузукчу күш-ажылдың болгаш өг-бүленiң ыдыктарының чылы кылдыр чарлаанын кончуг онзагай деп санаар-дыр мен. Бо чылын күрүневис улуг кичээнгейин кижиже, ооң күш-ажылынче, өг-бүленiң ыдыктарынче угландырганы кончуг чөптүг-дүр. Чүге дизе өг-бүле дээрге-ле биче күрүне болгай. Өг-бүленiң ыдыктары биле тургузукчу күш-ажылды демнештириптерге, республикавыс хүнден хүнче хөгжүп орары бо.

Елена Викторовна:

– Бистиң өг-бүлевис бүгү-ле өг-бүлелер-биле бир дөмей үнелеп, сагып чоруур чаңчылдарлыг бис. Ажы-төлүвүстү өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын билир кылдыр кижизидери – ада-иезиниң – бистиң кол сорулгавыс деп санаар бис. Өг-бүлевис, төрел аймаавыс суг бажы болгаш бай ыяш дагып чоруур. Мындыг хемчеглер аныяк-өскенни ук-төөгүзүнүң, төрээн чуртунуң онзагайларын билир болурунга, бот-боттарынга ынак, камнажып, камгалажып, узун назылыг төрелдерин хүндүлеп чоруурунга кижизидер. Менги Калин-оолович төөгүге ынак, ол бодунуң төрел аймаанының 6–7 ада ук-ызыгуурун шинчилеп, авазы Валентина Дамбаевна болгаш даай-авазы Берзат Каң-ооловна-биле «Төөгүнү өөренгеш, төрелдериң танып чору» деп номну чырыкче үндүрген.

Ийменiң алдын элезинниг ховузунга

– Елена Викторовна, силерниң интернет четкизинде арынчыгажыңарда чуруктарыңардан ажы-төлүңер-биле доктаамал аян-чорук кылып, эптиг-демниг ажылдап турарыңарни билип алдывыс. Ол дугайында чугаалап көрүңерем.

– Өг-бүлевистиң база бир улуг кичээнгей салып чоруур чүүлү – ийи оглувусту, чаңгыс кызывысты күш-ажылга кижизидери. Чижээлээрге, күскү үеде сиген кезилдезинге шупту демниг киржир бис. Дем-биле сигенни кезип, каткы-хөглүг бөлүп алгаш, улаштыр шөлүвүс чоогунда арыгже мөөгүлеп, каттап-даа чоруп каар бис. Бистиң төрээн черивис – Кызыл-Тайгавыс – оран-таңды кежии-биле аажок байлак.

Мааты-оол Ш. А. Ондарларның өг-бүлези: ... №3, 2026, 80–83 ар.

Ажы-төлдү эр кижиниң кылыр чүүлдери, херээжен улустуң ажылы деп ылгавас кылдыр өөреткени дээре. Кандыг-даа ажылга торулбас боорга, соонда барып, боттарының амыдыралынга ажыктыг болур. Оолдарывыс аътты-даа мунар, инекти-даа саар, тудуг-септелге ажылдарын-даа кылып билир.

Уруглары-биле Улан-Удэ хоорайда

Өг-бүлевистиң бир кайгамчык чаңчылы – аян-чорук кылыры. Чараш черлерни, хоорайларны көрүп чоруурга, ажы-төлдүң делегейже көрүжү делгемчип, төрээн чуртунга ынаа улам күштелир, культуразы бедиир деп санаар-дыр бис. Чайгы үелерде, Тывавыстың онзагай булуңнарындан аңгыда, Россияның чараш черлеринче баар-дыр бис. Уругларывыс чаш турда-ла Саян дагларын долганып, Байкал хөлдүң эриинге эштип, дыштанып, Россияның улуг хоорайларынга чедип чордувус. Школавыс республика чергелиг «Сайзыралдың программазы» деп мөөрейге киришкеш, «Кижизидилге» деп адырга тиилекчи болган. Төлевилелдиң тиилекчилери Калининград чордувус. Ол база уттундурбас аян-чорук болган.

Оон аңгыда өг-бүлевис суббота кежээлерин аянныг кылдыр эрттирер чаңчылдыг бис. Өске чоннарның болгаш ада-өгбелеривистиң чаагай чемнерин кылып, гитара, баян баштаан хөгжүм херекселдеринге ойнап, ырлажып, кады дыштанырынга ынак бис. Уругларывыстың кырган-авалары, кырган-ачазы уран чүүлге сонуургалдыг болгаш, ол хүн олар база болганчок-ла бажыңывыска чедип келирлер.

– *Сууржуң амыдырал мал-маган, ногаа-чимис-биле-ле холбашкан болгай. Силерниң өг-бүлеңерни база хууда ажыл-агыйлыг, кончуг эрес-кежээ деп билир бис. Үеңерни канчаар чедиштирип турар силер, Менги Калин-оолович?*

– Бир дугаарында кижиге ада-иези үлегер-чижек болур. Мээң ада-ием-даа, бээм-кунчуум-даа күргүнеге ажылдавышаан, мал-маганын тудуп, ногаа-чимизин өстүрүп чоруур. Ынчангаш кайывыс-даа чажывыстан мал-маган аразынга өзүп келген бис. Көдээ черге чурттап, амыдырап оргаш, черле мал ажылындан халбактанганы дээре. «Хойлуг кижи – каас, инектиг кижи – тодуг» деп үлегер домакта дег, мал-маган улуг деткимчелиг болур-дур.

Эрес-кежээ, тура-соруктуг башкы

Елена Викторовна:

Ачам аажок чагыг-сөстүг кижи, чажымдан-на ооң чугаазын дыңнап, сагып чоруур мен. «Кижи эрестиг болур чоор, уйгужу болбас, уруум. Ажыл-ижиңни эртежик кылып ап чору. Кижи бүрүзү ажыл-ижинге четтигер ужурлуг. Шупту чүве үелиг: үнүш-даа үнер үелиг, ону ажаап, дүжүдүн алыры-даа үелиг. Кызымак, кежээ болур болзуңза, ногаа-чимизиң дүжүдүдаа ууттунмас, амыдыралың өөрүшкүлүг болур, уруум» – деп чагыыр кижи. Ачамның чагыында дег, ажыл-иживисти үезинде кылырынга чаңчыккан бис. «Малгаштан байыыр, довуактан тодар» дээр, чыл санында 800–1000 хире янзы-бүрү чечектер, ногаалар өзүмнерин февраль, март айлардан эгелеп тарыыр-дыр бис. Черни болбаазырадып чоруурга-ла, дүжүт элбек болур. Ногаа-чимис тарыыр шөлүвүс бичежек, ынчалза-даа девискээривиске 3 хууң ишти картофельди тарааш, 14 шоодай дүжүттү ажаап алыр-дыр бис. Өг-бүлениң шупту кежигүннери демниг ажылдавас болза, ындыг чаагай дүжүт, карак өөртүр чечектер-даа турбас.

Мааты-оол Ш. А. Ондарларның өг-бүлези: ... №3, 2026, 80–83 ар.

Мал ажылы, ногаа-чимис тарыыры өг-бүлениң акша-хөреңгизин камнап алырынга улуг деткимчелиг болур.

– Менги Калин-оолович, Елена Викторовна аргыттынар-дааранырынга база ынак деп билдим. Салым-чаяанныг кижи шупту чүвеге дески болур дээр болгай.

– Ажылынга турупканда, аргыттынгаш дыжын алыр кижи-дир ийин. Тыва угулзаларлыг чүүлдер, идик-хеп аргыырынга дыка ынак.

– Башкы мергежилин канчаар шилип алган силер? Ийи аныяк башкының салым-чолунуң доңнажы берген чараш үелериңер дугайын сонуургадып көрүңерем.

Менги Калин-оолович:

– Долгандыр чоок улузувуста, төрел аймаавыста башкылар хөй болганы-биле бис ийи база ол буянныг мергежилди чажывыстанна шилип алган бис. Школага чаңгыс классчылар турдувус, чаңгыс парта артынга олуруп, кады өөренип чордувус.

Елена Викторовна:

– Башкы училищезин дооскаш, ажылдап чедип келгенимде, школавыс өөреникчилери өске суурларже концерттер көргүзүп, тайга-таңдыже походтап чоруптар турган. Аныяк башкылар ол бүгү хемчеглерже өөреникчилерни эдертип чоруп тургаш, чайгаар салым-чолувус катчы берген.

– Силерниң ада-иелериңер база башкылар чораан-на болгай, Менги Калин-оолович. А ажы-төлүңерде башкы мергежилди шилип алган кижи бар бе?

Менги Калин-оолович:

– Мээң ада-ием кайызы-даа башкылар: ачам Отукай Калин-оол Ондарович – физика, авам Отукай Валентина Дамбаевна – математика башкызы. Бодум оларны дөзеп, информатика башкылап чоруур мен. Авам Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы. Ук-ызыгуурувуста башкы мергежилдиг улус көвей. Салгал дамчаан башкы мергежиливисти ургларым аразындан хеймер оглувус Бады-Доржу уламчылаан. Ооң Кызылдың башкы колледжиниң күш-культура салбырын кызыл диплом-биле дооскаш, баштайгы ажыл-ишчи базымын Кызылдың 2 дугаар школазында эгелээнинге чоргаарланыр-дыр бис.

– Школа амыдыралындан кандыг болуушкун өг-бүлеңерге эң-не солун, уттундурбас болганыл?

– Башкылаашкын ажылы, шынап-ла, аажок солун. Школавыска эрттирип турганывыс хей-аъды бедик, ховар кижилер-биле ужуражылгаларны кончуг үнелээр мен. Чижээлээрге, Тываның болгаш Россияның билдингир күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Чимит-Доржу Баирович Ондар, Тываның Улустуң чогаалчызы Маадыр-оол Бартыштаанович Ховалыг, РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергиини Берзат Кан-ооловна Ондар, хоочун башкывыс Римма Биче-ооловна Ондар дээш оон-даа өскелер-биле ужуражылгалалар тура-соруувусту көдүрген.

– Школага бир-ле чаа эртемни немээр дээн дижик. Силер кандыг эртемни азы кичээлди сүмелээр силер?

Елена Викторовна:

– Өөредилге адыры үениң сайзыралының аайы-биле өскерлип, чаарттынып орар. Мээң башкылап чоруурум төөгү болгаш ниитилел дугайында эртемнер база долузубиле чаарттынган болгай. Делегей четкизинде шын, меге медээлер көвүдээн. Бир эвес меңээ школага өөредир кичээлди шилиир эргени бээр болза, өөредилге программазынче «Критиктиг боданыышкынның болгаш медээ-биле ажылдаарының үндезиннери» («Основы критического мышления и работы с информацией») деп эртемни сүмелээр ийик мен. Чүге дизе 2025 чылдың соонда төрүттүнген аныяктарны – бета салгалы деп санап турар. Ол дээрге кылымал угаан үезинде төрүттүнген уруглар-дыр. Амгы үениң аныяктарынга медээлерниң шын-мегезин ылгап билиптеринге болгаш чүгле бодунуң бодалын эвес, а өскелерниң догааштырыгларын база өөренип, көрүп тургаш, чогуур түңнелди үндүрерингe дузалыг деп санаар мен.

– Өзүп орар салгалдарга кандыг чагыг бээр силер, Елена Викторовна?

Бир дугаарында, төрээн дылын өөренирин чагыыр-дыр мен. Тыва дылывыс – бистиң эртиневис. Тыва кижи бодунуң-на төрээн черинге чурттап чорааш, ие дылынга чугааланып шыдавас болза, бодунуң-на өнчүзүн, байлаан, чаңчылдарын үнелевейн турары ол-дур деп санаар-дыр мен.

Ийи дугаарында, өгбелеривистиң чагыг-сөзүн сагып чоруулуңар. Мерген чагыглар кижиниң мөзү-бүдүжүн хевирлээр.

Мааты-оол Ш. А. Ондарларның өг-бүлези: ... №3, 2026, 80–83 ар.

Үш дугаарында, эртем-номга, күш-ажылга ынак, чүткүлдүг болурун чагыыр-дыр мен. Октаргайда оргу чүве чок, делегейде дески чүве чок. Алдын үелерин халас эрттирбес болза эки. Кижи бодунуң чуртталгазының каастакчызы, чурукчузу болганда, чараш кылдыр чурттаар.

– *Ада-иелерге элээди оолдарны кижизидеринге кандыг сүме бээр силер, Менги Калин-оолович?*

– Кижи болуру чажындан дээр болгай. Бажыңның-даа бол таваан эки кылып алырга, быжыг, чылыг болуру дег, ажы-төлдү база чажындан кижизидип эгелээрге эки. Ажылды албадал-биле эвес, а сеткилинден кылып турар кылдыр өөредир. Туруштуг, биче сеткилдиг болурун чагыыры чугула.

– *Амгы үеде чамдык аныяк башкыларның мергежилин каап, өске албан черлеринче ажылдап чоруп турары чажыт эвес. Оларга чүнү сүмелээр силер?*

Елена Викторовна:

– Мени база бо айтырыг дүвүредип чоруур. Бистиң кожуунувуска билиг-мергежили бедик, чалыы, чараш башкылар кээр. Ынчалза-даа удавааңда өске албан черлеринче, улуг хоорайларже ажылдап чоруптарлар. Башкы кижиниң эртеми эңме-хаяажок шалыңныг эвес-даа бол, буянныг, солун мергежил болгай. Аныяк башкылардан чоннуң ажы-төлүн эртемге чедирип чоруур буянныг ажыл-ижин кагбазын дилээр-дир мен. Кезээде чаштар аразынга чоруур башкылар аныяксыг, чараш-даа болур болгай.

– *Айтырыгларывыска харыылааныңар дээш четтирдивис.*

Шончалай Мааты-оол чугаалашкан

Хадың доскаар. Хадыңдан белеткеп, чазап каан аңгы-аңгы оонак ыяштардан эптеп тургаш, куржаглыг доскаар кылыр. Аңгы-аңгы ыяштарны доскаарның ишти хос турар кылдыр эптээш, баш бурунгаар белеткеп каан демир куржаглар-биле даштындан куржаптар. Ындыг доскаарның дүвүн дүптээри бир янзы, кадаг аймаа шуут ажыглавас. Доскаарның дүвүнүң хемчээли-биле деңге тырыкылай чазаан ыяшка ханы эвес кертиглер кылгаш, дүптүң эриктеринде кертиглерже кире бээр кылдыр эптештир куткаш, аңгы-аңгы ыяштарны демир куржаа-биле тутсуптар. Доскаарның аксы талазынга база бир демир куржаг турар. Бир эвес доскаар улуг, бедик болза, ортузунга база бир демир куржаг туруп болур.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Мааты-оол Ш. А. Ондарларның өг-бүлези: ... №3, 2026, 80–83 ар.

АЯНА АЛЕКСАНДРОВНА АДЫГАЕВА (ООРЖАК)

1969 чылдың январь 9-та Барыын-Хемчик кожууннуң Дөң-Терезин сумузунунуң Бүүрелиг деп черде кыштагга төрүттүнген. Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар ортумак школазын (1986), Абаканның педагогика институдун (1991) дооскан. Төрээн хоорайы Ак-Довуракты школаларынга ниитизи-биле 30 ажыг чыл ишти англи болгаш немец дылдар башкылап, ооң иштинде 11 чыл директорлап чораан. 2023–2025 чылдарда Ак-Довурак хоорайның Антон Үержаа аттыг Төп ном саңын удуртуп турган. Амгы үеде төрээн хоорайында Ургларның чогаадылга бажыңында немелде өөредилге башкызы.

Аяна Адыгаеваның баштайгы шүлүктери 2015 чылда «Шын» солунга чырыкче үнген. Дараазында авторнуң уран сөске салым-чаяаны «Кежик» (2019) деп шүлүктериниң чыындызынга болгаш Ак-Довурак хоорайның 60 чыл оюн таварыштыр үндүргени «Люди Белой земли» (2024) деп очерктерлиг номунга илереп, бодунуң номчукчуларын тыпкан. Ол ышкаш авторнуң шүлүктериниң орус дылче очулгалары «Тебя пою, моя Тува» (2024) болгаш «Свет востока» (2026) деп чыынды номнарга үнгүлээн.

Аяна Адыгаева публицистика жанрынга база сонуургалын көргүзүп, «Тувинская правда», «Шын» болгаш «Плюс информ» солуннарга статьяларын парладып турар.

Онзагай чүүлү – Аяна Адыгаева тыва дылдан аңгыда англи болгаш хакас дылдарга шүлүк бижиирин база ол ышкаш ол-ла дылдардан шүлүктерни тыва дылче очулдурарын шенеп чоруур.

БӨЛҮК ШҮЛҮКТЕР

Утпайн чор мен, кырган-авай

Инектериң саап каапкаш,
Итпек-хойтпааң аайлап кааш,
Идик даарап орарыңны
Ийлээр чыгыы сактып чор мен.

Чемзиг, тодуг өөңерге
Чеде бээрге, биеэги дег,
Бажым чыттап каарыңны
Баарым ажып, чоктап чор мен.

Уйнуктарың, ажы-төлүң
Ужур-чөптеп чагыырыңны
Улуг бодум мынчага дээр
Утпайн чор мен, кырган-авай.

Ажы-төлүм

Ажы-төлүм – аксым кежии,
Амы-тыным уланчызы.
Оларым-на эки чорза,
Оожургал чүрээм ээлээр.

Ургларым – ажы-төлүм
Улуг-биче аразынга
Өгбелерим йөрээни дег,
Өөр-өнер чурттаар болзун.

Башкым

Клазым башкызы Көкен Салчаковна Чаянхонуң чырык адынга

Көвей чүве чугаалавас аажыңар,
Хөйнү көрген, үне турбас дуржулганар,
Көстүк өттүр чемелээнзиг көрүжүңер
Хөөремик сургуулдарны оожуктурар.

Эртем-билиг чадазынга чедирип каан,
Эневис дег, бистен черле карак салбас,
Эргим ынак башкым чагыг-сүмелери
Эктим ажыр октаттынмаан, менде сиңген.

Оожум-топтуг, бурганнардан чаяаттынган
Овуруңар — амдыгаа дээр үлегерим.
Башкым болуп, сөңнээниңер тыва дылым –
Бардамнай бээр чуртталгада бижыг ханам.

Номнар

Номнар дээрге эң-не шынчы өңнүктер-дир.
Номнар биске эң-не мерген сүмелер «бээр».
Билбезиңни олар чүгле тайылбырлаар,
Билириңни олар чүгле делгемчидер.

Хандыр бодап, угаап оргаш, номчузуңза,
Каш дакпыр карааң чырып, өзе бергеш,
Үлегерлээр билиглерниң эжиин ажар
Үнези чок дүлгүүрүн-даа чаалап аар сен.

Адыгаева А.А. Бөлүк шүлүктер. №3, 2026, 84–86 ар.

* * *

Клазымда эң-не номчуур,
Кымдан дүрген саннар бодаар,
Халыыр, шураар, чуруур, бижиир
Кайгамчыктыг кижи бар-дыр.
– Кымыл? – дизе, харыылаар бис:
– Клазывыс башкызы-дыр.

* * *

Кичээлим-даа эгеледи.
Кичээнгейим кошкатпайн,
Башкым дыңнап, өөренип
Партамга дорт орайн.
Шаптык кадар уругларның
Чаңгызын-даа тоовас мен.

* * *

Коңга хаптар.
Чаштар өөрүп,
Сагыш амыр үне халчыр.
Коридорда – дааш-шимээн!
Чаа оюн өөренип,
Чаштып ойнап, сывыртажып,
Чаргылдажып четтигиптер.
Часпар-дыр ол. Школада.

Сылдыс

Төнчү чок чайгы хүн эът-кешти өрттендир чип турар изиргенчиг херелдерин ам-на «дүрүп ап», ыраактан чүгле бараанын көргүскен даглар артынче даартагы даңга чедир ажытталып кире берди. Хүн дурту-биле чаржалаштыр мээң ажыл-агыйым база-ла адакталып дооступ, ам-на мени салып, ам-на «Дүрген чан че...» дээн ышкаш, шимээн чок барды.

Бажыңга кээп, аъш-чемим кылып, кылып-тудуп турганымның кадындан черле үзүктелбес, кылдынып турары-даа менден өске кижилерге эскертинмес аар-саарым-биле туттунчуп турумда-ла, үе мени манаар эвес, билдиртпейн, орайтай берген болду.

Дүн-даа дүшкен. Дүнеки дээрниң чаражын!

Эскерип көөр болза, дүнеки дээрни кижи чүгле кара азы караңгы болур деп болбас, ол кандыг-даа янзы болур: караңгы-даа болза сылдыстар-биле чырыда каастап каан, дески чырык көк, чырык-даа болза, шала каралдыр булуттар-биле шокарлаан дээш оон-даа өске. Чамдык дүнелер карак дешпе караңгы болур, херим ишти-даштында кылаштаар орукту кижи чүгле билир болгаш ушпас. Ындыг дүнелерде сылдыстар безин, караңгыдан харыксыраан ышкаш, үнмейн баар. Ындыг дүнелерде мен база үнмес мен.

А айдың дүннүң дээри шуут мырыңай хүндүс ышкаш болур, кандыг-даа сайгылгаан чырыының херээ чок, шупту чүве көстүп турар. Ол өйлерде айже көрнүп ап, айдыңга дыка өөрүүр мен.

Чааскаан чурттап чоруурумдан ындыг бе, черле чаңчылдыг мен: орайтадыр үнүп кээп, кырымда кызыгаар чок чаттылган көк дээрни, мөңгүннелип чыраан айны азы октаргайның делгеминде кижи санап четпес кылдыр чаштынган чайыр сылдыстарны элээн үе дургузунда магадап көрүп, шыпшыңга, дүнекиниң ыржымынга таалап, далаш чок боданып олуруп алырымга эки.

Ол хүн база имир эртип, караңгылай берген үеде дашкаар үнүп келдим. Дүндүгүр дээрниң дүмбей көк дөжээ кылаң тас, каракка илдигер хире чүве-даа чок. Канчангаш-ла көрүптеримге, дуп-ла дужумда, чүгле ушчок бедик дээрден башка, мени-ле, мээң үнүп кээримни-ле манап турганзыг, чаңгыс-ла борбак сылдыс менче ээгип алган дег, чайынналчак-даа болза, шала муңгаргай хүлүмзүрээн ышкаш көзүлдү. Бодум безин кайгап, мени кайы-бир кижи көрүп каарга, эгенген чүве дег, бажыңымче дедир кире халыыр частым. Кайывыс-даа бот-боттарывыска өөрүй берген хевирлиг бис, кезек удур-дедир көржүп алган дег тур бис... Сылдыс...Мен…Кижи биле сылдыс.

Элдептиин...Октаргайның хемчээл чок улуг сылдызы-биле мени канчап деңнээр боор, аңаа көөрде мен азарганчыг кум-сайның доозунчугажы ышкажыл мен. Мээң бар-чогумдан улуг дыка хамааржыр чүүл-даа чок. Ынчалза-даа чүге ол сылдыс муңгак ышкажыл?

Чүге менче көрнүп, чүнү меңээ чугаалаксадың, сылдыс? Азы бодуңнуң кызыгаар чок делгеминде, чеже-даа сен ышкаш сылдыс көвей болза, улус аразында-даа болза, чааскаанзыргай мен ышкаш, сеткил-сагыжыңны ак-кара чокка мээң-биле үлежиптер бодап, мени эш тыртарың ол бе, сылдыс? Азы?…Азы?

Адыгаева А.А. Бөлүк шүлүктер. №3, 2026, 84–86 ар.

Даай-авам

Амыдыралдың агымы черле ындыг шапкын болгаш дүшкүүрлүг апарган бе, биеэги дег, маажым олурар харык-даа чок, кижи бүрү эшкедээн-сүрээдээн, акша-шалың кайыын-на тып, амыдыралга канчап-ла чедиштириптер чоор оң дээн ышкаш, долгандыр турар делегейивистиң каазын, чаа үнүп келген хүнүвүстүң чырыын, чоок кижилеривистиң өөрүшкү-муңгаралдарын-даа эскерер хире эвес, далажып-ла чоруур апарган бис.

Чеже-даа чаңгыс черде, чаңгыс кудумчуда чурттап чоруур болзувусса, таваар душчуп, чугаа-соот кылыптар аргавыс чок, чүгле ол-бо чалалга, куда-дой, а эң-не коргунчуг чүве, бир-ле кижини дуу орандыва үдээр хүн келгенде ужуражып кээр бис. Ол үелерде-ле харын, канчаар амыдырап-чурттап чоруурувусту экиле билишпес бот-боттарывыс, харамдыккан ышкаш, ажы-төлүвүс, аал-оранывыс айтыржып-суражып, төрел-дөргүл-дүр бис деп чүвени амна кээп миннип, чугаалажып четтиксе-четтигер, четтикпезе-четтикпес мындыг бис. Чоок аргышпаска чүү боор, чеже-даа чугаалаарга сактып алыр эвес, дараазында үеге дээр база-ла шупту чүве уттундурар.Чамдыывыс, шагүе аайы-биле, телефоннарының дугаарларын солчуп ап, өйлеп-өйлеп долгажып азы-ла болза ында-хаая байыр чедиржип, харылзажып турар болза экизи ол.

Ийе, харын, кижиниң дөргүл-төрели чеже-даа көвей болза, оларның аразындан санныг кижини онзагайлап, өскелерден артык хүндүлеп көөр бис. Ында чылдагааннар көвей: колдуунда-ла ындыг хүндүткелдиг улус – хензиг-даа дыш харавас, олут олурбас кедергей амыдыралчы-кежээ, экиргек-дузааргак, сагыш-сеткили уян-чымчак болгаш чазык, төрелзек улус болур.

Арай мөзү-шынар чок, шүшпең-чалгаа, оон байтык, каржы-хажагай, арага-дарыга сундулуг кижилеривисти оюксаар болгай бис, ында чажыт чок. Шак ындыг кижилерни кым хереглээр боор, кым-на ындыг улусту төрелим диксээр боор, херек болза, ындыг эзирик-элээр кижилеривисти көрбээчеңнеп, кыдыындан эртедаа бээрлеривис бар. Ону тайылбырлап болур. Оозу ындыг харын.

Бо-ла хамык эки-багай төрелдерим аразында бир даай-авам бар.

Ол даай-авамда, канчаар-даа боданып келиримге, өске улустан ылгалып турар, тайылбырлап шыдавазым бир-ле чүүл барын билип турар мен. Чүл ол? Чүү-ле чүве ол даай-авамны өске улустан онзаландырып, мени олче хаара тудуп турар чоор? Чүнү-ле билип, чүнү-ле тайылбырлап чадап турар кижи боор мен? Чүнү-ле дилегзинип?.. Ол-дур, ийе, ол-дур! Дилегзинип! Тайылбырлап чадап турган чүүлүм ол-дур: дилегзинип!

Ийи-чаңгыс ужурашкан санымда-ла, бодумдаа билбес, бо даай-авамга дыка өөрүүр мен. Ам медереп, бодап олурарымга, менден шагда ырап чоруткан, ол чоруурда чүгле боду эвес, а дыка көвей чоок кижилеримни, кырган-авам, кырган-ачам, даайларым, күүйлерим, акы-угбаларым, ол хамаанчок, чажыттарымның безин чамдыызын «эдертип» алгаш барган, өйлеп-өйлеп чоктап, сактып, дилегзинип чоруурум эң-не чырык, эң-не эргим, эң-не солун, эң-не кем чок чашкы шаам, чашкы үем-биле чаңгыс борбак арткан харылзаам бо даай-авам болуп турар болду.

Адыгаева А.А. Бөлүк шүлүктер. №3, 2026, 84–86 ар.

КЕЖИК КОНСТАНТИНОВИЧ КОҢЗАЙ

1994 чылдың сентябрь 11-де Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мугур-Аксы суурунга төрүттүнген. Мугур-Аксы 1, 2 дугаар ортумак школаларынга болгаш Тыва Республиканың Аграрлыг лицейинге өөренген. Тыванның күрүне университединиң филология факультединиң тыва дыл болгаш чогаал салбырының бакалавр (2016) база магистр (2021) чадаларын дооскан.

2012 чылдан амгы үеге чедир «Сорунза» чечен чогаал бөлгүмүнүң кежүгүнү. Проза, шии, шүлүк чогаалдарын бижип чоруур. Ооң орус дылдан тыва дылче очулдургаш, сценажыдып бижээн шиилерин В.Ш. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының сценазынга чаңгыс эвес удаа тургускан. Республика чергелиг шии чогаалының мөөрейинге «Даалга» (2019) деп шиизи-биле 3-кү шаңналдыг черге төлептиг болган. Республика чергелиг «Ырла, чүрээм» (2021) деп мөөрейниң тиилекчизи.

«Ак-көк дээрде сылдыстар» деп баштайгы шүлүктериниң ному 2023 чылда чырыкче үнген.

ЧАВАГА

(чечен чугаа)

Кижи бүрүзү тускай чаңныг. Тенээ, оожумудаа бар, дедир чаңныы, ээлдек-эвилеңи-даа бар... А кижиниң чонга бактадыры болгаш хүндүледири чүгле аажы-чаңындан болуру чугаажок. Чамдык кижилерни көөрге, тайгасындан чаа-ла сыстып үнүп келген дамырак дег, сеткилиниң арыы аажок, өскелерниң элзедиинге (көгүдүүнге, мегезинге...) черле алыспас, дужунда-ла шимээн чок, бо чуртталганы чаа көрүп, сонуургап, ужу-бажын ам-даа сайгарып, билип чадап чоруур чүве ышкаш оожум болур. А чамдыктары чалгып, мөөреп чыдар хем дег, эриктеринден ажа чүткүүр дээш шыданмайн, бар-ла күжү-биле дап берип, улуг-улуг даштарны ажыр шурап, хөрээн мурнадып алган чоруур.

Шак ындыг кижилерге класстың эң-не тенээ, шылавас аастыг Шыдар деп оолду деңнеп болур. Кичээл үезинде мурнунда олурган уругларның чажын тыртар, оларны кээп бар шаа-биле хорададыксаар. Та чүге-ле ийик, бир эвес уругнуң чажын тыртарга, ол ажынып-хорадавас болза, катап-катап тыртып олуруп бээр. Кажан хая көрнүп, албан бир сөс эткенде азы аарышкылыындан «уё» дээрге, ынчан амырап, соксаар кижи.

А күш-шыдал-биле эр клазының оолдарының аразынга ол беш дугаар «атаман» турган. Ынчан ындыг турган: албан эрлер аразынга бот-боттарының күжүн шенеп, чокшур. Кым кончуг эвес, кым шуптузунуң «атаманы» болур эвес дээш-ле чапсар үезинде бөлүктежип алгаш, ээн тудугга барып шашкылажып, тепкилежип, моңнажып-даа турар. Херек бергедей берзе, хол-будун, кулактарын-даа ызыржыптар. Мурнунда кады төрээн ийи улуг акылыг болгаш, Шыдар черле шанчар-теверинге шору кижи. Бажыңының иштинге акылары-биле ыймактажып, хол-будун оора тыртчып, бо-ла ойнай бээр улус. «Ол-ла, ол-ла» деп дүжүп бербээн шаанда, сөөлүнге дээр хербектежир. Оларның ачазы аныяанда бокстажыр чораан болгаш хериминиң иштинде элезин шоодайлааш азып алган. Чылгы малынга ажаанзыраар дээш, ол сөөлгү үеде шоодайын-даа шашпастап каан. Оолдары-ла харын ону бургурадыр шанчып-тепкен турар. Черле ачазының ханы Шыдарда ойнап тур боор. Ынчангаш клазының оолдарының хөй кезиин «берер» кижи. Мурнунда чүгле дөрт күш-шыдалдыг чаңгыс классчы эштеринге күш четпес дээрден башка... шору-шору. Ол кадында аксы-биле аал көжүрүп, дылы-биле дыт ужуруп каап турда дендии. Чок, ол чогум өскүс-чавыс эвес. Авазы-ачазы-даа бар, кады төрээн акылары-даа бар, аштап-суксап-даа чорбаан, самдар-даа эвес. Өөренири кошкак бол, күш-культура талазынга шыырак.

Башкылары Шыдарны чогум өөренир болза, өөренип болур кижи дээр. Чүгле чардыгар, тенек, уштулаңнаажы кончуг. Эр башкыларның кичээлинде эр шинчизи кирип келир, бижиттинген кижи болуп, кыдыраажының артынга аттар, танкылар чуруп каап, дужунда-ла олурар. Эң-не бастыр, чымчактаар башкызы төрээн чогаал

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

болгаш тыва дыл кичээлиниң башкызы. Черле эскерип чоруурга, төрээн чогаал болгаш тыва дыл башкыларының аажы-чаңы топтуг, оожум, ёзулуг тыва хөөннүг кижилер болур дээр болза, чазыг чок. Уруг-дарыгже бедик үн-биле чугааланып шыдавас, ойзу-кыйзы болгаш үлегер домактар-биле «шымчыктап» каар. Ындыг болурга бе, Шыдар ол тыва дыл башкызын херекке албас, чугаазын дыңнавас, «Тыва дылга чугааланып билир мен, ол меңээ четкей, тыва кижи ышкажыл мен» дээш, орта өөрениксевес, чаңгыс классчы ургуларын хилинчектеп, чажын тыртып, кичээлди ынчаар-ла эрттирер.

Аксы шылавас Шыдар деп тенек оолдуң мурнунда Ай-кыс олурар. Ай-кыстың чажының чоону Шыдарның холунуң кырызы-биле дең. Чоон чашты тударга-даа туттунгур, тыртарга-даа тырттынгыр болду ийик бе, ону көрген санында-ла Шыдарның адыштары чагыртынмас кылдыр кижий бергеш, шыданмайн барган дег карбаш дээр. Шыдардан анчыгзынып, чажын тыртпазын дээш, чоон чажын хөрээндиве ажыр октап алыр. Ынчалдыр үр олуртунмас, эпчогу-даа аттыг, аът турган болза, таалыңны чаңгыс талазынче чая артып каан-биле дөмей. Ол-бо талаларынче ажыр октап-ла олурар апаар. Узуну дээрге дөңмээниң ортузу хире. Класстың ургулары Ай-кыстың чажын сонуургап, узун чапсар үезинде бо-ла өрүп турарлар. Чаш өрүп билбес кыс эштери өскелеринден өөренип алыр дээш, та чеже катап Ай-кыстың чажын чежип, катап өрүп-ле турар чүве, сактырга-ла, оларның ойнаар-кызы-ла. Ай-кыс боду алызындан авазын дөзээн болгаш, черле топтуу кончуг чаңныг, чүве ыыттавас, оожум көрүп алган олурар. Класс башкызынга олудун солуп бээр кылдыр дилеп-даа четпээн, Шыдарның бужурганчыг чаңын шыдажып-ла чоруур, пөрүк чаңныг кыс-тыр ийин.

Белек чавага

Бир хүн күш-культура кичээли даштыгаа болуп турган. Мага-ботту изиргендирип, шөлдү бир тырыкыландыр оожум шошкуп чорааннар. Хенертен чажының дөзү ажыш-ла дээн, Ай-кыстың хаваа көк дээрже көрүндүр, борбак бажы бодунуң мага-бодундан оорлу берген чүве дег артынче-ле барган. Аарышкылыындан карактарын шийипкеш, бодунуң чажын ийи холдап сегиргештиң, катап мурнунче тыртып чоруй, буттарынга тендирбишаан, ол-ла уг-биле мурнунче барып ушкан. Бирде чажының дөзү аартып келир, бирде хаваа-даа ажыңайнып келир. Кыдыындан Шыдарның каткызы чаңгыланып эрте берген. Кыс эштери кээргеп, кандыг-дыр сен дижип, Ай-кысты ийи колдуундан чедип, турарынга дузалажып, көдүржүп турар. «Элек, дегбеңер, уруглар!» – деп башкызының үнү ырак эвесте дыңналган соонда, ол-ла дораан бо халып келген.

– Элек, турба, анаа олуруп ал – дээш, башкызы Ай-кыстың чажын аайлап тура, – сен чүгле девидеве, кортпа, хавааңдан хан агып кээп-тир, баштай ону тургузуптаал – деп-тир.

«Хавааңдан хан агып кээп-тир» деп сөстер соонда, Ай-кыстың ажыңайнып турган хаваа ам-на чык кылдыр аарты берген. Холдары-биле хаваан тударга, изиш кыннып, салааларын үстүг чүүлче супкан-биле дөмей тайып турар болган.

– Хир кире бербезин, дегбе, Ай-кыс! – дээш, башкызы хая көрнүп, девидээнин көргүспейн, ыыткыр кыйгырган. – Шыдар! Шыдаар! Дүрген шарыгдан эккел! – дээрге, та кортканындан, та туразының улуундан чүве, Шыдар көжүй берген, ийи холу-биле быктын даяныпкан турар болган. Уруглар харын маңнажып чорупкаш, эмчини кыйгыргаш, шарыгларны эккеп берген. Ай-кыс ол ынчаар чүнү-даа билбейн барган. Школаның эмчизи дүрген дуза чалааш, эмнелгеже кады чорупкан.

Директорнуң өрээлинде бажын халайтып алган Шыдар, ооң шириин шырайлыг ада-иези база карактары ыжа берген Ай-кыстың авазы турар.

– Далып-моорааш, шуут-ла хай-халап болган болза, канчаар сен, Шыдар? Оюн бажы ораштыг болгай. Авазы азы ачазы, кым артып каарыл? Бирээңер оглуңар-биле даштыгаар үне бээриңерни дилеп тур мен. Бис өөреникчи чокта, айтырыгларны шиитпирлептээлиңер – деп, школаның директору чугаалаан.

– Бээр кел че, ында чоп ыргая берген тур сен – дээш, Шыдарның ачазы хорадаан көргүрээш чоон үнү-биле оглун кыйгырып алгаш, кады үне берген.

– Тенек чүвелерни канчаптар деп, башкы. Амдаа чаш чүвелер ышкажыл. Чаа-ла сески класс кирип келген. Буруузун боду база албан миннир кылдыр чугаалаар бис. Шагдаа-мегдээ черинче

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

чүгле дыңнатпазыңарны дилеп тур мен – деп, Шыдарның авазы директордан дилээн.

– Эмчи кирген өөреникчини мен канчап-даа шыдавас мен. Албан ёзузу-биле хемчээн черле алыр апаар бис – деп, директор бодунуң туружунга турган. Оолдуң авазы Ай-кыстың авазынче көргеш:

– Оода силер хомудал бижик киирбейн көрүңер, дилеп тур мен, хөй ажы-төлдүг ава-дыр мен, боларны өстүрүп алыры база ындыг амыр эвес болгай. Силер база, ава кижи, билир болгай силер. Эм-домун черле садар бис, дузалажыр бис, өршээп көрүңер – деп чалынган.

– Биске эм-дом-даа ажырбас, силериң дуза-ңар база херекчок. Ооң орнунга боттарыңарның ажы-төлүңериң аажы-чаңынче кичээнгей салып, кижизидип алырыңарны күзээр-дир мен. Моон соңгаар мээң уруумга оглуңарның чаңгыс-даа салаазы дегбес болзун. Хомудал бижик киирер-киирбезимни база бодум билир мен – деп, Ай-кыстың авазы хомудаан сеткили-биле чугааланган.

– Бир эвес хомудал бижик биживейн баар болзуңарза, мээң оглум силериң урууңарга ынчан чаңгыс-даа салаа дегбес болур! Бажыңга баргаш, канчаптар эвес мен... – деп терге, директор үзе кирип:

– Кхм... кхм... Школа иштинге ажы-төл базынчактап, эпчок сөгленип болбас... – деп сагындырган.

– А бир эвес бижип каар болзумза? – деп, Ай-кыстың авазы айтырган.

– Мен база бижип каар мен. Силериң урууңар боду аңдарлып каан ийик, мээң оглум итпээн-даа, канчалбаан-даа. Урууңар боду тептингеш, барып ушкан. Мээң оглум харын-даа силериң урууңарга дузалажып, мурнунче аңдарылбазын дээш, чажындан тудуп чыткан-дыр. Меге чүүл үндүрген дээш бижип каар мен... – дээш, хыйыртай аарак көрген.

– Канчап ынча дээр силер? Эштери уруглар көрген-дир, башкызы база чугаалаан-дыр... – дээш, Ай-кыстың авазы аңгадап, Шыдарның авазынче арын-нүүр чок кижи боор бо дээнзиг көрген.

– Кым-даа болза көрген мен деп мегелеп болур, чүгле буруудадыр дээш. Ындыг чүве болза, тырттырып турар камера бар бе? – дээш, хөректени берген.

– Боттарыңар бодап билип тур боор силер, бистиң школавыс суур черде турар болгай. Ындыг дериг-херекселдер чок-тур ийин – деп, директор харыылаан.

– Ол-ла-дыр, канчаар-даа бадыткаар чүвеңер чок, мээң оглум урууңарның чажын артындан тырткан болза, канчап урууңар мурнунче аңдарлы бээрил? Кемдээшкини хавааанда-дыр.

– Силерни билдим – дээш, мооң-биле улаштыр чугаалажыр болза, дам бар-ла чыдар, дамырак дег чугаа далай ышкаш апаар чадавас деп билгеш, Ай-кыстың авазы директорнуң өрээлинден кылаштап үне берген.

– Башкы, оода силер дузалажып көрүңер, оолдарымның оруун муңгаштавайн көрүңер, дилеп тур мен!

– Кайы-даа тала хомудал чок, кайы-даа ажы-төл муңгарап-деңгеревезин дээш черле кызып чоруур кижи мен. Амдыызында хөлүн эрттир изигленмес болза эки...

– Четтирдим, башкы – дээш, Шыдарның авазы дөмей-ле ооң сөстеринге бүзүревээн, ынчалдыр-ла үнүп чоруй барган.

Аглаткаштың кайнаар-даа барып шыдаваан бөрзек ышкаш, бажыңның азыг черинде кортканындан күдүе берген, хая көрнүп алган Шыдар ында шүжүңейнип турган. Бажының иштинде аар кара булуттар дег долган бодал-дары «чаашкын дег саарлып бадарга», ооң чиңге боостаазынга сыңмайн, тырлып турар дег болу берген. Ону ачазы са-ла кончаан боор.

Ачазының кезээде-ле олурар орунунуң бажында чери оңгайып кире берген. Ам база-ла ол черинде эп кире берген, мурнунда ширээ салып алган, ооң кырында чайынналып турар мөңгүнден кылган чулар-чүгенин септеп олурган. Бирде мөңгүннерин аштап каап, бирде Шыдарже көрүп каап олурар, мындыг. Оглу өг-бүлезиниң хеймери болурга, ону бичиизинден тура чассыдып, ылчыңнадып каапканы магат. Авазының чугаазын салгын эрткен ышкаш дыңнавас, чогум ачазының чаңгыс көрүжүнден-не хоруй бээр. Бир эвес Шыдар шын эвес чүве кылыпкан болза, ачазының көрүжү өскерли бээр, сактырга-ла Шыдарның кырынче бүдүн дээр аңдарлып кел чыдар ышкаш болур. Оозун бодаарга, ачазы шыңгыы хевирлиг.

Эр кижини эрзиг кылдыр өстүрер деп чугаазы бар. Ындыг-даа бол ол оолдарынга тыва эр кижиниң ёзулуг мөзү-шынары кандыг болурунуң дугайында чаңгыс-даа

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

тайылбырлап бербээн, чугаалап-даа көрбээн. Чүгле айбылаар, ажыл кадында уг-шиин айтып сургаар... Аътты кулунундан өөредир чүве деп, ынчалдыр оолдарын ажылга өөредип, эрзиг кылдыр өстүрүп тур мен дээри ол. Шыдарның авазы шыдамык, ажылгыр, олут орбас, чүү-даа болурга, киржип чыдар, суурнуң идепкейжи чурттакчызы болу берген кижи ол. Ынчалза-даа бодунуң ажы-төлүнге үезин чедиштирип шыдавас, хеп-сынын-на арыг-силиг кедирип, ишти-хырнын куруглатпайн чемгерип каар болза, ооң сагыжы дыш. Уругларлыг турган болза, бир өске болур ийик бе, оолдар болурга, оларның кижизидилгезин ачазының кырынга-ла чүдүрүп каан болгай. Чүве болурга-ла, «оолдарың көрем, оолдарың чагыр» деп ачазынга чарбып кааргa чедер. Ынчалза-даа школага ада-ие хуралдарынче ачазы барбас, чүгле авазы баар. Оглунуң чурум үрээниниң дугайында дыңнаан болза, баштай оолдуң бодундан чүнү үүлгеткенин ачазы билип алыр. Аас-дыл болган болза, ачазы ынаар ис баспас. Бажыңынга манап олурар. Чогуш-содаа болган болза, ынчан чүгле ачазы школаже бар чыдар. Бо удаада оглу чаңгыс классчызының хаваан балыглапканын дыңнап кааш, школаже мунуш аъдынга кадайын ушкарыпкаш, бурт-сарт-ла диген кижи. Ол суурда чүгле ол ийи ашак-кадай аъттыг ушкажып алгаш чоруур улус. Оларны чаптаарлары-даа бар, кыжырыырлары-даа бар. Кадайы-ла харын эпчоксунар, ушкажыксавас, чадаг чоруй барайн дээш турар. Чеже-даа шыңгыы ада болза, кадайынга чаңгыс-даа хол дээп көрбээн, кыс кижиге хол дегген эр кижилерге дириг кара хөңнү чок. Директорнуң өрээлинге болган чугааның түңнелин дыңнааш, кадайы биле оглунга ажынган:

– Кылган багын кымчы-биле кызыдыр соптарга, адырлы бээр турган чүве болза, кызыл кежин сывыра соп тургаш, багын адырып каар ийик. А эр кижи кыс кижиге хол дегген чүве болза, эъдин-даа сывыра согарга, адырылбас бак-тыр ол!

– Кылыр дээш кылбаан ышкажыл, чугаалады ышкажыл «ойнап турган кижи мен» деп. Ону чоп-ла хөй кончуур сен?!

– Боларны мынчаар кижизитпес болза, мойну чоннай бээр. Сөөлүнде кырган адазын согар азалар апаар ыйнаан. Че, бөгүн болзун, Шыдар! Барып чемнен че ам – дээш, оңгайтыр олуруп алган орунундан туруп келгеш, мөңгүн чулар-чүгенин ханага азып кааш, чоруй барган.

Корга-корга Шыдар хая көрнүп келгеш, ачазының олурган орунунга баргаш, ханадыва хая көрнүп чыдып алган. Хөй-ле муңгаралдары боостаазында чыглы берген хевээр дег болган. Ооң боскунче чем хамаанчок, чараазы безин ашпас. Карактарын шийиптерге, ачазының кончуттунуп турганы-даа эвес, азыгга хая көрүндүр туруп турганы-даа эвес, Ай-кыстың ханныг арны көстүп келир болган. Хейде-ле караан ажып, катап шийип, удуп чадап чыткаш, ынчаар-ла удуй берген. Хондур орта удуп чадап каан. Ол ынчан аңаа узун дүн болган.

Эртенинде авазы Шыдарны оттуруп, өөренип чоруур үези келгенин чугаалаан. Ол школаже барыксаваан. Чаңгыс классчыларының арыннарынче көөрүнден ыядып, буруузунуп шаг болуп чыткан. Авазы кончуттунуп: «Озалдадың сен! Дүрген өөренип чор!» – деп, катап-катап кулактарын дышкарбайн туруп бээрге, шуут-ла күзел чок школаже чорупкан. Школаның эжиин арай боорда ажа тыртып алгаш, эргининден артап кирип келирге-ле, шупту улус ону кайгай берген ышкаш болган. Сактырга-ла, ол болуушкунну бүдүн школа чугаалажып турар ышкаш. «Кыс кижиниң хаваан дежип каан оол бо-дур» деп сымыражып турганзыг болган. Улус арнынче көөр хамаан, бажын көдүрүп шыдавас, чүгле классче-ле кире берзимзе дээн бодалдыг далажып кылаштапкан.

Ынчалдыр-ла ол үш хонуктуң дургузунда баш көдүрбейн өөренип келген. Кичээлдер үезинде мурнунга олурар Ай-кыстың олуду хостуг. Ооң мурнунда болза амырап, тенектенип чажын тыртып олурар ийик, ам харын-даа Шыдарның сагыжын аартадып, муңгарадып келир апарган. Чүгле кичээлдер төнерин четтикпейн манаар болу берген.

Эмчиден үнген олчаан, Ай-кыс бажыңынга он хире хонук ишти сегип келген. Сегиири-даа аңаа ийи хонук болган боор. А хавааңда ыжыын, көгүн, балыын экиртир дээш, элээн хөй хонуктар ишти кудумчуже шуут үнмейн олурган. Балыы ам читкен, ынчалза-даа хавааңда сорбу арткан. Оозун чажырып, хавааңга аржыыл шарып алган, көрүнчүкке бодун дыка-ла үр топтап олурган. Чоон кара узун чажын хөрээндиве ажыр каап алгаш, өпейлээн чүве дег суйбап-суйбап, хачы уштуп эккелгеш, чажын эгиннеринге деңней

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

туткаш, кезип кирипкен. «Ону кеспейн көр, аарышкылыын» дээн ышкаш, карааның чажы чаактарындан бадып турган.

Ол үеде авазы ажылдааш кээрге, Ай-кыс узун кара чоон чажын эгиннеринге деңнештир чолдайтып алган олурган. Авазы ону көргеш, ала караандан чаштары бадып: «Чүге ынчалдың? Чоп ынчаарың ол, уруум?» – деп, дораан халып келгеш, уруунуң бажын куспактай тудупкан. Уруу база ишкирнигип чоруй, авазындан куспактаныпкаш, хөрээнден үнмейн чыткан ыызын сула салып, дааштыг үндүр ыглап бадырыпкан. Ийи авашкы чугаа чокка-ла бот-боттарын билчип, эргеленчип, оожуктуржуп ап турганнар.

– Ам бо чажымны канчаптар мен, авай?

– Меңээ берип кал, уруум, мен билир мен – дээш, уруунуң дискектеринде чада кагдынган чажын көдүрүп алгаш, думчуунга чыттай туткаш, ындыкы өрээлинче эрте берген.

Уруу авазының соондан эртип келгеш, көөрге, авазы сыртыының хавын сөккеш, ооң иштинче суп алгаш, катап дуй даарай берген.

– Ону чоп ынаар сугарың ол, авай?

– Бо сыртык иштинде сээң төрүттүнүп келириңге-ле, кескен хиниң база бар. Маңаа чораай аан, уруум. Маңаа тураргa, камгалалдыр. А сээң катап өзүп кээр. Ажырбас, уруум – дээш, сыртыын улаштыр даарай берген.

– Буруулуг болдум, авай. Хүннүң-не чажымны дырап, ону-ла өрүп турарыңга, сеңээ берге боор, меңээ база берге-дир.

– Ында берге чүве чок, уруум, уруунуң чажын өрүп олурар ие дээрге аас-кежиктиг кижи ышкажыл. Чаш дээрге анаа-ла дүк эвес болгай. Чаш дээрге кыс кижиниң база бир чаражы, чоргааралы, камгалалы болур. Кыс кижиниң аажы-чаңын чажындан база көөр болур чүве. Оон аңгыда, кыс кижиниң чажы узун болурга, өг-бүлезиниң чуртталгазы чараш-каас болгаш салгалдары кажан-даа үзүлбес болур чоор. Сээң узун чажыңдан салгалдарың туттунуп уламчылаар аан.

– Камгалал болур чүве болза, мындаа чүге мени...

– Уруум, сээң чажың тускай турган, эскерип көр даан, чаңгыс классчыларың хамаанчок, он бир класс уруглар аразында безин ындыг узун чаштыг уруглар ховар... Ынчангаш сен мээң ховар кызым-дыр сен ийин. А камгалал дээрим болза сөөлүнде ажы-төлдүг апаар болзуңза, ажы-төлүң сүнезини дүне када аза-буктан чаштынып сээң чажың аразынче шымны бээр чүве-дир ийин. Аңаа хүн үнеринге дээр таалап удуп чыдар... – дээш, уруунуң чолдак чажын чассыда суйбааш, тейин орта чыттап каан.

– Авай, шагдаалар чүү диди?

– Ол оолдуң авазынче хомудал бижик-даа биживээн мен, уруум. Шагдааларга база чугааладым. Аас-дылды чоор, кол-ла чүве сээң кадыңга хора чок болганы эки болду. А сорбу... ажырбас, үезинде эттине бээр. Хоорайның школазынче билдириишкин чорудуп калдым, харыызы кээрге, моон чоруптар бис, уруум. Ам бичии манаптаалы.

Эртенинде Ай-кыс школага өөренип чедип келген. Ай-кыс ам Шыдарны ийи караа-биле көөр хөңнү чок. Ынчалза-даа классче кирип келгеш, бир-ле дугаар дөмей-ле Шыдарны дилегзинип көрген. Ол бажын-даа көдүрбес, карактарын дестиреринге өй болган. Уругларны база «атаманнар» аразынче киирген турган болза, Шыдар ам алды дугаар «атаманы» болур боор, ооң кырында Ай-кыс тиилеп алган турары чадап чок. Ай-кыстың чолдая берген чажын кыс эштери дораан эскерип кааш, үглей-ле бергеннер. «Чүге ынчаарың ол? Канчап? Ол канчаарың ол?» деп айтырыгларны кижи бүрү салган. Чаңгызынга-даа харыы бербейн, олудунга барып олуруп алган. Тейинде дээрбе дажы салып каан чүве-биле дөмей, Шыдар амна бажын чоорту көдүрүп келгеш, кедей аарак Ай-кыстың ооргазынче көрүпкеш, сырбаш дээн. Ооң мурнунда амырап тыртар чоон кара чажы чок, канчап барган?! Кымның буруузул?! Шак-ла ындыг айтырыглар ам база-ла кара булуттар дег диргелип келгеш, Шыдарның бажынга хонуп алган. Дээрбе дажы салып каан дег бажы улам аартап, аарты берген-даа ышкаш болган. Бо-ла бүгү болуушкун ооң чүрээнде кезээ мөңге чурттай берген дээр болза, чазыг болбас. Ону ам кажан-даа утпас.

Кичээлдер соонда Шыдар бажыңынга келгеш-ле, орунунга чыда дүшкен. Бо-ла бүгү дүжүм болган болза деп-даа боданып чыткылаан. Ынчап чыдырда, ачазы кирип келгеш:

– Чылан ышкаш чыргал бодап чеже чыдар сен. Тур че! – дээш, чүген-чуларынга, эзеринге каастаар мөңгүннер тудуп алган: – Ма, мону

эптей сокта, март 8 черле келир болгай, аваңга белектен кылып ап тураалы. Бичии-даа мөңгүн черже чаштатпас, азыгларын сый хакпас. Ону чидирер болзуңза, дыштаныр хүннериңде ийи хонук улай мал кадарып, күзеттенип хонар сен.

Шыдар ол мөңгүннерни алгаш, эптей хап олурган. Ачазының мөңгүн хамаанчок, кымчы өрүүр чаңгыс чиңге баан безин чидириптер болза, ат болганы ол. Ачазының чугаазындан мөңгүн-даа эвес, а март 8 деп сөстер кулаанга чаңгыланып арткан.

Школага база удур-дедир суй белектер сунчур болгай. Оолдарга кым-кымга белек бээрин класс башкызы хуваап каан. Байырлал-даа эгелээн, хамык өөреникчилер белектерин аай-дедир солушкан. Шыдар база белээн бээр болган уруунга сунгаш, улаштыр эрттир кылаштааш, Ай-кысче бичии куу хааржак сунган. Уругларның карактары Шыдарда, оолдарның карактары Ай-кыста. Клазының башкызы «Ам бо тенек чүве чүзүн боданы бергени ол» деп девидээн. Ай-кыс база чүнүң-даа ужурун билип чадап, хейде-ле эпчоксунуп, Шыдарның берген белээн албайн барган. Хөй улустуң мурнунга Шыдар ам човап, сунуп алгаш турган белээн бербейн, класстан дашкаар үне халып чоруй барган. «Ол канчаары ол? Чүнү сунуп турган ирги?» дижип, чаңгыс классчылары аразында үрүңейнип артып калган.

Ай-кыс школадан чанып келирге, бажыңында авазы куу бичии хааржак тудуп алган олурган. Демги Шыдарның берип турганы хааржаа деп ол дораан билип каан.

– Мону кайыын ап алдыңар, авай?

– Ажылдан чанып келиримге, херим чанында Шыдар турду, уруум. Сеңээ дамчыдып турар болду. Кижи уруун кемдедип-кемдедип, ам чүзүн дамчыда берген ол дээш ажыдыптарымга, чавага болду. Кулугурну деп чадап чыдырымда-ла, богбазын муна каапкаш ыңай болду. Кандыг ужурлуг чавага берип туралары ол?! Мээң уруум дүгдеп, айтырар деп туралары ол бе? Магалыг-ла чүве-дир. Оларга мен уруум бербес-даа мен!

Ай-кыс чүнүң-даа ужур-чөвүн билбейн, авазынче-даа, чавагаже-даа кайгаар.

– Чүге ынча дээриңер ол, авай? Мени айтырар?

– Чаваганы чүгле белекке берип болур, оон өске – уруг айтырарда берип болур.

– Чок-чок, авай. Өскээр билип тур боор силер. Март 8 таварыштыр белек солчуп турувуста, меңээ берген кижи, оон албаан мен.

– Аа, ындыг чүл?! Хей-ле, сагыжым өскерлип... Белек болза белек ыйнаан, мээң уруум айтырар дээр болза, шак ол ышкаш сарыг суг мээлиг чүвелерге кайын уруум бээр ийик мен дөмей-ле – дээш, чавагазын уруунга сунган:

– Ма, уруум. Бодуң бил.

Ай-кыс алыксавайн-алыксавайн, холунга чада тудуп алгаш, топтап көрген. Аът челинден агыскан, мөңгүннү таптап тургаш, сиилбип каастаан, янзы-бүрү чараш өңнерлиг чинчилер-биле илип дискен чавага болган. Иштинде чаваганы чарашсынып турза-даа, бодунуң чолдайтып каапкан чажын сактып келгеш, авазынга чаваганы катап тутсупкаш, ындыкы өрээлче ыңай-ла болган. Чүвениң ужурун билбейн барган авазы уруунуң караанының чажын эскерип кааш, ам-на миннип келген. Чажын чолдайтып каапкан уругга чавага сунуп канчаарым ол дээш бодун буруудадып, чүнү канчаар аайын тыппайн барган. Канчаар-даа боданырга, ам чүгле уруун чазыктырары арткан. Соондан «уруумайлап» оожум, далаш чокка эртип келген.

– Билип тур мен, уруум. Мен ону албас турдум... Буруулуг болдум, уруум. Күзээр болзуңза, шак бо чаваганы маңаа каапкаш, чоруй баргай бис.

– Чоруур?

– Ийе, уруум. Ок, сеңээ чугаалавааан болгай мен. Хоорай школазындан харыы чедип келгендир. Эки медээ. Соңгузу хүн чоруур бис, уруум. Ынчангаш идик-хевивис бөгүнден эгелеп аайланып эгелээли – дээш, авазы чаваганы тудуп алгаш, ындыкы өрээлче эрте берген.

Шыдар бажыңынга кээрге, ачазының карактары соой берген, черле Шыдарны манап олурган чүве дег, көрүп алган олурган.

– Мөңгүннериң кайы? Сериин өрээлге азып кааш турган челим кайы?

– Буруулуг болдум, ачай. Олар-биле чавага кылгаш, Ай-кыска буруум миннип, белекке бериптим – дээш, өрээлдиң азыынга барып хая көрүндүр туруп алган.

– Белекке берипкеш, чоп муңгараарың ол ынчаш? Харыы кылдыр чүү дидир? – деп,

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

айтыртына бээрге, Шыдар ачазының ааажычаңының бир өске апарганын эскерип каан.

– Хүлээведи – дээш, база катап хая көрнү берген.

– Хүлээвээн дээш азыгга сыңнып, муңгарап-деңгереп турар боор бе, эр кижи. Барып шайың тик. Аваң ажылдааш, ам-на келир боор. Аваңга белек чок кижи, оода шайдан кудуп бер, аваң черле бурууңну хүлээп алыр ыйнаан.

– Чаа – дээш, ындыкы өрээлче эртип чыдырда, ачазы улаштыр айтырган:

– А кылып алганың чавагаң кайыл?

– Ай-кыстың авазында бериптим.

– Аа, халак! Ол дугайын аваңга шуут-ла ыыттава. Ону билип алыр болза, ам аваң база бурууң хүлээвейн баар – дээрге, Шыдар «четтирдим, ачай» дээнзиг ачазынче көргеш, бажын согайткаш, чемненир өрээлче ыңай-ла болган.

Март 8 хүнү кээрге-ле, Шыдарның ачазы Шактар өөнүң иштинге садыгдан белек черле сатпас кижи. Акшазы-даа бар, харам-даа эвес, ынчалза-даа боду белекти таптап тургаш, сиилбип, будуп, шеверлеп кылгаш сунарынга ынак кижи.

Байырлалдарның дыштаныр хонуктары эрткен. Белек бергеш, эпчок байдалга таварышкан Шыдар школаже ам шуут барыксавас апарган. Ай-кыстың арнын канчап көөр? Дедир-даван болза, черже касканнанып кире берзе, дээлдиген болза, черге хонмайн, дээрге-ле мөңге шагда ужуп чорза. Арын-нүүрүн арай боорда артынга чүктеп алгаш, школага өөренип чедип келген. Чаңгыс классчы эш-өөрүнүң чугаазындан кулак тыртып дыңнаарга, Ай-кысты хоорайга олчаан өөренип, чурттаар дээш чорупканын дидирлежип турар болган. «Чүге ынчаары ол? Хамык ужур менде бе? Чажында бе? Азы белек кылдыр сунган чавагамда бе? Бак кырындан бак кылып алганым ол-дур. Ийи катап буруулуг ышкажыл мен, чок, төнчү чок буруулуг мен» – деп, Шыдар аар бодалдарга алзып, Ай-кыстың көжүп чорупканынга бодун буруудаткан. Ооң чанынга чаңгыс классчызы Алдынай келгеш, холунга дүрүп каан саазын тутсу каапкаш:

– Кымга-даа көргүспес сен, ам дораан бүдүү номчувут – дээн.

Алдынайның берген ыт дылы хире үш-булуңчуктап каан саазынын чада туткаш, ыңай-бээр көрзүнгеш, соңга карааңга турупкаш, номчуй берген: «Экии, Шыдар, чок, Шыдар эвес! (дээш, кызыл өң-биле чөчейтир шыйып каан болган) Экии, Шыданмас! Белекке берген чавагаңны дөмей-ле албайн, сээң аваңның саар инээниң кудуруунда баглап каан мен. Көрдүң бе? Азы аваң көрген ирги бе? Көрбээн болзуңарза, кайда-чүде уштунуп каан боор. Буруууңну хүлээп алзын деп бодаар болзуңза, бодуң база курттуг мээлиг бажыңга узун чаштан өстүрүп ал. Байырлыг!» – дээш, хорадап каан борбак арын чуруп каан болган. Төндүр номчупкаш, хая көрнүп келирге, артында Алдынай олче көрүп алган турган.

– Ол-ла бе? Номчуптуң бе?

– Ийе – дептери билек, Шыдарның холундан чагаажыгашты дыка дүрген уштa соп алгаш, ооң мурнунга-ла ора тырткаш, оонактап-оонактап, бокче киир чажыпкан.

Кичээлдерде чүнү-даа кылыр хөңнү читкен, анаа-ла соңгаже көрүп алгаш олурар апарган. Ынчап олургаш, тыва дыл кичээлинде «2» деп демдек база алган. Ол «2» деп демдээн көргеш: «Сени эдип ап болур кижи-дир мен, «2»! А буруум канчап эдип алыр мен, уруг?!» деп – бодангылаан.

Уруг айтырар чавага

Ынчалдыр-ла үш чыл эрткен. Шыдар школаны дооскаш, хоорайга кээп, университеттиң тыва дыл салбырынче киреринiң шылгалдазын эки дужаап алган. Өөредилгениң бирги хүнү. Тос айның бири. Сургуулдар уурук-суруктап делгем өрээлче кирип-ле турган. Шыдар артыкы партага эвес, мурнунче олуруп алыр бодаан. Кончуг таптыг олутту шилээш, чаа-ла олуруп алыры билек, Ай-кыска дөмей кижи кирип келген. Сырбаш кыннып, карактарынга бүзүревейн, кайнаар бажын суптарын билбейн, хейде-ле соңгаже көргеш олурупкан. «Шынап-ла, Ай-кыс бе ол? Ай-кыс болза, канчаар кижи боор мен? Чүгле ол эвес болзун, Ай-кыс эвес болзун» – деп бодап, сүрээдеп олурган. Карактарынга бүзүревейн, катап база кеденип көрүп келген. Ооң чүрээ демир турган чүве болза, бүдүн өрээл иштин чаңгыландыр коңга дег сога берди ыйнаан. Шынап-ла, ол уруг Ай-кыс болган. Көрүнмес үеде көрнүп келген-биле дөмей, Ай-кыс база Шыдарже удур көрүп келген. Ай-кыс база аңаа бүзүревейн, Шыдарже чидиг кылдыр көргеш, хыйыртапкаш, ооң артынга олуруп алган.

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

Шыдар ол өйде: «Мээң-даа салымымның чөгенчиин, ам та канчаар мен» – деп бодап, арны-бажы хуула берген олурган. Сактырга-ла, артында адыг келген ышкаш, оорга-мойну изиш кынны берген. Ай-кыс олудунга олуруп алгаш, оолдуң ооргазынче карак ужу-биле көрүпкештиң, аксы ажыттына бер часкан. Биеэги дег дөңгүр баштыг шыданмас Шыдар эвес, а узун чаштыг шымбай Шыдар апарган олурган. Үш чыл иштинде Шыдар кежеге өстүрүп алган болган. Ол кончуг таптыг кылдыр үштеп өрээн кежегезин оожуму аттыг суйбап чоруй, хөрээндиве ажыр октап алган. Ай-кыстың бирде-бирде каткызы-даа келир, бирде-бирде кылыы-даа хайныр.

– Өөредилгениң бирги хүнү болганда, силер база бот-боттарыңар-биле бир дугаар көржүп, танышып турарыңар бо болбайн канчаар. Ынчангаш кижи бүрүзү оочур ёзугаар туруп келгеш, эштериңерже көрнүп алгаш, ат-сывыңарны адап, бодуңарны таныштырыптар силер шүве, уруглар? – дээш, башкызы бир дугаар Шыдарже холун айтып, туруп келирин имнээн.

«Чүге-ле мурнунче чүткүдүң, ол-дур сен, Шыдар» – дээш, Шыдар бодун чектеп, туруп чадап олурган. Башкызы Шыдарже көргеш: «Силер эгелептиңер че» – деп чугаалаан. Ол сөөктери дызырткайны берген кырган ашактар дег, арай боорда сириледир туруп келгеш, хая-даа көрбейн, куруг самбыраже көрүп алгаш, адын-сывын адааш, дедир олуруп алган.

– Шыдар дээр болду бе? Чаа, эр хей. Эштеринге арын-шырайын көргүзүп алгаш адын адаар болза эки, Шыдар. Ыядып, эпчоксунуп турбас, беш чыл ишти кады өөренир болгай силер – дептерге, Шыдарның бажынга чыглып келген кара булуду чаңнык дүжүрген ышкаш болган. «Беш чыл ишти Ай-кыс-биле бе?!» – деп бодап турган.

– Ам база туруп келгеш, эштериңче көрнүп алгаш, адың адап бер чаа, Шыдар – дээш, башкызы база катап дилээн.

База-ла арай боорда туруп келгеш, семизинден угдунмайн чоруур кижилер дег, эглип чадап, хая көрнүп келген. Ай-кыс ооң характарынче дорт көрүп алган олурар болган. Шылавас аастыг Шыдарның аксы ынчан ажыттынмайн барган. Адын адавайн туруп бээрге, Ай-кыстың арны үрде көстүп туруп бээр. Ынчангаш дүрген-не адапкаш, ора дүжерин бодаан.

– Мени Шыдар дээр – деп, арай боорда чугаалапкаш, сандайынче ора дүшкен. Дараазында «Мени Ай-кыс дээр» дээн Ай-кыстың үнү дыңналган. Шак ол ат, Шыдарның чуртталгазынга дыка улуг сактыышкын болу берген чүве дег, ооң бажынга чаңгыланып турган.

Сургуулдар ат-сывын адап, танышканнар. Ынчалдыр өөредилгениң бирги хүнү доозулган. Шыдар хамыктың сөөлүнде үнер дээш олудундан турбайн олурган. Чаны-биле Ай-кыс кылаштап эртерге, ооң чажында чавагазын көре тыртып каан. Ачазының мөңгүннеринден бодунуң-на шеверлеп кылып берген чавагазынга дыка дөмей болган. Ай-кыс чавагазын, Шыдардан чажырган чүве дег, мурнунче ажыр октап алгаш, кылаштап үне берген.

Школага номчаан чагаазының сөстерин сакты хонуп келген. «Авамның саар инээниң кудуруунга баглап каан чавагазы ол бе?! Азы дөмейлептим бе?! Чок, мээң шеверлээн чавагам-на-дыр» деп танып каан. «Беш чыл ишти мынчаар чурттаар болза, күжүр кызыл арындан чүү артар боор, мен база Ай-кыстың күзээнин күүседип, кежегем өстүрдүм. Бир эвес мээң чавагамны кыстынып алган болза, буруумну хүлээп турар-дыр» – дээш, Шыдар дидимненипкеш, Ай-кыстың соондан үне-ле халаан.

– Экии, оой, экии, Ай-кыс... Болур бе? – дээш, соондан келген. Ай-кыс Шыдардыва көрнүп келгеш, чавагалыг чажын, база-ла чажырган дег, ам артынче ажыр октап алган.

– Ийе, Шыдар... Чүү болган?

– Сен-даа, мен-даа... харын бо...

– Чүнү боор?

– Харын бо… Кызып тургаш кежегемни өстүрдүм – деп-тир.

– Оон?

– Чүнү оон?! Аа, оон бе, буруум миннип тур мен – дээш, арын-шырайы кээргенчии аажок апарган, харыы манааш турупкан.

– Буруум?! Ийе, ону билдим. А кежегеңни чоп адааргадырың ол? Мээң чажым өспээн боорга, адааргадып турарың ол бе? – дээш, хая көргеш, кылаштап чорупкан.

– Чок, адааргадып эвес, сен бодуң ынча дидиң чоп, чаштан өстүрүп ал деп – дээш, сагындырган болуп айтырган.

Коңзай К.К. Чавага. №3, 2026, 87–96 ар.

– Мен? Мен сеңээ ынча-даа дивээн мен. Хаа, авам сенче чагаа бижип каан турган-дыр аа?! Мен кажан каяа сенче чагаа бижип чордум – деп-тир.

– Авам? Сээң холуң үжүү-ле чорду? – деп, Шыдар ам шуут аңгадай берген.

– Авамның холунуң үжүү-биле мээңии дыка дөмей. Ам канчаар, узун чараш чажың дээш байырымны чедирип каайн – дээш, улаштыр ырап чоруй барган.

Шыдар хамык чүвениң ужурун билип чадап, будалы берген. Кежегези өрттенген арга-биле дөмей апаарга, оозун өжүрген дег, холдары-биле бажын туттунуп, «Чүү болду моң?!» деп, пат-ла кайгап, аңгадай берген турган. А бир эвес ол чагааны, шынап-ла, авазы бижип каан болза?!

«Тааңда-ла, авазы канчап өөреникчи, бичии кижиже чагаа бижиир чүвел? Улуг-ла кижи канчап менче чагаа бижиир чүвел? Шынап-ла, авазы бижип каан болза, кежегени чүге кызып-кызып өстүрүп турганым ол ынчаш? Билген турган болзумза... Хүннүң-не кежеге өрүүр, ажаар, чуур... Чүге-ле өстүрдүм?!» – деп, Шыдар хейде-ле хорадаксап чана берген.

Ай-кыс бажыңынга келгеш-ле, авазының кулаан дышкарбайн барган.

– Ам канчаар сен, уруум? – деп, авазы чүнү кылыр аайын тыппайн барган.

– Та харын, авай. Барып-барып чаңгыс курсчум апарды ышкажыл. Чогум биеэги дег тенек эвес апарган хевирлиг, буруузун миннип-даа турар.

– Оон чүү деп чугаалаштыңар, уруум?

– Огулуг харыы-даа бербедим. Солун чүвези – кежеге өстүрүп алган болду ышкажыл, авай.

– Ол чоп ынчаары ол, кулугурнуң? – деп уруунга болушкан аттыг болуп айтырган.

– Суурдан көжүп чоруурда, чагаа бижип каан кижи-дир мен ийин, авай. «Чаштан өстүрүп ал» деп.

– Ол чоп ынчаарың ол, чарашпайым? – деп уруун чассыда аарак айтырган.

– Анаа, хоранныг боорга... Боду кежинге эртсин дээш...

– Чоор сен, уруум. Буруулугну бурган билзин дээр ийик... Ооң кежи ам-даа чуга-дыр ийин, күжүр оолдуң...

– Авай???

– Чүнү, уруум?

– Чүге ол шыданмас оолга болчуп турарың ол? – дээш, Ай-кыс могаттынган.

– Күжүр Шыдарның школа доозуп турда, авазы чок болган деп турган болгай. Бо каш ай бурунгаар. Ам-даа сагыжы аарып чоруур-дур ийин.

– Авазы?

– Черле хоочураан аарыглыг чораан кижи-дир. Ол дугайын өөнүң ээзи безин билбес чораан. Сөөлүнде билдинген. Эртежик аъдының бажы хоя бээрин билгеш, муңгаралдан бодун чардыктырып, суурнуң бар-чок хемчеглеринге сагыш-сеткилин чардыктырар дээш киржир, идепкейжи чораан дээнин эң чоок эдержир эжи хөөреп олурган дээр.

Авазының чугаазын дыңнааш, Ай-кыс: «Хей-ле ынчалдым, канчаарым ол» – деп боданган.

Авазының эмиин чаа-ла эме бээрге, чаш төлдү аа сүдүнден чарып апарган-биле дөмей, Шыдар ол ынчан дыка-ла муңгараан. Авазы чок болурга, Шыдарның сагыш-сеткилинге дыка аар, берге болган. Оол бүрүзү авазынга хөлчок ынак болур болгай. Авазының шырайынга хүлүмзүрүг көстүп кээрге, Шыдарның сагыш-сеткилинге хүн хүннеп келгеш, чечек-чимис часты берген дег болур турган. Хүлүмзүрээн авазын көргеш, аажок амыраар кижи.

Эртенинде өөренип чедип кээрге, Ай-кыс ол хүн база дүүнгү олудунда олуруп алган болган. Ай-кысче дорт көрбейн, ооң мурнунда олутка олуруп алгаш, кежегезин хөрээндиве-даа ажыр октавайн, харын-даа, Ай-кысты көрзүн дээнзиг, суйбагылап, эдип олурган. Ай-кыс-биле кожа олурар Долаана деп чаңгыс курсчузу уруг Шыдарның кежегезин эскерип каан:

– Солунун! Бо оолдуң кежегезин дыка чараш кылдыр өрүп каан ышкажыл – дээш, Шыдарны дыңназын дээнзиг, ыыткыр чугааланган. Шыдар кезек ыядып-даа олурар. Ай-кыс аңаа харыы берген.

– Мен көөрүмге, ам-даа салбагар-ла чүве-дир. Эр кижи ындыг ыйнаан, ол каяа чаш өрүп билир деп – деп, Ай-кыс чугааланган.

Шыдар ында доңгайып алган бир-ле чүве бижип олурган. Оон ол хая-даа көрүнмейн, дүрүп каан бичии саазынын Ай-кысче сунуп олурган. Шыдарның ол чагаажыгажын Ай-кыс алыксавайн олурда, чанынга олурган

Долаана эжи ону алгаш, номчупкаш, Ай-кыска сымыранган:

– «Кичээл соонда ужуражыптаалам» деп каан чүве-дир. Солунун. Сени деп турар ол бе азы мени деп турар ирги бе?! Айтырыптайн бе? – дээш, ол-ла бичии саазынның азыынга бир чүве шорбарлааш, Шыдарның адыжынга тутсупкан. Хая-даа көрбейн, Шыдар чагаажыгашты ап алгаш, харыылааш, дедир сунган. Ол үеде Ай-кыс эпчоксунуп-даа, та чүнү бижий берген деп хорадаксап-даа олурган. Долаана база катап чазып номчупкаш, Ай-кыска сымыранган:

– Кым-биле ужуражыксап тур сен дээримге, Ай-кыс-биле деп каан болду – дээш, Долаана сыйтыңайны-ла берген.

Кичээлдер соонда Ай-кыс дүргени-биле арлы бээр бодаан. Ынчалза-даа Шыдар ону даштын шагда-ла манап турган.

– Ай-кыс, сээң чажыңны аарышкылыг болзун дээш тыртпаан мен... Дыка-ла буруулуг мен! Өршээп көр. Меңээ ыянчыг-дыр. Шынап-ла, мен мелегей чораан-дыр мен.

– Эрткен үе коптарып чоор сен, Шыдар. Хомудалым катап оттурба!

– Хомудатканым дээш база буруулуг мен. Чажың дээш база дыка хараададым. Мээң буруум-дур ол. Шынап-ла, сеңээ багай чүве кылып, сени куду көөр бодалым чок турган...

– А чүге тыртып турдуң?

– Харын... анаа... чогум... чарашсынар турган мен...

– Чашты чарашсынгаш тыртар боор бе?

– Чок, чүгле чашты эвес... Сени сонуургаар турганым ол... – депкеш, чугаалавас чүве чугаалапкан дег, девидеп-ле үнген турган. Чүрээниң согуу бодунга дыңналып келген ышкаш болган.

Шак ол сөстерни дыңнааш, Ай-кыстың сагыш-сеткили дойлуп турган. «А мен база эгезинде сени сонуургап турган болгай мен, сээдеңмей» – деп, иштинде бодап тура, чавагазын адыргаш, Шыдарже сунупкан.

– Бо чавага дыка чараш-тыр. Сенден чаңгыс дилээм, ам бир база шак-ла мындыг чавагадан кылып берем. Ийи болур кылдыр. Ооң соонда өршээр-өршээвезимни боданыр мен – дээш, кылаштап чоруй барган.

А Шыдар аай-бажын билбейн, боданып артып калган. «Кады чурттаар эжин тыпкан кижи ийи чавагалыг болур эвеспе?!» – деп, бодунга айтырыын салгаш, харыылап чадаан.

Баг өрүүрү. Эттеп каан дилиндек багны канчаар өрүүр дээн болдур, аңаа таарыштыр дилип алыр (3–4-тен 5 адыр чедир). Өрээн багларны адаары, өрүүрүнүң аргалары аңгы-аңгы болур. Үш адыр баг – бөдүүн өрүлге, дөрт адырлыг өрүлге – борбайтыр өрээн (кымчы баа); 5–7 адырлыг өрүлге – калбарты өрээн баг (колун, чирим); 8–15 адырлыг өрүлге – калбарты өрээн (ийи чарыында ийи ховулдуг), ортузу чалдыг – шавылыыр баа.

И.У. Самбу, М.Д. Самбу «Тыва чоннуң бурунгу ажыл-агыйы, амыдыралы»

Журнал зарегистрирован в Среднесибирском межрегиональном территориальном управлении МПТР РФ. При перепечатке ссылка обязательна. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за точность приведенных фактов, цитат и прочих сведений. Ссылка на использованную литературу или другие источники информации обязательна.
Точка зрения редакции не обязательно совпадает с точкой зрения авторов. Рукописи и фотографии не рецензируются и не возвращаются.

Адрес редакции: 667000, г. Кызыл, Республика Тыва, ул. Рабочая, д. 2.
Телефон: +7(39422)6-17-52 Расчетный счет: ИНН: 1701040821. КПП: 170101001.
БИК: 019304100. ОКТМО: 93701000001 Р/С: 03224643930000001200 Банк:
Отделение-НБ Республики Тыва Банка России УФК по Республике Тыва, г.Кызыл. Оригинал-макет подготовлен в Институте развития национальной школы. Сдано в набор 05.08.2026.
Подписано в печать 30.09.2026. Формат 60*84/8. Усл.печ.л.12.0.